СЕРАФІМ
АНДРАЮК

БІБЛІЯТЭКА
Беларускага літаратурнага аб'яднання
"БЕЛАВЕЖА"

Серыя заснавана ў 1990 г.

Кніга сто другая

Гэту кнігу склалі старонкі ўспамінаў Серафіма Андраюка, надрукаваныя ў часопісе "Тэрмапілы" ў 2013–2016 гадах. Выдатны беларускі літаратуразнаўца Серафім Андраюк народжаны ў 1933 годзе ў вёсцы Грэдэлі каля Бельска, дзе прайшлі яго дзіцячыя гады. Кніга ўяўляе сабой вялікую цікавасць не толькі для творчай інтэлігенцыі Беларусі, але, мабыць, найперш – для беларусаў Польшчы. У ёй адлюстравана тутэйшая наша нацыянальная гісторыя – з яе драматычнымі сацыяльна-грамадскімі і палітычнымі падзеямі і, вядома, з жыццёвым шляхам самога Серафіма Андраюка, у біяграфіі якога ўвасабляюцца пэўныя гістарычныя заканамернасці ды метафізіка чалавечага лёсу.

Серафім Андраюк

СТАРОНКІ
на захадзе сонца

Беласток
2016

КНІГІ І ЖЫЦЦЁ

Беларускай прозе, якая (зусім не будзе перабольшаннем сказаць пра гэта) дасягнула ў XX стагоддзі сусветнага ўзроўню, несумненна, пашанцавала і ў тым, што яе лепшыя творы пастаянна знаходзяцца ў полі зроку такога сур'ёзнага, уважлівага, абазнанага і грунтоўнага даследчыка, крытыка, як Серафім Андраюк. Так, яго галоўная ўвага сканцэнтравана на прозе, пры тым пераважна на яе сучасным стане. У гэтым, у адданасці аднаму напрамку даследчыцка-аналітычнай, літаратурна-крытычнай дзейнасці, пэўнай сферы літаратурнай творчасці, выяўляецца характар вучонага, пастаянства яго навуковых інтарэсаў. Проза для яго з'яўляецца найбольш жыццеўмяшчальным, сэнсаваёмістым, універсальным відам літаратурнай творчасці, здольным сказаць вялікую праўду пра чалавека.

У гісторыі беларускай крытыкі, думаецца, класічным узорам назаўсёды застануцца андраюкоўскія агляды прозы сямідзясятых гадоў. Яны сапраўды класічныя па ступені пранікнення аўтара ў абставіны літаратурнага працэсу, раскрыцця мастацкай адметнасці кожнай больш або менш прыкметнай з'явы, скіраванасці на выяўленне заканамернасцей развіцця прозы на пэўным этапе, яе найбольш характэрных адзнак.

Гэтыя агляды, падрабязныя і грунтоўныя, як і ўсё, што робіць С. Андраюк, з'яўляюцца яскравым прыкладам практычнага ўвасаблення аўтарскіх канцэпцый і падыходаў, якімі кіруецца крытык. Для іх характэрна плённая спалучанасць аналітычнага разгляду значнага літаратур-

нага матэрыялу з тэарэтычнымі развагамі, з роздумам над прыродай слоўнага мастацтва.

У працах С. Андраюка ўвогуле заўсёды вельмі натуральна паядноўваюцца прыкметы ўсіх асноўных галін літаратуразнаўства: гісторыі літаратуры, тэорыі літаратуры і літаратурнай крытыкі. У такім сінтэтызме – своеасаблівасць творчай манеры даследчыка, стылю яго выкладу, характару яго мыслення. Можна з упэўненасцю сказаць, што С. Андраюк адносіцца да тых даследчыкаў, для якіх галоўнае – вызначэнне агульных заканамернасцей развіцця літаратуры, асноватворных уласцівасцей гэтага віду мастацтва. У гэтым напрамку ім зроблена нямала.

У артыкуле "Роздум у дарозе" С. Андраюк вельмі дакладна і выразна ахарактарызаваў першаснае патрабаванне самараскрыцця пісьменніка як чалавека і мастака: "Мы часта і небеспадстаўна гаворым, – піша ён, – пра вернасць мастака рэчаіснасці, забываючы, што вернасць гэтая – перш за ўсё **вернасць мастака самому сабе**. Бо навакольны свет наогул, жыццё наогул **без яго асабістага непаўторнага бачання і асэнсавання** – для літаратуры толькі сыры матэрыял" (вылучана мной – *Я. Г.*).

На гэтую думку выдатнага навукоўца і крытыка варта звярнуць асаблівую ўвагу, паколькі за ёю прадуманая і цэласная канцэпцыя літаратуразнаўчага даследавання. У адпаведнасці з ёю С. Андраюк вылучае ў якасці аднаго з найважнейшых аспектаў літаратурнай творчасці праблему аўтарскага бачання, аўтарскіх адносін да рэчаіснасці і мастацтва.

Без выразна выяўленай мастакоўскай і грамадзянскай пазіцыі аўтара, яго ўласнага бачання жыццёвых праблем, непасрэднага суперажывання ўсяму таму, што становіцца прадметам яго ўвагі і вобразнага ўвасаблення, сапраўды наўрад ці магчыма дасягнуць хоць колькі-небудзь значных поспехаў у мастацтве. С. Андраюк заўсёды памятае аб тым, што літаратура – гэта найперш

адзін з відаў мастацтва, што гэта творчасць, у якой істотнейшае значэнне мае раскрыццё ўнутранага свету творцы, яго мастацкіх здольнасцей, таленту.

Важкім укладам у беларускае тэарэтычнае літаратуразнаўства з'яўляюцца працы С. Андраюка, змешчаныя ў калектыўнай манаграфіі "Стыль пісьменніка" (1974): раздзел "Іван Мележ" і асабліва ўступны артыкул да ўсяго выдання – "Да пытання аб індывідуальным стылі пісьменніка", у якім выкладаюцца канцэптуальныя палажэнні тэорыі літаратурнага стылю. У беларускай літаратуразнаўчай навуцы другой паловы XX стагоддзя гэта адна з першых і самых грунтоўных распрацовак праблемы стылю.

Сцвярджаючы непарыўную сувязь літаратуры з жыццём як першасную ўмову творчасці, С. Андраюк падкрэслівае, што сувязь гэта не можа мець фармальны характар, яна павінна грунтавацца на выяўленні асабістых адносін аўтара да выяўленага ім у творы, на раскрыцці ў творы чалавечай і мастакоўскай сутнасці аўтара.

З уласцівай яму грунтоўнасцю, шырынёй ахопу ўсіх аспектаў праблемы С. Андраюк вызначае самыя істотныя і характэрныя ўласцівасці стылю, падкрэсліваючы ў першую чаргу яго сістэмны характар. Сістэмнасць гэта, на думку даследчыка, валодае якасцямі, якія можна супаставіць з аналагічнымі ў арганічным свеце. Жыццёвая праўдзівасць і адпаведнасць, "праўда часу, гісторыі, характараў" суадносіцца з праўдай мастацтва, уключна да "праўды моўнай і кампазіцыйнай структуры, тону і інтанацыі". Гэта надзвычай важны момант, які хочацца асабліва вылучыць – тое, што С. Андраюк звязвае праўдзівасць літаратурнага твора не толькі з яго адпаведнасцю прадмету ўвасаблення, але і з тым, наколькі адпавядае сам твор высокім меркам мастацтва.

Суадносячы аўтарскі светапогляд і жыццёвы вопыт з катэгорыямі паэтыкі і стылю, С. Андраюк пазначаў тым

самым адзін з перспектыўных напрамкаў літаратуразнаўчых даследаванняў. Сапраўды, як пацвярджаюць гэта сучасная мастацкая практыка і яе літаратурна-крытычны аналіз, светапогляд аўтара ў большасці выпадкаў выяўляецца ў літаратурных творах не наўпрост, у выглядзе выказваемых непасрэдна сентэнцый, а апасродкавана, праз формы і спосабы арганізацыі мастацкага цэлага.

Такі даследчы метад у літаратуразнаўстве, які ўлічвае самую цесную, сінтэтычную паяднанасць змястоўных і фармальных бакоў творчага працэсу, можа прынесці ў сучасных умовах, несумненна, значна больш карысці, чым тыя падыходы, якія ігнаруюць гэта адзінства. У прыватнасці, ён супрацьстаіць тэндэнцыі разглядаць свет літаратурнага твора ў адрыве ад асобы аўтара, яго жыццёвага вопыту і кругагляду. “Убачыць за літаратурай пісьменніка” – гэта абвяшчаемая С. Андраюком мэта хоць і пераклікаецца з пастулатамі біяграфічнага метаду, аднак жа скіравана не да мінулага літаратуразнаўчай навукі, а ў дзень сённяшні і заўтрашні.

На думку С. Андраюка, свет літаратурнага твора паўстае ў сваёй стылявой шматфарбнасці, мастацкай непаўторнасці тады, калі адбываецца плённае ўзаемадзеянне, “узаемапранікненне аб’ектыўнай рэальнасці і суб’екта”. Менавіта тады, калі “прабіваецца на паверхню” непаўторная “пячаць індывідуальнасці” аўтара, выяўляецца яго канцэпцыя жыцця, тады твор набывае шматзначнасць і глыбіню.

Індывідуальны стыль залежыць ад “выражэння аўтарскага «я»”, ад наяўнасці “цэласнага, адзінага ў сабе рэальнага мастацкага свету”. Усе гэтыя паняцці цесна пераплецены між сабой, іх сувязь не проста канстатуецца, а доказна пацвярджаецца, выяўляецца С. Андраюком на прыкладзе грунтоўнага разгляду творчасці Івана Мележа. У раздзеле, прысвечаным Мележу і змешчаным у той жа кнізе “Стыль пісьменніка”, аўтар бліскуча прымяніў на

практыцы распрацаваныя самім тэарэтыка-метадалагічныя прынцыпы і падыходы.

С. Андраюк падмячае, акрэслівае, мабыць, самую істотнейшую рысу мележаўскага таленту – здольнасць пісьменніка адчуць сваіх герояў знутры, увайсці ў іх свет, убачыць яго іх вачыма. “Палеская хроніка” І. Мележа – гэта якраз той выпадак, калі “аб’ектыўны матэрыял рэчаіснасці і аўтар, яго думкі і пачуцці натуральна зліліся ў адно”. Гэтаму ў вялікай ступені садзейнічала тое, што жыццёвы матэрыял, увасоблены ў гэтых раманах, быў блізкім аўтару, здаўна знаёмым, глыбока спазнаным ім з пары маленства. “Мележ піша пра тое, – як адзначае даследчык, – што стала ўспамінам душы, памяццю сэрца”.

Менавіта душэўнай, экзістэнцыйнай набліжанасцю аўтара да ўвасобленай у “Палескай хроніцы” рэальнасці, а разам з тым і новым узроўнем мастацкай праўдзівасці, псіхалагічнай пераканаўчасці, гэтыя мележаўскія раманы вылучаюцца з усёй папярэдняй творчасці пісьменніка. С. Андраюк добра паказвае гэта, прасочваючы станаўленне індывідуальнага стылю Мележа, пачынаючы ад першых яго апавяданняў.

Разглядаючы ўсю папярэднюю творчасць І. Мележа, у тым ліку раман “Мінскі напрамак”, як “пошукі арыгінальнага стылю”, спробы знайсці сябе, подступы да чагосьці значна большага, С. Андраюк сцвярджае, што якраз “у раманах “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы” стыль пісьменніка канчаткова акрэсліўся, праявіўся як мастацкая рэальнасць”. “У ранейшых творах, – на думку С. Андраюка, – пры ўсіх іх больш ці менш значных вартасцях не заўсёды можна было ўбачыць закончанасць і ўзаемаабумоўленасць розных элементаў мастацкага цэлага”.

У раманах “Палескай хронікі” стыль у вышэй адзначаным сэнсе праявіўся якраз у поўнай меры. Ён настолькі магутны, прасякнуты жыццёвымі токамі, на-

поўнены энергіяй тварэння, што С. Андраюк, схільны звычайна да аналітычна-ўзважанага, строгага выкладу сваіх думак, не ўтрымліваецца ад таго, каб не прыбегнуць у дадзеным выпадку да метафары. Жыццёвая плынь, выяўленая ў стылі мележаўскіх раманаў, уяўляецца даследчыку паўнаводнай ракой. “Жыццё, як шырокая павольная плынь, уліваецца ў раман, цячэ спакойна і павольна, захопліваючы ўсё большы прасцяг, не губляючы сваёй глыбіні і мнагаводнасці”.

Гэтай плыні падпарадкоўваецца ўсё ў мележаўскіх творах – ад ідэйных падагульненняў да сюжэтна-кампазіцыйных і рытміка-інтанацыйных суадносін. Таксама ўсебакова і шматзначна, як і паняцце стылю, разглядаецца С. Андраюком паняцце ***рытму***. У працах сучасных літаратуразнаўцаў-тэарэтыкаў гэта, дарэчы, адна з самых важнейшых катэгорый, якой вызначаецца спецыфіка мастацкай творчасці.

Характарам рытмічнай арганізацыі тэксту, усіх яго састаўных элементаў, абумоўліваецца, на думку С. Андраюка, мастацкая своеасаблівасць “Палескай хронікі”. “Рытм, інтанацыя, тон адыгрываюць вялікую ролю ў стварэнні пластычнага эмацыянальнага малюнка жыцця, знешняга і ўнутранага, у раскрыцці псіхалогіі. Яны пранізваюць усю моўную тканіну, асабліва выразна, калі аўтар глядзіць на падзеі вачыма таго або іншага героя. Тады рытм – гэта не столькі рытм падзеі, колькі рытм унутранага жыцця герояў”.

Пашыраючы ўплыў рытму і інтанацыі на сферу псіхалогіі, С. Андраюк у яшчэ большай ступені збліжае аб’ектыўнае і суб’ектыўнае, агульнае і індывідуальнае, знешняе і ўнутранае ў творчым працэсе. “Жыццёвы рытм галоўных персанажаў”, рытм “псіхалагічны” прадстае ўвасабленнем самых глыбінных і запаветных памкненняў і адчуванняў чалавека. Разам з тым “рытм вобразаў” нязменна звязаны ў яго з моўнай плынню, са спляценнем і

ўзаемапранікненнем "галасоў" персанажаў, спалучэннем аўтарскага бачання з кругаглядам герояў.

Каб паказаць індывідуальную адметнасць "жыццёвага рытму" герояў "Палескай хронікі", С. Андраюк зноў звяртаецца да аналогіі – параўнання руху характару з плынню ракі (метафара гэта паяўляецца ў даследаванні нездарма, вельмі ж яна дапасоўваецца да мележаўскага творчага метаду). Даследчык супастаўляе аўтарскія характарыстыкі-апісанні – Васіля і Ганны, іх характараў, паводзін і адчуванняў – як выявы дзвюх непадобных адна на адну сваім норавам рачных плыней.

Вось якім паўстае ва ўяўленні даследчыка, выяўляючыся ў руху, характар Васіля: гэта "рух глыбокай багністай ракі, якая ў сваёй бездані нясе многа нечаканага, невядомага нават ёй самой". Па-іншаму бачыцца плынь жыцця Ганны, рух яе характару – "гэта плынь ракі на больш высокім месцы. Гэта рака бяжыць сярод алешын, робіць шмат паваротаў, дзе шуміць, падмывае карэнне, дзе глыбока, спакойна цячэ па забалочаных мясцінах. Яна больш светлая, больш паэтычная, жывая".

Гэта сапраўды той рэдкі выпадак, калі С. Андраюк дзеля аналітычнага пранікнення ў сутнасць характараў герояў пісьменніка карыстаецца метафарычнай мовай. І тут, мабыць, па сіле выяўленчасці ён не саступае самому аўтару.

Кранаючыся праблем моўнага афармлення мележаўскага стылю, С. Андраюк, па сутнасці, адным з першых звярнуўся да распрацоўкі ***нараталагічнага*** напрамку даследаванняў у беларускім літаратуразнаўстве. Пры характарыстыцы апавядальнай манеры І. Мележа, на думку даследчыка, важна ўлічваць усю шматстайнасць узаемадачыненняў паміж аўтарам і героямі, якія ў моўным увасабленні прымаюць формы "унутранага маналога, няўласна-простай мовы, аўтарскай характарыстыкі".

С. Андраюк звярнуў увагу на такую асаблівасць

моўнай структуры мележаўскай “Палескай хронікі”, як ***“шматгалоссе”*** аповяду. Гэта ўласцівасць эпічнай, раманнай паэтыкі перш за ўсё і найбольш выразна выявілася якраз у І. Мележа. Беларускі празаік, як адзначае С. Андраюк, працягваў талстоўскую традыцыю шматгалосага апавядання. Услед за вялікім рускім пісьменнікам І. Мележ паказаў выяўленчыя магчымасці глыбокага пранікнення аўтарскага аналітычнага позірку ў свядомасць і падсвядомыя адчуванні героя.

Праз моўнае “двухгалоссе”, якое становіцца аб’ектам уважлівага аналізу даследчыка, перадаецца ў творах І. Мележа складаная гама пачуццяў, выяўляецца ўнутраны свет чалавека ў яго суверэннасці, асабовай пэўнасці. С. Андраюк падрабязна прасочвае, якім чынам адбываецца ўзаемадзеянне “галасоў” у мастацкай структуры рамана, як суадносяцца, накладваючыся часткова адна на адну, моўныя плыні аўтара і героя.

Унутраны маналог героя і няўласна-простая мова, у якой увасабляецца “двухгалосае” адзінства свету аўтара і героя, з’яўляюцца важнейшымі спосабамі мастацкага выражэння ў позняй прозе І. Мележа. Пісьменнік дасягае ў сваіх “палескіх” раманах высокай ступені майстэрства ў выяўленні праўды жыцця, раскрываючы сацыяльную і псіхалагічную прыроду характараў праз моўную адметнасць іх светаўспрымання. “Часта дыстанцыя (у мове) паміж аўтарам і героем знікае, – піша С. Андраюк, – гучыць нібы адзін голас героя: галоўнае – даць непасрэдна голас жыццю”. Голас героя, голас аўтара, голас самога жыцця – усё гэта зліваецца ў “Палескай хроніцы” ў мастацкім сугалоссі.

Робячы ў працах пра І. Мележа і іншых беларускіх празаікаў важкія тэарэтычныя абагульненні, прымяняючы інавацыйныя падыходы ў даследаванні, С. Андраюк разам з тым заўсёды скіраваны і на падрабязны, нават скрупулёзны, аналіз мастацкай тканіны літаратурнага твора.

Назіранні С. Андраюка над праявамі паэтыкі і стылю пісьменнікаў вызначаюцца трапнасцю, імкненнем звязаць у канцэптуальнае адзінства фармальныя і змястоўныя бакі творчага працэсу.

Так, напрыклад, выдатна падмечана даследчыкам роля эпітэта ў мастацкім свеце мележаўскіх раманаў, якая не зводзіцца толькі да дэкаратыўна-аздабляльнай, а з'яўляецца адным з істотных выяўленняў мастацкага светабачання аўтара. Да ліку важнейшых назіранняў над структурнымі асаблівасцямі раманаў трэба аднесці такую адзначаную С. Андраюком заканамернасць, як паступовае пашырэнне мастацкай прасторы разам з ускладненнем праблематыкі.

Да найбольш грунтоўных прац С. Андраюка як гісторыка літаратуры варта аднесці яго кнігу пра творчасць Івана Пташнікава – "Чалавек на зямлі" (1988). Аўтар манаграфіі імкнецца заглыбіцца ў мастацкі свет гэтага самабытнага празаіка, выявіць яго істотнейшыя рысы, сутнасць яго творчай манеры. І зноў жа на першым плане знаходзіцца тое важнейшае, што ляжыць у аснове рэалістычна арыентаванага тыпу літаратурнай творчасці – сувязь пісьменніка з непасрэднай рэальнасцю, з жыццём.

"Піша ён, – гаворыць аўтар пра І. Пташнікава, – выключна пра тое, што знаходзілася і знаходзіцца ў часавым і прасторавым абсягу яго асабістага вопыту". Гэту схільнасць перадаваць непасрэдныя адчуванні ад судакранання з рэчаіснасцю С. Андраюк лічыць вызначальнай рысай пісьменніцкага таленту І. Пташнікава. Гэтым перш за ўсё, мабыць, і прыцягвае да сябе даследчыка творчасць аднаго з самых выдатных сучасных празаікаў.

Падрабязна, разгорнута выяўляецца ў манаграфіі мастацкі свет майстра беларускай прозы, паказваюцца этапы станаўлення яго таленту. Не адразу, як заўважае С. Андраюк, пісьменнік знайшоў сваю ўласную манеру аповяду, хоць прыкметы яскравага мастацкага дару былі

вызразна адчувальнымі ад самага пачатку. Патрэбен быў даволі кардынальны зрух у вызначэнні аўтарскай пазіцыі ў адносінах да жыцця і мастацтва. Раздзел, у якім разглядаюцца гэтыя вызначальныя змены ў мастацкім светапоглядзе пісьменніка, названы паказальна – “На пераломе”.

С. Андраюк вельмі выразна і дакладна фармулюе сутнасць творчага метаду І. Пташнікава, які на поўную моц выявіўся ў яго творах новага перыяду. “У творах гэтага празаіка, – падкрэслівае С. Андраюк, – нішто не ляжыць на паверхні”. І працягвае далей: “Аўтарава пазіцыя, яго стаўленне да жыцця і чалавека, ідэя твора не дэкларуецца ні самім аўтарам, ні яго героямі...” Але гэта ніякім чынам не сведчыць пра іх адсутнасць наогул, “яны нібы ўвайшлі, растварыўшыся, ва ўсю эмацыянальную атмасферу твораў, іх маральна-этычнае напаўненне, абумовілі манеру апавядання, гучанне, рытм і тон фразы; яны ва ўсім тым, што неад’емна ўваходзіць у тое арганічнае багатае адзінства, назва якому – мастацкі свет пісьменніка”.

З глыбокім пранікненнем у змястоўныя глыбіні мастацкай формы, у асаблівасці паэтыкі І. Пташнікава разглядае аўтар манаграфіі гэты адметны індывідуальны мастацкі свет, у якім, на яго думку, “у самай малой клетачцы <...> адчуваецца, прысутнічае гістарычны час, ёсць натуральны выхад у вялікае жыццё”.

С. Андраюк умее вельмі чуйна ўлоўліваць, фіксаваць у сваіх працах гэту прысутнасць гістарычнага часу, дыханне “вялікага жыцця”. Гэтаму, відаць, садзейнічае тое, што і сам ён заўсёды настроены на ўспрыманне літаратурных з’яў у кантэксце гістарычнага часу, у іх цеснай сувязі з жыццём чалавека і грамадства.

Пільная ўвага да творчасці І. Пташнікава і іншых пісьменнікаў таго ж пакалення, якіх назвалі калісьці “філалагічным пакаленнем”, абумоўлена яшчэ і тым, што і

сам Серафім Антонавіч Андраюк належыць да яго. Гэтае пакаленне яшчэ называецца пакаленнем “дзяцей вайны”. Апошнюю акалічнасць С. Андраюк нязменна пакрэслівае, пішучы пра сваіх равеснікаў. У адным з артыкулаў (“Полымя”, 2011, № 6), ствараючы творчы партрэт Б. Сачанкі, ён якраз дае напачатку агульную характарыстыку гэтаму пакаленню, якому столькі прыйшлося спазнаць у жыцці, аднак жа суджана было і ўвасобіць усё перажытае ў высокамастацкіх творах.

*

З 2013 года ў беластоцкім часопісе “Тэрмапілы” пачалі штогод з’яўляцца новыя старонкі ўспамінаў Серафіма Андраюка. Яны так і называюцца аўтарам – “старонкі” (быццам старонка за старонкай перагортваецца няспешна жыццё). Аўтабіяграфічная проза выбітнага літаратуразнаўцы і крытыка адкрывае магчымасці новага погляду на яго як на асобу і творцу. Для С. Андраюка як даследчыка роднай літаратуры на першым месцы заўсёды знаходзіцца чалавек – герой твораў, сам пісьменнік, яго чытач. ***Чалавек, жыццё*** – гэтыя асноватворныя паняцці заўсёды ў цэнтры ўвагі ў працах С. Андраюка, аб гэтым сведчаць і назвы яго кніг. Навізна сітуацыі ў выпадку з “тэрмапілаўскімі” аўтабіяграфічнымі публікацыямі заключаецца ў тым, што тут жыццё выяўлена не чыёсьці старонняе, не вымышленага героя, а сваё ўласнае. І чалавек, які выступае на пярэдні план, робіцца ў нейкім сэнсе літаратурным персанажам – гэта ён сам, Серафім Антонавіч Андраюк.

Успаміны напісаны аўтарам грунтоўна, паслядоўна, з жаданнем не абмінуць самага істотнага, сказаць пра ўсё, што запала ў сэрца. Першая частка прысвечана самым раннім гадам жыцця, успамінам дзяцінства, якое прыпала на суровы ваенны час, гадам школьным і студэнцкім.

Часавы абсяг захоплены наогул шырокі. Выкладзена ж гэта ўсё даволі сцісла, на невялікай плошчы. Наступныя часткі прысвечаны адпаведна розным перыядам жыцця і працоўнай дзейнасці – вучобе ў аспірантуры і працы ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук, затым быў час працы на адказных пасадах галоўнага рэдактара і пазней дырэктара выдавецтва “Мастацкая літаратура”, і яшчэ заход па другому кругу, вяртанне ў родны Інстытут літаратуры – гэта ўжо пасля завяршэння выдавецкай дзейнасці.

Чытаючы згадкі аўтара пра вайну, што захавала дзіцячая памяць, усведамляеш з усёй пэўнасцю, што С. Андраюк належыць да таго ж пакалення, што і яго равеснікі-пісьменнікі, якія свой горкі дзіцячы вопыт ваеннага і пасляваеннага часу ўвасобілі ў мастацкіх творах. Нездарма крытык з такой увагай і прыхільнасцю заўсёды піша пра прадстаўнікоў свайго пакалення. З некаторымі яго звязвала шматгадовае сяброўства – Б. Сачанка, Я. Сіпакоў, І. Пташнікаў…

Ёсць адна адметнасць у біяграфіі С. Андраюка, якая вылучае яго з шэрагу равеснікаў. Гэта тое, што сям’і яго давялося пераязджаць з роднай вёскі Градалі на Беласточчыне, якая адыйшла пасля вайны да Польскай рэспублікі, на іншае месца жыхарства ў Беларусі. С. Андраюк апісвае падрабязна драматычны пераезд, сумненні родных, цяжкасці з выбарам канчатковага прыстанішча. Безумоўна, гэта была нялёгкая справа. Адарвацца ад звыклага асяроддзя, пакінуць назаўжды абжытыя здаўна мясціны. Катэгарычна супраць пераезду, як згадвае аўтар, была маці. Такім чынам, у С. Андраюка апынуліся як бы дзве малыя радзімы. Аднак, магчыма, гэтыя абставіны ў выніку садзейнічалі таму, што ўзраслі якраз любоў і адданасць да вялікай Радзімы, той, у якой спалучаюцца, зліваюцца ўсе вытокі.

Яшчэ пра адну любоў нельга не згадаць, пішучы пра

С. Андраюка. Пра любоў да кніг, якая спадарожнічае яму ўсё жыццё. Менавіта гэта любоў і прадвызначыла ў канчатковым выніку прафесійны шлях даследчыка літаратуры, выдаўца. У свой час вырашыўшы даволі радыкальна змяніць свае заняткі, перайшоўшы з акадэмічнага даследчага інстытута ў найбуйнейшае беларускае выдавецтва, якое займаецца выданнем мастацкай літаратуры, Серафім Антонавіч не здрадзіў сваёй любові. Хутчэй, наадварот, яна якраз і прывяла яго на новае месца працы, на новую пасаду. Тут, у выдавецтве, быў наглядна адчувальны працэс *стварэння* кнігі, яе матэрыялізацыі, набыцця ёю выразных індывідуальных прыкмет.

Азіраючыся на пражытыя гады, С. Андраюк з пэўным шкадаваннем піша пра пакінутую ім у свой час пасаду навукоўца, пра недаведзеную да канца справу з абаронай доктарскай дысертацыі. Мабыць, сапраўды на ніве літаратуразнаўчай навукі, літаратурнай крытыкі таленавітым даследчыкам было б зроблена значна больш, калі б ён застаўся працаваць на ранейшым месцы. Аўтар успамінаў сам адзначае, што новая праца кардынальным чынам адрознівалася ад ранейшай і вымагала вялікіх высілкаў. Аднак, у дадзеным выпадку нам бачыцца выяўленне хутчэй за ўсё аб'ектыўнай заканамернасці. Сам час вымагаў, каб да складанай выдавецкай працы далучыўся такі неабыякавы да кнігі чалавек, як Серафім Антонавіч Андраюк. У тым, што ў 1980-я – 1990-я гады выдавецтва "Мастацкая літаратура" значна актывізавала выданне літаратурнай спадчыны, твораў рэпрэсаваных аўтараў, эміграцкай літаратуры, несумненная заслуга С. Андраюка.

Зрэшты, С. Андраюк і ў выдавецкі перыяд сваёй дзейнасці, і пазней – да цяперашняга часу ўключна, не пакідаў і не пакідае літаратуразнаўчай і літаратурна-крытычнай працы. Таму што гэта ўсё-такі асноўнае для яго, лёсавызначальнае.

Успаміны С. Андраюка напісаны шчыра, праўдзіва. Аўтар не пазбягае вострых момантаў, не абыходзіць эпізодаў, якія пакінулі ў душы не самыя лепшыя пачуцці. Праўдзівасць, адказнасць, сканцэнтраванасць на сутнасным, галоўным – гэтыя якасці выяўляюцца напоўніцу ў літаратуразнаўчых працах С. Андраюка. Яны ж вызначаюць і характар яго аўтабіяграфічнай прозы.

Яўген Гараднiцкi

I

Надышоў той час, той перыяд у тваім лёсе, калі ты жывеш у асноўным мінулым, а можа ў мінулым. Там ты жывеш сярод людзей, у пастаянным знешнім і ўнутраным кантакце з навакольным светам. Ён, свет той, твой. Бяры яго, шукай у ім сваё, душы патрэбнае. Асабліва ў дзяцінстве, у гады юнацкія. Сучаснасць жа ўжо, па сутнасці, не твая; дзень сённяшні не твой. Ты ім ужо дзесьці мала адпавядаеш. Грамадска-сацыяльныя сувязі, сяброўскія, таварыскія усё слабеюць і слабеюць. Будучыня?.. Не трэба быць наіўным.

А мінулае пастаянна як бы перажываецца нанова і па-новаму. Яно ўжо падаецца праверанае часам, у кантэксце асабістага лёсу, у плыні жыцця народа. Усё другараднае, нязначнае і неістотнае на тваёй жыццёвай дарозе, у тваім лёсе адмятаецца, знікае. Ты яго не помніш, яго не было. Мінулае часам, гадамі праверана і ачышчана. Найперш гэта датычыцца памяці эмацыянальнай, пачуццёвай. Бо гэтая памяць твая, асабістая, першасная. У аснове яе, у самым пачатку эмацыянальнае ўражанне, хваляванне, узрушэнне. Пазней яна можа пашырацца, паглыбляцца за кошт памяці іншых, памяці агульнанароднай, гістарычнай. Але гэта ўжо пазней,

потым. А адразу, спачатку – тваё ўласнае, асабістае. Яно найбольш жывое, адчувальнае. Якраз гэтае мінулае найчасцей усплывае ў памяці, хвалюе. Здалёк, вельмі здалёк кліча, гукае.

Ранняе-ранняе дзяцінства. Я ляжу на пасцелі: толькі што прачнуўся. У акно свеціць асабліва яркае сонца. Сонечна. Цёпла, радасна. Як бы плаваеш у гэтай сонечнасці. Уставаць не хочацца. Ды ніхто і не патрабуе.

Яшчэ ўспамін з тых часоў. Вясна. За дарогай, насупраць хаты наш луг. Месцамі яшчэ блішчыць вада. Але паўсюль ужо цвіце лотаць. Шмат сонца. Жоўта-зялёная прыгажосць.

І яшчэ адзін успамін шчымліва ўсплывае ў памяці. Зноў жа ўспамін веснавы. Перад хатай каля хлява на захад – агромністая вярба. Поўна птушак – галкі, шпакі, вераб'і, сарокі, нават совы. Раніцай вярба ўся асветлена сонцам, птушкі пяюць, шчабечуць. Проста як бы боскае дрэва.

Гэта некалькі эмацыянальных яркіх малюнкаў, светлых і шчаслівых, самага ранняга дзяцінства, якія дзесьці вызначылі адносіны да жыцця, яго ўнутранае ўспрыманне.

Жыццё ж рэальнае ў сям'і было, здаецца, не такое ўжо сонечнае, ружовае. Зямлі, разам з пашай, сенажаццю, было не так і мала – дзесьці каля пятнаццаці гектараў. Конь быў, каровы, авечкі, свінні, куры. Нармальная серадняцкая гаспадарка. Зямлю трэба было апрацоўваць, гаспадарку даглядаць. Працаваць даводзілася рана, шмат і ўсім. Сям'я была немалая – пяць сыноў у бацькоў было. Рана навучыліся баранаваць, касіць, жаць, малаціць, каровы і авечкі пасвіць. Што цікава: на рэлігійныя святы і ў нядзелю ніхто ніколі не

працаваў, нягледзячы ні на што. У той жа час на полі ніколі нічога не заставалася не ўбранага. Працавалі, што называецца, ад цямна да цямна. Было гэта, скажам шчыра, не надта прыемна. Мала калі хацелася з самой раніцы кароў выганяць: такі салодкі ранішні сон быў. А як спіна балела, калі даводзілася жаць сярпом… І ўсё тое было не якоесьці выключэнне. Так трэба было, так жылі ўсе ў вёсцы.

Бацькі – бацька Антон Мацвеевіч і маці Ганна Фёдараўна (дзявочае прозвішча Кадлубоўская) – у працы пярэдыху не мелі. Асабліва маці: трэба ж было дзяцей дагледзець, управіцца па гаспадарцы, бегчы на поле. Але што істотна: не было якойсьці забітасці, змардаванасці. Бацька амаль кожную нядзелю хадзіў у царкву: ён спяваў у царкоўным хоры. Спяваў добра. Часам браў мяне, і я сядзеў наверсе, там, дзе быў хор, і слухаў, слухаў. І не дакучала мне гэта. Бацька нядрэнна ўмеў чытаць. Зімовымі ці познеасеннімі вечарамі, прыходзілі суседзі, і ён чытаў уголас «Біблію». Слухалі ўважліва, абмяркоўвалі. Сваёй Бібліі не было, на нейкі час яе пазычалі ў таго, хто яе меў. Маці ледзь-ледзь умела чытаць, па складах, як кажуць. Але ў хаце было «Евангелле», і нярэдка яго можна было бачыць у руках маці. Была ўся яна засяроджаная і, штосьці шэпчучы, шавяліла губамі. Я не помню, каб маці хоць калі не рабіла што-небудзь, не завіхалася на двары ці ў хаце. Рэдкія былі гадзіны, калі ў святочны дзень жанчыны збіраліся дзе-небудзь на лавачцы пагаварыць, пасмяяцца. Але было тое. Восенню позняй і зімой жанчыны пралі кудзелю – лён, воўну. Збіраліся яны (дзве-тры) у чыёйсьці хаце і пралі, спявалі, расказвалі якіясьці гісторыі. Нярэдка сядзелі доўга – да гадзін дванаццаці.

З суседзямі жылі мірна, дружна. Суседская бабуля, якую мы называлі Банадычыха, была для нас як родная. Яна гуляла з намі, няньчыла меншых братоў. Часам прыходзіла і наша бабуля, бацькава маці (яна жыла з малодшым сынам у другім канцы вёскі), прыносіла гасцінчыкі. Мы, дзеці, былі шчаслівыя. У маці бацькоў не было ўжо. І яна заўсёды адчувала сябе дзесьці абдзеленай лёсам. Але асабліва сумаваць, журыцца не было калі: клопатаў гаспадарчых звыш меры, калі можна тут гаварыць пра якую меру. Ды і дзеткі-хлапчукі не давалі асабліва, як сёння кажуць, расслабляцца. Было жыццё як жыццё. Якіхсьці цёмных, змрочных мясцін у маёй памяці не пакінула. Былі, зразумела ж, у вялікай сям'і, асабліва сярод дзяцей, нейкія непаразуменні. Мы, хлопчыкі, не раз мелі жаданне і паваяваць адзін з адным. Маці часам не магла саўладаць. Клікала бацьку. Той прыходзіў з вуліцы, ужо трымаючы рамень у руках, лаючыся. Мы, як тыя мышы пад венік, зашываліся ў кут пад ложак.

Успамін пра той час, тыя гады застаўся светлы, добры. То было жыццё ў нейкай асаблівай еднасці з прыродай, з навакольным светам. Усё гэта фарміравала наш пачатковы эмацыянальны ды, напэўна, і духоўны свет.

Асобная старонка ў маім дзяцінстве звязана з вераснем 1939 года. Усё, што рабілася пазней, пакінула ў памяці адбітак нейкай святочнасці і ўзбуджанасці. Спачатку з'явіліся нямецкія войскі. Немцы былі тады нейкія мірныя, нават добрыя: дзяцей частавалі шакаладкамі, цукеркамі. Якогасьці пераследу, арыштаў не было. Дарослыя расказвалі, што ў адной суседняй вёсцы забілі настаўніка. Потым прыйшлі савецкія войскі.

Ніякіх баёў не было. Мяжа паміж Германіяй і СССР устанавілася па рацэ Буг, за нейкіх сорак кіламетраў на захад ад нашай вёскі. У вёсцы ўвесь час былі вайскоўцы. У нас у хаце таксама жыў афіцэр з жонкай. Першыя дні новай улады запомніліся нейкай агульнай узбуджанасцю, частымі сходамі. Раскулачвання ці нейкага пераследу ў нашай вёсцы не было. Праўда, у суседняй вёсцы, зноў жа расказвалі, раскулачылі аднаго ўладальніка невялікага маёнтка. У гэтыя гады пайшоў я ў школу, у першы клас, хоць было мне толькі шэсць гадоў. Жаданне хадзіць у школу было вялікае. Я проста бег туды. Што характэрна: якраз у тыя гады жыццё народнае, жыццё грамадскае, падзеі агульназначнага зместу хоць у малой ступені закранулі свядомасць, пакінулі нейкі свой эмацыянальны адбітак. Праўда, якісьці ён няпэўны, невыразны, расплывісты. Засталося адчуванне нейкай узрушанасці ранейшага ладу і парадку.

Вайна ўсё перавярнула. Ужо ў першыя дні мы яе адчулі: на захадзе чуліся стрэлы гармат і выбухі снарадаў, над вёскай пралятлі нямецкія самалёты. Каля чыгункі скінулі некалькі бомбаў. Запомнілася, ноччу ехалі абозы з людзьмі, крыкі, плакалі дзеці. Адчуванне нечага страшнага, невытлумачальна жахлівага. Ваенных дзеянняў ніякіх не было. На станцыі, яна была зусім недалёка ад вёскі, засталіся два пакінутыя таварныя эшалоны з прадуктамі харчавання, адзеннем. Тыя, хто пакідаў эшалоны, перадалі насельніцтву, жыхарам суседніх вёсак, каб яны разбіралі ўсё, нічога не пакідалі ворагу. Праз якія паўдня вагоны былі ачышчаны.

Праўда, калі прыйшлі немцы, было загадана ўсё вярнуць, здаць новым уладам. Хадзілі па хатах, шукалі,

дзе што схавана. У гэты час немцаў, па сутнасці, не бачылі. Ва ўсякім разе я не помню. Пачала ўсталёўвацца новая ўлада. Людзі працавалі на сваёй зямлі. Глядзелі свае гаспадаркі. Плацілі падаткі. Помніцца, яны былі немалыя. Мужчын адразу не чапалі. Пазней, калі ва ўсходніх раёнах з'явіліся партызанскія атрады, пачаліся «чыгуначныя войны», мужчын пачалі па начах пасылаць сцерагчы чыгунку. Ніякіх здарэнняў асаблівых у памяці не захавалася. Праўда, была адна гісторыя ў нашай сям'і. Вяртаецца аднойчы раніцай бацька з таго дзяжурства і не пазнаць яго. Ледзь ідзе, твар увесь у сіняках. Аказваецца, ён заснуў. І якраз натрапілі немцы-абходчыкі. Даўгавата давялося залечваць тыя раны.

Адкрылі школу. Пачалі вучыцца. Запомніўся настаўнік, асабліва яго беларуская мова — выразная, сакавітая. Справа ў тым, што мова, хутчэй гаворка, у нашых мясцінах была своеасаблівая... Да прыкладу: батько, маты, ходыты, робыты, што ты говорыш? Побач, дэ тыя овэчкі… Так і ва ўсіх суседніх вёсках. Насельніцтва ў асноўным было праваслаўнае. У нашай вёсцы, дзе было не менш сотні хат, быў толькі адзін паляк, каталік.

Але вернемся да школы. Займацца там доўга не прыйшлося. З'явілася кароста. Школу закрылі. Ды так і потым не адкрылі. Зразумела, у сям'і, дома было што рабіць. У вольныя хвіліны, асеннімі ці то зімнімі вечарамі, дзеці пачалі іграць у карты. Гэта было як насланнё нейкае. Сварыліся, часамі і біліся. Са мною ў гэтай сувязі здарылася адна гісторыя, якая добра запомнілася. Неяк у суседзяў я, нікому нічога не кажучы, ціхенька ўзяў калоду картаў, па простаму

ўкраў, і прынёс дадому. Відаць, пахваліўся, бо бацька моцна палаяў мяне і загадаў адразу несці назад і аддаць. Зараз не помню, што там і як было далей. Але гэта быў урок, можна сказаць, на ўсё наступнае жыццё.

Была ў гэтыя гады і светлая шчаслівая часіна, якая, не дай Бог, скончылася трагічна. З'явіўся ў нас брацік. Роды адбываліся дома. Прымала іх, здаецца, суседняя бабуля Банадычыха. Мы сядзелі ў суседнім пакоі ціха, у якімсьці баязлівым чаканні. Усё ўяўлялася нейкім таямнічым. Крык дзіцяці абудзіў нас ад здранцвення. У далейшым клопаты вакол дзіцяці неяк адводзілі ад усяго, што рабілася навокал. Я вельмі любіў брацікa, увесь час, калі той ужо падрос трохі, няньчыўся з ім. Ён таксама палюбіў мяне, ахвотна са мною гуляў. І як жа гэта было нечакана і балюча, калі Пецяя (так звалі брацікa) раптам захварэў (запаленне лёгкіх) і праз вельмі хуткі час памёр. Было яму дзесьці два гадочкі. Было вельмі шкада, крыўдна і балюча. Я доўга з маці хадзіў потым на могілкі. Сумаваў, гараваў.

Гэтая сямейная гісторыя, наколькі светлая, настолькі змрочна-трагічная, дзесьці трохі адхіліла нас ад падзей агульных, звязаных з вайною.

Па-сапраўднаму вайна дала сябе адчуць пры адступленні немцаў. Спачатку ўсё было досыць спакойна. Немцы адступалі без усякага супраціўлення. Салдацкая газета пісала, што савецкі салдат дайшоў да Буга (былая мяжа з фашысцкай Германіяй), напіўся вады з яго і сказаў: «Здравствуй, родной Буг». Раптам прарваліся нямецкія танкі, захапілі вёску. Стаялі каля гумнаў, хлявоў. Часта некуды выязджалі. Пачалі лётаць савецкія самалёты, бамбіць, страляць. Мы ўцяклі на станцыю, хаваліся ў мураваным склепе. Там нас было

нямала. Потым перабраліся ў акопы да сваякоў маці. Акопы былі спецыяльна выкапаны для сховаў. Больш тыдня захоўвалася такая сітуацыя: гарматныя стрэлы, налёты самалётаў. Асабліва страшныя, жахлівыя былі бамбёжкі. Гук самалёта, які пікіраваў, заганяў проста ў зямлю. Ды чалавек неяк прывык да ўсяго. Мы ўжо пачалі вызначаць па гуку снарада, які ляцеў, дзе ён мог упасці: свішча – паляціць далей, як бы шуршыць – можа разарвацца блізка. Імгненна хаваліся. Зноў жа танкі неяк раптоўна адышлі.

Мы вярнуліся ў вёску, дамоў. Хата, хлеў, гумно ці як мы называлі клуня, засталіся цэлыя. Але ўсюды бачны былі сляды куль, снарадаў. Пад нашай вярбою стаяла разбітая машына, далей – яшчэ адна. То тут, то там валяліся раскіданыя снарады, міны. Пазней не аднаго яны пакінулі калекай. Адчуванне было, што ўсё неяк як бы пасвятлела, стала лягчэй дыхаць. Збожжа пераспела, жыта палегла. Уразіла маё дзіцячае ўяўленне знойдзеная ў жыце адарваная кісць рукі. Доўга гэтае месца хацелася абыходзіць. У нас быў прыгожы малады конь. Яго забралі савецкія салдаты, пакінулі старую нямоглую кабылку. З ёю трэба было ўбіраць збожжа, рабіць усе асеннія работы. Але ўсё гэта ішло як звычайнае, мала заўважалася.

Нешта нязвычнае, новае пачалося позняй восенню ці то ўжо зімою. Прыехала аднойчы начальства, напэўна, з Бельска. Ехалі верхам на конях. Адзін быў невялікі ў скураной тужурцы. Як даведаўся ў тыя ж дні, гэта быў партызанскі камісар Зімянін, пазней вядомы партыйны дзеяч рэспубліканскага і саюзнага маштабу. Сабралі вялікі сход. Зімянін выступіў з палкай прамовай. Сказаў, што гэтыя землі зноў вяртаюцца

Польшчы ў адпаведнасці з міжнароднымі пагадненнямі. Заклікаў беларусаў ехаць у СССР. Расхваліў, якое там будзе выдатнае жыццё, зямлі хопіць, паноў не будзе. Узбудзіўся народ. Спрэчкі, абмеркаванні, роздумы. Бацька ўзгарэўся ехаць, сыны ўсе таксама, каб ехаць. Новы свет, падарожжа. Маці – супраць: свая хата добрая, гаспадарка людская. Толькі што пахавалі дзіця. Чаго там шукаць. Але бацька быў адданы прыхільнік савецкага ладу жыцця. Як жа не ехаць. Не дапамаглі слёзы маці, яе ўгаворы, просьбы. І зразумела ж, дзеці. Яны ўсе за тое, каб ехаць. Пачалі рыхтавацца. Тым больш, што агітатары не забывалі свае абавязкі. З намі збіраліся ехаць, у адзін і той жа час, пяць ці шэсць сем’яў. Прычым, яны не бедныя. Чаму паехалі? Відаць, у кожнага былі нейкія свае матывы і прычыны.

Вось адзін з недалёкіх суседзяў. Дбайны гаспадар. Меў сваю дагледжаную сажалку, дзе рыба плавала. Усё ў яго было акуратнае, выверанае; панаваў, ну проста ідэальны для нашых мясцін, парадак. У час першай сусветнай вайны ён трапіў у палон і нейкі час прабыў у Нямеччыне. І пры любой нагодзе хваліў нямецкі лад і парадак. «Не тое, што тая кабылка», – гэта ў адрас усходняга суседа. Прыйшлі немцы. За нейкую правіну ён трапіў да іх у рукі, пратрымалі яго некалькі дзён. Пасля гэтага чалавек зусім змяніўся. І як толькі прапанавалі, ужо пасля вайны, ён адным з першых запісаўся ехаць.

Пачалі рыхтавацца. Пачаліся зборы. З сабою можна было браць (і бралі) усё: коней, каровы, авечкі… Адзенне, абутак, сталы, крэслы, шкафчыкі… Па сутнасці, забіралі ўсю сваю гаспадарку – плугі, бароны, вазы, сані, косы, граблі, цапы малаціць, прасніцы…

Помніцца, занялі два вагоны ў таварным цягніку. У адным – жывёла і корм для яе. У другім – сям'я, ежа, адзенне, абутак, усе гаспадарчыя прыналежнасці. У гэтым жа вагоне была печка жалезная: ехалі ранняй вясною, холад яшчэ даваў знаць пра сябе.

Развітанне, ад'езд – нічога з гэтага не помніцца. З дарогі нейкія моманты захаваліся ў памяці. Дарога была далёкая: ехалі ў Сумскую вобласць. Так вырашылі калектыўна: зямля там добрая. Паехалі. Па дарозе ўсюды было спалена, разбурана. Рэдка дзе захаваліся будынкі на станцыях або цэлыя вёскі. Уразіў страшэнна выпадак на станцыі Бярдзічаў. Звычайна стаялі доўга. Дзеці, ды і дарослыя, выбягалі з вагонаў па сваіх патрэбах. Ніякіх туалетаў ці чагосьці падобнага ў вагонах не было. Дык вось выскачыў я з вагона. Бачу побач акопны роў: ніхто іх пакуль не засыпаў. Ускочыў я туды – і жахнуўся. Чалавечы труп – лахманы адзення, косці рук і ног, чэрап. Выскачыў я адтуль як ашпараны. Забыўся нават, чаго заскочыў у той акоп. Прайшло ўжо амаль семдзясят гадоў, а ўсё гэта бачыцца выразна і страшна.

Як гэта ні дзіўна, але помніцца яшчэ адзін момант з той доўгай і доўгай дарогі. Звычайна бацька ехаў у тым вагоне, дзе была жывёла. Аднойчы я туды напрасіўся. Прыйшоў нехта з суседняга вагона. Дарога доўгая, ехаць сумна. І вось на адной станцыі яны вымянялі на нешта бутэльку самагонкі з буракоў. Напэўна, і я папрасіў паспытаць. Налілі крыху. Я глытнуў і мяне тут жа ледзь не званітавала. Такой гадасці ва ўсе наступныя гады я не глытнуў ні разу. Хаця, шчыра скажу, гэта ад чаркі не адвадзіла. Доўгія гады даводзілася час ад часу браць яе. Часам і лішнюю, значна больш. І сёння, калі

нешта з таго ўспомніш, бывае вельмі сорамна. Але што зробіш: былое не вернеш.

Вернемся да нашага, так бы мовіць, падарожжа. Прыехалі ў Сумскую вобласць. Не помню, у сам горад Сумы ці то ў раён які. Голае поле, нідзе ні дрэўца. Як усхадзіліся жанчыны, за імі – мужчыны. Тут не застанемся. Некалькі дзён мітынгавалі. Упаўнаважаны, які суправаджаў цягнік, угаворваў, пагражаў. Нічога не дзейнічала. Тут не будзем заставацца. Вязіце нас у Беларусь. Нехта ўзгадаў, што ў свой час ён быў у мястэчку Шацілкі (сённяшні Светлагорск) Магілёўскай вобласці, і там добрыя мясціны. Павезлі нас туды. Праўда, адна ці дзве сям'і засталіся ў Сумскай вобласці. Прыехалі ў Шацілкі: жах. Усё разбурана. Ніводнага цэлага будынка не было. Недалёка падбіты самалёт ляжаў. Надвор'е даждлівае. Змрочна. Мясцовых людзей і відаць не было. І зноў жанчыны залямантавалі, заплакалі. Мужчыны таксама заўпарціліся. Упаўнаважаны пачаў пагражаць. Не помню ўжо, колькі часу цягнуліся гэтыя спрэчкі. Урэшце вырашылі ехаць у Баранавіцкую вобласць. Маўляў, там, калі што, дык і пешшу можна будзе пайсці дадому.

Прыехалі на станцыю Гарадзея. Тут паведамілі, што ўсіх расселяць у Мірскім раёне. Так амаль усіх і рассялілі па розных вёсках. Нашу сям'ю прывезлі ў невяліую вёсачку, былы шляхецкі засценак, Бербашы. Асобнай хаты свабоднай не было. Яны былі ўсе заняты пагарэльцамі з вёсак суседніх, партызанскіх. Трэба сказаць, што засценак быў раней увесь польска-каталіцкі. Многія да таго часу выехалі ў Польшчу, некаторыя пазней. Засталося дзве ці тры сям'і. Пасялілі нас у старой, крытай саломаю хаце. Хата была на два

канцы. У адным жылі двое ўжо старых Бербашаў, гаспадароў, у другім пасяліліся мы. Можна ўявіць, як гэта было, пакінуўшы новую хату ў некалькі пакояў. Абяцалі, калі хто выедзе, даць другую хату. Але абяцанка – цацанка… Так у гэтай хаце мы і жылі ўвесь час. Праўда, праз некалькі гадоў гаспадары выехалі ў Польшчу. Нам дастаўся і другі канец хаты.

Пачалося, па сутнасці, новае жыццё на новым месцы. У параўнанні з тым, як мы жылі ў Польшчы, гэта было вельмі і вельмі дрэнна. Уявіце сабе: шэсць чалавек у адным пакоі. На сядзібе ўсё чужое. Хлеў і гумно ў суседняй гаспадарцы. Страшна падумаць, як было нам, асабліва бацькам, а найперш ціхай нешматслоўнай маці, ва ўсё гэта ўжывацца. Але той шлях, які мы праехалі, пакуль прыехалі ў гэтыя Бербашы, паказаў нам, нашым бацькам, такое, што страшней, здаецца, і прыдумаць нельга. Разбураныя, спаленыя вёскі, ніводнай цэлай станцыі, падбітыя танкі, машыны, пустыя палі. Вакол толькі нямоглыя старыя, жанчыны, дзеці… Але нікуды не дзенешся.

У суседняй вёсцы Прылукі (там быў сельскі савет) таксама пасялілася дзве сям'і. Спачатку кожныя святы сустракаліся – то яны да нас у госці прыходзілі, то мы да іх. Гэта давала нейкае адчуванне нармальнага жыцця, душэўнага супакаення. Гэтак пакуль ужываліся ў новыя абставіны, прывыкалі да новых умоў. Але ў хуткім часе адна сям'я нашых землякоў з суседніх Прылукаў выехала дзесьці ў Рыгу, другая, таксама, як і мы, Андраюкі, выехала ў Альберцін (каля Слоніма). Засталіся мы адны. Але за гэты час мы ўжо неяк прызвычаіліся да новага жыцця. Пазней крыху прыехала яшчэ дзве сям'і з Польшчы ў нашы (ужо нашы)

Бербашы. Пачалося звычайнае вясковае жыццё. Але яно заўсёды так бывае: не знаеш, адкуль чакаць бяды і калі яна прыходзіць.

Тады, у пасляваенныя гады, помніцца, летам былі частыя і страшныя навальніцы, з моцнымі грымотамі, маланкамі, ліўнямі. Аднойчы дзесьці ў абед усчалася такая навальніца. Праўда, былі мы ўсе ў хаце. Не было толькі самага меншага брата Колі, ён пасвіў каровы. Маці была ў страшнай трывозе, месца сабе не знаходзіла ў хаце. Бацька стараўся супакоіць. Дарэмна. Яшчэ не сціх дождж, як у двор зайшлі каровы. Але пастушка не было. Маці, не дачакаўшыся, пакуль канчаткова сціхне дождж, выскачыла з хаты і пабегла за вёску. Мы таксама выскачылі на вуліцу. Зусім скора пачуўся страшэнны плач, маленне. Мы ўсе кінуліся туды. Убачылі – на дарозе ляжаў наш хлопчык, нерухомы. Забіты маланкай. Чаму? Ад чаго? Для ўсіх нас было вялікае гора, асабліва для маці. Яно яе страшна падкасіла. Жыццё на доўгі час страціла для яе свой сэнс і хоць якую радасць.

Выбіты быў з каляіны і я. У гэты час ужо вучыўся ў школе ў Міры. Да гэтага ж адзін год вучыўся ў пачатковай школе ў нашай вёсцы. Вучняў было мала. Вучыліся па два класы: 1 і 3, 2 і 4. Было два настаўнікі. У тыя галодныя, цяжкія гады пытанне ўкамплектаванасці класаў і школ не ўзнікала. Трэба было вучыць. У 3 класе, у які я прыйшоў, нас было тры вучні. Прайшло паўгода: дваіх перавялі ў 2 клас, мяне – у 4. Пасля заканчэння здаў экзамен і ў пяты клас пайшоў у Мірскую сярэднюю школу. Школа была драўляная, размяшчалася на ўсход ад замкавых валоў. Вучыліся ў дзве змены. У школу хадзілі пешшу – кіламетраў было з

сем. Хадзілі ў любое надвор'е. Зімой выходзілі яшчэ цёмначы. Часта даводзілася ісці аднаму. Па дарозе былі відаць збоку толькі дзве хутарскія сядзібы. Аднаму было страшна. Але што зробіш: трэба было вучыцца. Па лясах яшчэ бадзяліся бандыты, было шмат ваўкоў. Ды, дзякуй Богу, нічога гэтага мне не давялося спаткаць. Вучыўся ахвотна. Асабліва падабалася руская літаратура. Настаўніца была ў нас выдатная (яна ж і дырэктар школы) – Марыя Паўлаўна Багамазава. Пазней ёй было нададзена ганаровае званне Заслужаная настаўніца БССР, узнагароджана ордэнам Леніна.. Яна была спакойная, вытрыманая, голасу не павышала. Расказвала цікава, даходліва, з унутраным хваляваннем. Слухалі яе ўважліва, стараліся добра рыхтаваць урокі. Заахвочвала да чытання. Помню, з якім хваляваннем чытаў я том са Збору твораў А. С. Пушкіна (яго паэмы), які настаўніца дала мне. Чытанне гэтай кнігі было сапраўдным святам. Яна яшчэ больш заахвоціла маё імкненне да чытання. Якраз у гэтыя гады з'явілася ў мяне нейкая сапраўдная прага да чытання. Кніг было мала і ў школьнай, і ў раённай бібліятэцы. Перачытаў я іх шмат. Вучоба з цягам часу стала справай звычайнай, штодзённай. Поспехі былі нядрэнныя – адзнакі ў асноўным 4 і 5. Усё больш пачынаў як бы прывыкаць да навакольнага свету, уваходзіць у гэты свет, пазнаваць яго. Часта перабіраліся праз вал, заходзілі ў замак. Ён быў увесь разбураны. Даху на вежах не было, вакон таксама. Знайшлі там прыстанішча 2 ці 3 сям'і, у каго згарэлі хаты. Лесвіц не было: высока падняцца нельга было. Расказвалі, што ў вайну ў замку немцы трымалі яўрэяў – было гета. Недалёка ад школы на ўсход, ля самай дарогі (гасцінца) на Стоўбцы знаходзілася вя-

лікая яма, дзе былі пахаваны расстраляныя фашыстамі яўрэі. З даўніх часоў Мір быў вядомы як адзін з культурных і рэлігійных цэнтраў яўрэяў у гэтым рэгіёне. У гістарычных даведніках паведамляецца, што, напрыклад, у 1886 годзе тут было 7 сінагог. Зноў жа гістарычныя даведнікі сведчаць, што пад канец XVIII – пачатак XIX стагоддзя ў Міры было 76 крамаў. А крамы былі ў асноўным у руках яўрэяў. Была свая школа. Былі ў горадзе могілкі праваслаўныя, каталіцкія, яўрэйскія і татарскія. У тыя гады па плошчы, здавалася, яны былі дзесьці аднолькавых памераў. Этнічна, рэлігійна, напэўна, шмат у чым і побытава жылі вернікі па-рознаму, захоўваючы свае традыцыі і законы. Найбольш адносілася гэта да яўрэяў і татараў. Зноў жа, у ранейшыя гады была тут і мячэць. У той час, калі я вучыўся ў Міры, а гэта былі 1946–1952 гады, працавала Троіцкая царква, якая была заснавана яшчэ ў XVI стагоддзі. Мікалаеўскі касцёл, пабудаваны таксама ў XVI стагоддзі, быў напаўразбураны і прыстасаваны да нейкіх гаспадарчых патрэб. Недалёка ад замку ў парку знаходзілася высокая капліца – пахавальня князёў Святаполк-Мірскіх, пабудаваная недзе ў 1911 годзе. Яна ўражвала выдатным, вялікім вобразам Ісуса Хрыста. Здзіўляў парк. Здаецца, жылі мы ў лесе, розныя дрэвы бачылі. Але тут сустракаліся зусім нам не вядомыя. Усё гэта – і замак, і царква, і касцёл, і капліца, і пейзажны парк – узбуджала наша ўяўленне, абуджала фантазію, выклікала якуюсьці ўнутранную трывогу. Штурхала да роздуму, не пакідала месца для абыякавасці.

Як ужо зазначалася, калі згадваліся клады, Мір быў населены людзьмі рознай этнічнай і рэлігійнай пры-

належнасці. Акрамя беларусаў было шмат яўрэяў, палякаў, татар, рускіх. Але, што характэрна: нацыянальныя ці то рэлігійныя адметнасці ў школе зусім не адчуваліся. Ды ў той час пра якіясьці рэлігійныя прыхільнасці асабліва ніхто не выказваўся. Мы, як прыехалі ў Бербашы, нейкі час хадзілі ў царкву ў Мір – бацька зноў спяваў у царкоўным хоры, маці ў святочныя дні абавязкова наведвала царкоўную службу. Мы, дзеці, хадзілі на ўсяночную. Аднойчы на Вялікдзень у царкве людзей было шмат, мяне так заціснулі, што я аж заплакаў. Дзесьці пасля гэтага больш і не стаў хадзіць. Тым больш, што пачаліся піянеры, камсамол. Усе сталі атэістамі…

У вёсцы ішло сваё жыццё. І, відаць, больш, чым дзе, адчувалася грубая, бесцырымонная атэізацыя. Асабліва духоўнага, маральнага ўзроўню. Атмасфера ў грамадстве стала як бы разрэджанай, з нейкімі правաламі. У чалавека парушылася ў значнай ступені ва ўзаемаадносінах з іншымі «тармазная сістэма». «Барані Бог!», «Памілуй, Божа!», «Не баішся ты Бога», «Не гняві Бога», «З Богам», «Не грашы», «Бог усё бачыць» – у жыцці чалавека, у сям’і, у грамадстве то былі моцныя абярэгі. Яны стрымлівалі ад маральнага падзення, ад уседазволенасці, дапамагалі годна трымацца ў свеце. Здарылася, што чалавеку як бы перасталі напамінаць, як яму паводзіць сябе ў свеце, у грамадзе, з іншымі людзьмі. Такія з’явы, як зладзейства, хамства, распуста, непавага да старэйшых, хлусня, грубасць, не сустракалі асаблівых перашкод, адчувалі пэўную вольніцу.

Вёска, у якой мы пасяліліся, была неаднародная. Карэнных жыхароў у канцы 40-х, было ўсяго мо дзесяць сем’яў. І тыя ў большасці жылі на хутарах.

Асноўныя насельнікі былі партызанскія сем'і, чые сядзібы былі спалены ў час нямецкай акупацыі. Жылі ў пустых хатах жанчыны з Расіі: яны прыехалі на заробкі. Працавалі і ў Бербашах, і ў суседніх вёсках. У нашай сям'і было зямлі, відаць, не менш, чым у Польшчы, дзесьці таксама каля 15 гектараў. Але зямля была горшая, менш ўрадлівая, параскіданая па розных месцах. Працаваць даводзілася шмат і ўсім. Засталося адчуванне, што працавалася неяк нудна. Не было таго ўнутранага задавальнення, той радасці, што раней. Жылося напачатку ў плане матэрыяльным быццам і нядрэнна: на два гады нас вызвалілі ад усялякіх падаткаў. Як ужо адзначалася, бацька быў трохі пісьменны. Нейкі час быў як бы старастам у вёсцы. З раёна нярэдка прыязджала начальства. Запомніліся падпіскі на пазыку дзяржаве. Дзяржава ўзамен давала аблігацыі. Лічылася, што ўсё гэта робіцца добраахвотна. На самай справе зараней вызначалі, каму колькі трэба аддаць, прапаноўвалі і патрабавалі. Спачатку мясцовае насельніцтва, потым раённае: пакуль чалавек не аддасць належную суму грошай.

Запомніўся выпадак. Адзін карэнны жыхар вёскі, хутаранец, ніяк не хацеў плаціць выдзеленую яму суму, падпісацца на яе. І вось аднойчы прыязджае з раёна начальнік КДБ. Запрашаюць хутаранца. Усё гэта адбывалася ў нашай хаце. Угаворвалі яго, пагражалі, трымалі дзесьці да гадзін дзвюх ночы. Мне, маломy, шкада было глядзець на ўсё гэта, слухаць. І не адпусцілі, пакуль чалавек не падпісаўся. То была добраахвотная падпіска на пазыку.

Не прайшло пасля вайны некалькі гадоў, як паўсюль пачалася арганізацыя калгасаў. У нашай вёсцы

ў 1948 годзе, дзесьці пад восень, быў створаны першы ў наваколлі калгас імя Ракасоўскага. Працавалі ўсёй сям'ёй, працавалі дружна, зладжана. Я ўжо хадзіў касіць, жаць, грэбці сена, у копы складаць. Паступова калгасы пачалі ўсё больш аб'ядноўвацца. Парушылася зладжанасць у працы, у жыцці наогул. Усё больш пагаршаліся адносіны да зямлі, да вынікаў працы; ат, гэта не маё – калгаснае. Працаваць пачалі ўсё горш. Касіць ездзілі за Нёман: там былі галоўныя калгасныя сенажаці. Дык вось, раней туды ездзілі з начлегам. Касіць пачыналі з усходам сонца – з расою. Днём адпачывалі. Сонца схілялася на захад – зноў касіць. Было ў такой працы нейкае ўнутранае задавальненне. Хаця стамляліся добра-такі. Ды побач быў Нёман: акунешся колькі разоў – і стома знялася. Усё гэта было ў вольны час ад школы – пераважна на летніх канікулах.

Галоўнае ж было – вучоба. Вучыўся я нядрэнна, і бацькі асабліва не прымушалі працаваць: вучыся, сынок. Спачатку вучыўся ў драўлянай школе каля замка. Гэта была беларуская школа. Суседства замка, капліцы, парка, возера падсвядома неяк стваралі адчуванне невядомай даўніны, таямнічасці.

Праз некалькі гадоў, як я пачаў вучыцца ў Міры, там была пабудавана яшчэ адна сярэдняя школа. Ужо руская, цагляная, у цэнтры горада. Мяне чамусьці перавялі ў тую школу, не пытаючыся згоды. Клас (вучні) быў новы, настаўнікі таксама. Як помніцца, вучыцца ў асноўным давялося на другую змену. Дарога ў школу і са школы была іншая, больш людная. Дзесьці пасярэдзіне шляху збоку была вёска, на рацэ Міранцы знаходзіўся вадзяны млын, які, бывала, і працаваў тады-

сяды. Праўда, лесу тут было больш. І лес быў большы, гусцейшы. У асеннія даждлівыя вечары па лясной дарожцы ледзь прабіраўся: цемра страшэнная. Ні над галавою, ні наперадзе ніякага прасвету. Нагамі адчуваеш сцежку, выцягнутай правай рукою засцерагаешся ад галін. Унутраная напружанасць, здаецца, дасягае вышэйшай ступені. Цемра нібы ўваходзіць у цябе.

І вось пазней, праз гады, дзесяцігоддзі, чытаючы і перачытваючы творы пісьменнікаў свайго пакалення, а таксама іх папярэднікаў, асабліва творы празаічныя, бачыш, яшчэ раз упэўніваешся, што не маглі яны не ствараць такіх яркіх, такіх выразных карцін прыроды. Прырода з дзяцінства ўвайшла ў іх, стала іх сутнасцю – псіхічнай, духоўнай. Іх жыццё, іх паводзіны, учынкі шмат у чым прадыктаваны былі навакольным светам прыроды. Іх характары, іх светапогляд народжаны былі прыродай родных з дзяцінства мясцін. Яны частка гэтай прыроды, арганічная частка.

У гэтым сэнсе мне ўяўляецца, што беларуская мова ў сваім гучанні, у сваёй танальнасці, мелодыцы магла быць народжана беларускай зямлёй, беларускай прыродай – азёрна-лясной, балотнай, поўнай вільгаці, сакавітасці. Таму я на ўсе сто працэнтаў упэўнены, што літаратура любога народа, яе сутнасць, яе мастацкае аблічча найперш, галоўным чынам вызначаюцца мовай. Беларуская літаратура – беларускай мовай. Гэта – пры натуральным, арганічным яе нараджэнні і развіцці.

Вернемся ў школу. Пераход у яе ні на чым не адбіўся. Не было ніякіх асаблівых цяжкасцей і складанасцей. Пачалася звычайная вучоба. Быў я ў ліку добрых вучняў – па паспяховасці, ды і па паводзінах. Запомнілася дзесьці толькі адно парушэнне дысцы-

пліны. На перапынку курылі на вуліцы ў туалеце. Раптам з'явіўся класны кіраўнік нашага класа. Я не паспеў кінуць папіросу. І ён павёў мяне ў настаўніцкую. Але нічога – паўшчувалі, пасаромелі. Абышлося.

У гэтай школе, як і ў ранейшай беларускай, любімым прадметам у мяне зноў жа была руская літаратура. І тут выдатная была настаўніца – Антаніна Васільеўна Лапіцкая. Невысокага росту. Акуратная, сабраная. Здаецца, яна ніколі не павышала голасу, але дысцыпліна была выдатная. Яе слухалі. Яна расказвала стрымана, але пранікнёна, нешматслоўна, але прыгожа і па сутнасці. Мне падабалася настаўніца і яе ўрокі. Стараўся вучыцца добра. Тут я захапіўся кнігай яшчэ больш, чым раней. Чытаў шмат. Свет кнігі для мяне быў галоўны, самы важны. Асабліва кнігі прыгодніцкай, фантастычнай. Увесь быў паглынуты кнігай. Узрост быў не такі ўжо і дзіцячы. А дзіцячая кніга «праглыналася» з нейкай асаблівай цікавасцю. Помняцца і сёння «Рыжык» А. Свірскага, «Палескія рабінзоны», «Амок» Янкі Маўра, «Цімур і яго каманда», «Лёс барабаншчыка» А. Гайдара, «Прыгоды Тома Сойера» і «Прыгоды Гелькберы Фіна» Марка Твэна, «Коннік без галавы» Майн Рыда, «Шпіён» Ф. Купера, «Таямнічы востраў», «Дзеці капітана Гранта», «Пятнаццацігадовы капітан» Жуля Верна, «Рабінзон Круза» Д. Дэфо, «Падарожжа Гулівера» Д. Свіфта, «Чалавек-амфібія» А. Бяляева… Якраз гэтыя кнігі абуджалі фантазію, клікалі ў далёкія моры-акіяны. Доўгія гады жыла ўва мне мара (вядома ж, нікому не вядомая) стаць мараком. І якое ж было расчараванне, калі пры медыцынскім аглядзе ў ваенкамаце выявілі нейкія непарадкі ў сэрцы. Супакойвалі кнігі, вучоба, праца.

Праграмная літаратура і руская, і беларуская таксама чыталася. З сур'ёзнай – не дэтэктываў і не фантастыкі – літаратуры ўзрушылі тады, пакінулі след у сэрцы і ў памяці паэмы і аповесць «Капітанская дачка» А. С. Пушкіна, паэмы і раман «Герой нашага часу» М. Ю. Лермантава, рамантычныя аповесці М. В. Гогаля, «Анна Карэніна» і «Хаджы Мурат» Л. М. Талстога, «Абрыў» І. А. Ганчарова, з савецкай – аповесці «Дзяцінства», «У людзях», «Мае ўніверсітэты» і апавяданні М. Горкага, раманы «Маладая гвардыя» А. Фадзеева і «Як гартавалася сталь» М. Астроўскага. У іх была страсць, прага жыцця, напорыстасць. Пашчасціла, ужо не помню, як гэта здарылася, у 9-м класе прачытаць «Ціхі Дон» М. Шолахава. Агромністы аднатомнік. Чытаў, што называецца, не адрываючыся. Доўгі час знаходзіўся пад уражаннем ад прачытанага. Адчуваўся незвычайны агромністы свет, выключна жывы, прыгожы і трагічны. Магу шчыра сказаць, што для мяне і сёння гэта адзін з самых лепшых твораў сусветнай літаратуры. У ім шмат сонечнасці, адчуванне бясконцасці жыцця. Ва ўсе пазнейшыя гады я баяўся чытаць яшчэ раз гэты раман. Баяўся згубіць для сябе, можа, самы дарагі літаратурны ўспамін, расчаравацца ў магутнасці мастацкага слова.

Мяне здзіўляюць спробы некаторых «знаўцаў» савецкай літаратуры, якія зноў і зноў спрабуюць даказаць, што раман гэты не Шолахаў напісаў. Дзіўна, што ў якасці аргументаў вылучаюцца пэўныя моманты, звязаныя са зместам, жыццёвым матэрыялам. А зусім нічога не гаворыцца пра арганічнасць, натуральнасць, цэласнасць раманнага свету, пра яго духоўную, эмацыянальную напоўненасць, пра само слова, яго

гучанне, мелодыку. Урэшце нічога не гаворыцца, як гэты твор суадносіцца з усёй творчасцю пісьменніка ў плане арганічнасці, падобнасці, можа, дзесьці і адзінства мастацкага свету, адзінства стылю. Адказ больш, чым відавочны. Твор напісаны адным чалавекам, адной рукой.

Кнігі, творы беларускіх пісьменнікаў у тыя гады у маім пазашкольным і школьным чытанні ў параўнанні з кнігамі, творамі рускай ці то замежнай літаратуры займалі меншае месца. Ды іх і ў бібліятэках было няшмат. І ўсё ж «Курган», «Бандароўна», «Паўлінка» Янкі Купалы, «Новая зямля», «Сымон-музыка», «У палескай глушы», «У глыбі Палесся» Якуба Коласа, «Трэцяе пакаленне» Кузьмы Чорнага, «Салавей» Змітрака Бядулі, «Міколка-паравоз», апавяданні Міхася Лынькова дзесьці аказаліся больш блізкія розуму і сэрцу. Яны як бы вярталі ў таямнічае, невядомае мінулае, адкрывалі прыгажосць роднага краю і нашай прыроды, паказвалі праўдзіва і паэтычна жыццё, якім ты сам жыў, жылі вакол цябе людзі. Яны хвалявалі душу. Узбагачалі цябе, прымушалі быць дабрэйшым і больш уважлівым да ўсяго свайго.

Дзесьці ў старэйшых класах пачаў купляць кнігі. Кнігарні тады ў Міры не было. Што-ніштo часам з’яўлялася ў газетным кіёску. Помніцца, што адной з першых кніг, набытых асабіста, былі «Апавяданні паляўнічага» І. С. Тургенева. Зрабіла нейкае светлае ўражанне. У кнізе моцна адчувалася прыгажосць – жыцця, людзей, прыроды, мовы. Дзесьці тады набыў «Нёманскія казакі» Янкі Брыля. У нарысах і апавяданнях расказвалася пра тое, што адбывалася ў гэтых мясцінах. Мясціны, па сутнасці, усе былі на слыху.

Прываблівалі аўтарава шчырасць, сардэчнасць, душэўнасць інтанацыі. Напэўна, з тых канца 40 – пачатку 50-х гадоў Янка Брыль стаў для мяне і як для чытача, і як літаратуразнаўцы любімым пісьменнікам.

Са школьнага жыцця добра запомніліся яшчэ вось якія падзеі. У старшых класах настаўнікам па біялогіі быў нехта Якаў Ізральевіч. Тыповы яўрэй — шчыры, даверлівы, дружны з вучнямі. Дык вось ён арганізаваў у школе драматычны гурток. Я ў ім прымаў самы актыўны ўдзел. Выступалі не толькі ў школе, але і ў раённым Доме культуры. Пастаноўкі былі featureрознага зместу – ваенныя, з калгаснага жыцця, камічныя. Давялося мне выконваць ролю Івана Нікіфаравіча ў спектаклі, калі можна так лічыць, па аповесці М. В. Гогаля “Аповесць пра тое, як пасварыліся Іван Іванавіч з Іванам Нікіфаравічам». Усплывае ў памяці, што адчуваў сябе я ў гэтай ролі даволі ўнутрана свабодна. Дзеці потым на вуліцы клікалі: «Іван Нікіфаравіч». Ад усяго гэтага застаўся прыемны для душы ўспамін.

Гэта быў нейкі адпачынак ад вучобы. А ўвогуле да вучобы мы адносіліся сур’ёзна. Помню, вельмі многія тады марылі вырвацца з калгаса. І гэта было мэтай вучобы. Пра сябе я такога не магу сказаць. Ды і ў сям’і не было такой мэты ў сувязі з маёй вучобай. Трэба было вучыцца – і вучыўся. Не будзем забываць на тое, што ў школе дзеці вайны былі, па сутнасці, пераросткі. Я, напрыклад, закончыў сярэднюю школу ў дзевятнаццаць гадоў. Гэтае пакаленне добра ведала рэальнае жыццё, ведала, што такое гора, бяда. Не баялася асаблівых цяжкасцей, ведала, як іх пераадольваць. І рабіла гэта, умела працаваць. Яно пазбягала сварак і боек, хаця

ўмела браць чарку і брала. Разам з тым была ў ім нейкая нясмеласць, унутраная нейкая скаванасць, нерашучасць. Усё гэта, асабліва моманты апошнія, я адчуваў у сябе. Адчуваў, ды і сёння, напэўна, адчуваю.

Вучыўся нядрэнна: і па, так бы мовіць, навуках гуманітарных, і па дакладных. Да душы найбліжэй была літаратура. Але чамусьці лічылася, што гэта навука не мужчынская. Запомнілася, што на выпускным вечары выкладчыца рускай мовы і літаратуры, у якой я быў адным з лепшых вучняў, і тая раіла паступаць ці то ў політэхнічны інстытут, ці то на фізіка-матэматычны факультэт універсітэта. Бацькі тут мала што маглі парадзіць. Былі яны далёкія ад гэтага. Праўда, маці не раз гаварыла: вучыся за доктара. Але гэта было не маё.

Здаў выпускныя экзамены. Здаў нядрэнна. У атэстаце толькі дзве 4 – па беларускай мове і геаметрыі. Уручылі дыпломы – і авалодала нейкае дзіўнае адчуванне. Нібы апынуўся ў нейкай пустаце – не трэба нікуды рухацца. Ды і не ведаеш куды.

Але доўга не чакалі. Сабралася нас чалавека 4 і паехалі ў Мінск. Усе мы разышліся ў розных напрамках – у розныя ВНУ. Я пайшоў здаваць дакументы ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (тады) імя У. І. Леніна на філалагічны факультэт, аддзяленне рускай мовы і літаратуры. Так у заяве напісаў. Але сакратар прыёмнай камісіі пачаў угаворваць мяне, каб паступаў я на беларускае аддзяленне: маўляў, гэта вам бліжэй, конкурс меншы… І я заяву перапісаў. Набор на беларускае аддзяленне ў той год быў самы малы – 25 чалавек. Да гэтага года, а быў гэта 1952 год, і пасля набіралі 50 чалавек і больш. Пачалася падрыхтоўка – настойлівая, упартая.

Прыехалі здаваць экзамены. Пасялілі мяне ў спартыўнай зале ў будынку хімкорпуса. Было там нас не менш 20 чалавек. Спалі на падлозе. Матрацы нейкія былі. Усе былі паглынуты экзаменамі. Здаваў нармальна, толькі па гісторыі трохі «паплаваў». Прымаў Абэцэдарскі Л. С., выкладчык строгі аж занадта. Паставіў 4. Астатнія былі пяцёркі. Паступіў. Праўда, радаснага нейкага ўздыму не адчуваў. Была трывога, было чаканне: а як там пойдзе? Што чакае?

У такім чаканні прайшлі дні да першага верасня. Справы хатнія адышлі неяк на другі план. Бацькі хадзілі на працу, зараблялі працадні. Адчуванне было, што той хоць які энтузіязм у рабоце, які адчуваўся напачатку, знік. Панылацсь нейкая як бы ахапіла ўсіх. Рабілі – інакш нельга. Былі і выдатныя працаўнікі. Але…

Хадзіў і я ў калгас на працу і ў часы школьных, і ў часы студэнцкіх канікул. Касіў, зграбаў сена, памагаў вазіць, тое ж і са збожжам. У пазнейшыя гады быў пастаянным грузчыкам зерня, якое здавалі дзяржаве. Ой, якая была гэта нялёгкая работа: мяшкі былі вялікія – пад 100 і больш кілаграмаў, ніякай механізацыі на складах не мелася. Мяшкі гэтыя трэба было цягаць на горы зерня па збітых з дошак лесвіцах. Рукі адвальваліся, ногі дрыжэлі і падгіналіся. Але што зробіш? Трэба. Гэтае разуменне-адчуванне ўвайшло, здаецца, не толькі ў галаву, а ва ўвесь арганізм, у кроў. І вось, калі згадваеш калгаснае жыццё, то што найперш бачыцца? Сенакос калгасны, які быў, як зазначалася, за Нёманам. Раней у час касавіцы там будавалі шалашы, начавалі на месцы працы. Яшчэ сонца не ўзыходзіла, пачыналі касіць. Касілі ў нейкім бадзёрым, жывым

настроі. Прайшлі гады. Касцоў ужо на машыне возяць. Ніхто не начуе, ніхто не косіць з расою. Выязджаюць позна, па дарозе спыняюцца каля сельскай лаўкі. Купляюць, што выпіць. Пачынаюць касіць дзесьці каля адзінаццатай гадзіны. Самая гарачыня. Ніякага імпэту. Абы хоць як зрабіць. А можа, я тады ўжо далёка адышоў ад калгаснага жыцця, і ўсё гэта так успрымалася і так помніцца...

Прыйшоў верасень – і я ўжо ў Мінску. Далі месца ў інтэрнаце, на Нямізе. У пакойчыку было нас пяць ці шэсць чалавек. Хлопцы ўсе свае – з нашага беларускага аддзялення. Пазней былі іншыя інтэрнаты – па вуліцы Свярдлова, на Бабруйскай. Усюды ў пакоі было чалавек 4–5. Асноўная наша група не мянялася з першага да пятага курса. Ніякіх канфліктных сітуацый не было. Усе хлопцы вясковыя, сціплыя, дзесьці закамплексаваныя. Без ніякіх там прэтэнзій. Жылі ўсе, па сутнасці, на стыпендыю. Трохі што прывозілі з дому. Нейкую капейчыну часам давалі бацькі: працавалі ж яны на працадні, а не на рублі. Снеданне – чай з батонам. Абед – студэнцкая сталоўка. Калі жылі на Нямізе, то бегалі ў сталоўку, якая знаходзілася насупраць нашага інтэрната праз вуліцу. Набылі невялікія каструлькі і ў абед бегалі туды – куплялі першае: боршч ці суп. Там ужо ведалі нас: давалі нам ужо большую порцыю – паўтара, а то і два чарпакі. Хлеб быў свой. Вось і ўвесь абед. Быў нейкі перыяд, што ўзяліся па чарзе на абед варыць супы, баршчы, капусту. Гэта была ідэя студэнта рускага аддзялення Пісарэнкі Івана, былога вайсковага старшыны. Стыпендыі ўвесь час не хапала. Пастаянна ў канцы месяца даводзілася пазычаць. А пазычаць не было асабліва ў каго. Бывала, на

шчасце, не так часта, што перад стыпендыяй даводзілася абыходзіцца толькі чаем з хлебам за ўвесь дзень. Было нас некалькі такіх, што час ад часу пачалі чарку браць. А яе без грошай ніхто не даваў. Спрабавалі зарабляць: хадзілі некалькі разоў на таварную станцыю разгружаць вагоны, працавалі на «халадзільніку». Але істотна гэта на грашовыя справы, скажу шчыра, не ўплывала.

А тут яшчэ кнігі. Я ўжо гаварыў, што яшчэ ў школе пачаў купляць кнігі. Але ў тым жа Міры не было асабліва дзе, ды і асабліва што купляць. Зусім не тое ў Мінску. Тут і кнігарні, тут і кнігі. Божа мой, якое гэта было шчасце набыць жаданую кнігу! Узбуджала, хвалявала сама кніга. Яшчэ да яе чытання. Рукі трымцелі, калі браў яе, адкрываў першыя старонкі. Але колькі было перажыванняў, хваляванняў, пакуль удавалася дастаць гэтую кнігу. Гэта не тое, што цяпер, напачатку трэцяга тысячагоддзя, калі кніг поўна ўсюды і не надта хто іх бярэ. А то – гады 60-я, 70-я ды і 80-я часткова – быў час Кнігі. Кніга была знакам нейкай як бы выключнасці, далучанасці да ліку своеасаблівых асветнікаў, пазнакай культурнасці. За кнігай стаялі чэргі. Асабліва за падпіснымі выданнямі. Помню, была падпіска на шасцітомнік Майн Рыда. А прыгоды, рамантыка, фантастыка – гэта было маё любімае чытанне. Чаму? Растлумачыць не магу. Магчыма, тыя кнігі на нейкі час адрывалі ад аднастайнай шэрай штодзённасці. Магчыма, натура мая, увогуле пасіўная, замкнёная моцна ў сабе, знаходзіла ў гэтай, у такой кнізе хоць якое ўзбуджэнне, ажыўленне, якісьці выхад. Дык вось, за падпіскай на Майн Рыда прастаяў на двары дома, дзе знаходзілася кнігарня «Падпісныя

выданні», да поўначы. Але падпісаўся. Праўда, не ўсе змаглі падпісацца. Не менш складанымі ў тыя часы былі падпіскі на зборы твораў Ф. Шылера ў 7 тамах, Дж. Лондана ў 5 тамах (потым быў яшчэ дадатковы шосты). Не менш складана было даставаць (не купляць) і асобныя творы тых ці іншых пісьменнікаў.

Праўда, усё гэта (беганне за кнігамі, шуканне кніг) не надта перашкаджала асноўнай справе – вучобе. Можа, і зусім не перашкаджала. Бо ўсё гэта ішло па шляху спасціжэння вялікага свету літаратуры, унутранай далучанасці да яго. Якраз адсюль вырастала, унутрана ўмацоўвалася адчуванне, разуменне: літаратура – гэта маё.

Ужо зазначалася: група ў нас была 25 ці 26 чалавек. Закончылі 25. Але што цікава: з іх 8 хлопцаў, а спачатку было 9. У той час як на рускім аддзяленні з 50 чалавек мужчын было 4 ці 5. Група наша была працавітая, пераважна з вяскоўцаў. Працаваць прывыклі, нейкіх асаблівых амбіцый ці то прэтэнзій лішніх ні ў кога не было. Заняткі наведвалі, лекцыі пісалі. Стыпендыі, здаецца, усе і ўвесь час атрымлівалі. Куратарам у нас была дабрэйшай душы чалавек Вольга Васільеўна Казлова, дачка славутага партызанскага камандзіра, Героя Савецкага Саюза, на той час Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР. Калі я шмат гадоў пазней абараняў кандыдацкую дысертацыю, яна выступала другім апанентам. Былі цікавыя выкладчыкі. Запомніліся добра па беларускай літаратуры – М. Р. Ларчанка, Ю. С. Пшыркоў, пазней І. Я. Навуменка; па беларускай мове – М. І. Жыркевіч, М. А. Жыдовіч; уводзіны ў літаратуразнаўства і тэорыя літаратуры – І. В. Гутараў; замежная літаратура –

Д. Е. Фактаровіч, Н. І. Лапідус. Кожны з іх быў па-свойму адметны, арыгінальны і як выкладчык, і як чалавек. Напрыклад, калі выкладчыкі беларускай літаратуры ў сваёй знешнасці, паводзінах, у падачы матэрыялу, размове былі стопрацэнтнымі беларусамі, то замежнікі і ў чытанні лекцый, і ў тым, як трымаліся за кафедрай, у гутарках, здавалася, былі народжаны, створаны ў іншых умовах, іншымі ўмовамі. Мы іх лекцыі любілі: яны былі змястоўныя, напоўненыя фактамі, ідэямі, унутрана лагічнымі і завершанымі. Лекцыі ж беларусаў былі для нас больш сваімі, блізкімі нашаму жыццю, душэўнымі. Лекцыі Гутарава на першым курсе былі якіясьці вельмі раскаваныя, з вялікай доляй гумару, са значнай доляй гутарковасці. Паслухаць гэтыя лекцыі прыходзілі студэнты з іншых факультэтаў. Праўда, што ўжо на 5-м курсе пры чытанні тэорыі літаратуры такая манера падачы матэрыялу, па сутнасці, не ўспрымалася. Па-першае, сам матэрыял быў ужо больш грунтоўны, больш змястоўны, па-другое, студэнт ужо быў не той, веды не тыя, адносіны і да жыцця, і да літаратуры таксама ўжо былі не тыя.

Дзесьці ўжо на апошніх курсах (4–5) з’явіліся новыя, маладыя выкладчыкі літаратуры – Іван Якаўлевіч Навуменка і Алег Антонавіч Лойка. Мне асабіста больш давялося сутыкацца з Навуменкам. У нас ён вёў спецсемінар. А можа, спецкурс?.. Не помніцца ўжо. Адно магу сказаць упэўнена: мяне асабіста якраз гэты малады пісьменнік і вучоны найбольш навучыў разумець, адчуваць *мастацкую* літаратуру. У канцы навучання менавіта Навуменка быў кіраўніком маёй дыпломнай. Тэма: «Апавяданні Янкі Брыля». Абараніў, дарэчы, на выдатна. Больш за тое,

кіраўнік даў пачытаць работу Брылю. Той, па словах Навуменкі, работу пахваліў. Праўда, мова работы яму не зусім спадабалася.

Ну, але гэта ўсё будзе значна пазней.

А адразу пачалося звычайнае студэнцкае жыццё: лекцыі, семінары, залікі, экзамены. І гэтак круг за кругам. Пасля лекцый, заняткаў сядзелі ў асноўным у чытальных залах – профільных, агульнай універсітэцкай. Шмат прадметаў было, так бы мовіць, непрофільных ці то мала профільных. Мяркуючы па назвах прадметаў: агульнае мовазнаўства, славянская мова, старажытнаруская мова, гісторыя беларускай мовы, дыялекталогія – тэарэтычная мовазнаўчая аснова давалася грунтоўная, шырокая. Аднак, улічваючы тое, што практычна ўсе выпускнікі ішлі працаваць у школы, вельмі мала з таго мела практычнае прымяненне. Ведання ж сучаснай мовы – і рускай, і беларускай (правапісу, арфаэпіі, арфаграфіі, сінтаксісу) – адчувальна не хапала. Многае даводзілася вучыць нанова. Але гэта зноў жа потым.

Уваходзіў у студэнцкае жыццё пастунова. Па прыродзе сваёй і па ранейшым жыцці неяк прывык да адзіноты. Адзінота дзесьці стала маёй натурай. Кніга – вось мой найбольшы сябра, была тады, з’яўляецца і цяпер. Сёння – гэта найперш кніга рэлігійнага зместу, рэлігійна-хрысціянскага характару. Каштоўнасць кнігі ўжо тады вызначалася найперш яе эмацыянальным уздзеяннем, адбіткам, які яна пакідала не так у памяці, як у сэрцы. Адбітак гэты мог зыходзіць і ад сюжэту, канфлікту. А тая кніга, якую трэба было чытаць, паглынаць, толькі кніга праграмная, абавязковая, была такая неабдымная, такая разнастайная. Яна ўзбагачала, узбуйняла, уводзіла ў гісторыю, дзесьці нават у вялізны

сусвет жыццё рэальнае, тое, чым жыў ты сёння, чым жылі людзі вакол цябе, чым было тваё жыццё мінулае.

Якім велічным, якім далучаным да жыцця вышэйшага, боскага, якім цэласным, завершаным у сваёй сутнасці, адшліфаваным часам боскай воляю выглядаў час, выяўляўся чалавек і свет у антычнай кнізе, антычнай літаратуры. Ён быў у сваёй сутнасці, у сваіх вызначальных рысах як бы высечаны з граніту, «изваянный», кажучы па-руску.

А кніга, літаратура часоў Адраджэння?! Яна захоплівала, проста агаломшвала багаццем чалавечага жыцця, бязмежнасцю, неабмежаванасцю яго праяўленняў, яркасцю выяўленняў чалавечай натуры, яе самых глыбінных і інтымных праяўленняў.

XIX стагоддзе. Рэалізм. Літаратура імкнецца паказаць жыццё ва ўсіх яго праявах, чалавека ва ўсіх яго праяўленнях. Ставіць за мэту спасцігнуць законы грамадскія. Ідзе паглыбленне ва ўнутраны свет чалавека, у яго сацыяльную сутнасць. Прырода, навакольны свет шырока ўваходзяць у літаратуру, становіцца істотным, змястоўна-эстэтычным кампанентам. Усё гэта бачылася ў кнізе, уваходзіла з кнігай у нашу свядомасць і падсвядомасць. Пакідала больш ці менш значны след. Кожная практычна пакідала ў яе чытача, у нас, свой след. Спачатку былі гэта сляды кожны сам па сабе, кожны паасобку. Паступова, дзякуючы вывучэнню гісторыі развіцця літаратур розных народаў, гэтыя сляды кніг ператварыліся ў дарожкі, потым у шляхі руху мастацкага слова — як слова боскай ісціны. Вытокі яго, па сутнасці, невядомыя і заканчэння не відаць.

Сапраўды:

«На пачатку было Слова, і Слова было з Богам, і

Слова было Бог. Яно было на пачатку з Богам. Усё цераз Яго сталася, і без Яго нічога не было стаўшыся, што сталася» (*Евангелле паводле св. Яана*).

Сёння так думаецца. Тады ж былі вельмі далёкія подступы да такога разумення. Адчуванне дзесьці ўзнікала толькі. Лекцыі па літаратуры. Пастаянныя размовы пра літаратуру. Само мастацкае слова. Усім гэтым быў напоўнены апошні паверх біялагічнага корпуса. Тут праходзілі заняткі ўсіх аддзяленняў філфака. І варта згадаць, што гэта быў перыяд вучобы ўсіх тых, каго потым назавуць філалагічным пакаленнем, пакаленнем шасцідзясятнікаў, пакаленнем дзяцей вайны. Якраз у тыя гады (1952–1957), хто раней, а хто пазней вучыліся вядомыя, а то і славутыя пісьменнікі, навукоўцы: Адамчык Вячаслаў, Арочка Мікола, Барадулін Рыгор, Бураўкін Генадзь, Бечык Варлен, Блатун Сымон, Вярцінскі Анатоль, Гілевіч Ніл, Гаўрылкін Леанід, Зуёнак Васіль, Карамазаў Віктар, Кляўко Генадзь, Карызна Уладзімір, Клышка Анатоль, Ліс Арсен, Мальдзіс Адам, Місько Павел, Мушынскі Міхась, Нікіфаровіч Ванкарэм, Нядзведскі Уладзіслаў, Пташнікаў Іван, Рагуля Аляксей, Рыбак Алесь, Саламевіч Янка, Сачанка Барыс, Свірка Юрась, Сімановіч Давід, Сіпакоў Янка, Станюта Аляксандр, Стральцоў Міхась, Цвірка Кастусь, Чыгрынаў Іван…

Названы тыя, чыя творчасць, жыццёвы лёс нядрэнна асабіста знаёмыя, блізкія. Цэлая літаратура. Здаецца, што ні да таго, ні пасля філфак, напэўна, не ведаў такой колькасці творчых асоб, аб'яднаных агульнасцю жыццёвага лёсу, прагай творчасці. То было пакаленне дзяцей вайны, пакаленне, пазбаўленае сонечных дзён дзяцінства і юнацтва, пакаленне

няздзейсненых мар, надзей, памкненняў. І вось гэтая неспатоленая прага светлых памкненняў, прыгажосці, душэўнай дабрыні знаходзіла сваю крыніцу ў кнізе, у мастацкім слове. Сваё адчуванне паўнаты жыцця, захапленне навакольным светам, як і боль пражытага і перажытага, зноў жа выяўлялі ў родным слове, слове, якое яны неслі ў сабе. Прага выказацца, сказаць сваё была выключная. Большасць з тых, хто названы вышэй, ужо ў час вучобы актыўна друкаваліся ў газетах і часопісах абласных і рэспубліканскіх, не кажучы ўжо пра насценны друк. Помніцца, І. Чыгрынаў у факультэцкай насценнай газеце друкаваў паэму з працягам. Дзе тая паэма? Невядома. У год заканчэння ўніверсітэта выдалі свае першыя кнігі Р. Барадулін і Б. Сачанка, у часопісе «Полымя» надрукаваў першую аповесць «Чачык» І. Пташнікаў. З нашага аддзялення ў тыя часы ніхто асабліва сябе ў мастацкім слове не праявіў, калі не лічыць Міхася Шушкевіча, які якраз у тыя гады напісаў верш, які ў хуткім часе стаў усенародна вядомы як песня Ю. Семянякі «Ты мне вясною прыснілася». На жаль, дзесьці на першых курсах захварэў, і творчасці больш не чуваць. А такі хлопец – чысты, светлы, рамантычны. Значна пазней таленавіта праявілі сябе Аляксей Рагуля (літаратуразнаўца, культуролаг), Святлана Кліменценка (журналіст), Міхась Пратасевіч (музейны работнік), Клара Ідэльсон (Кузняцова, тэатразнаўца). У нашай групе пачынаў вучобу (пазней за адзін год скончыў два курсы) вядомы выдавец, мовазнаўца-лексікограф, аўтар шматтомнага слоўніка назваў населеных пунктаў Беларусі па абласцях Яўген Рапановіч. Менавіта ў тыя ўжо далёкія гады склаліся добрыя таварыскія (можна сказаць, і сяброўскія) адно-

сіны з Рагулем (усе пяць гадоў жылі ў адным пакоі), Пташнікавым. З ім два разы разам былі на вайсковых зборах. І сёння ён прыгадвае, як аднойчы ў час пераходу палкоўнік Мухаеў загадаў яму забраць у мяне і несці якісьці вайсковы досыць нялёгкі прыбор – маўляў, як мацнейшаму. Я, праўда, нічога такога не помню.

А ўвогуле мноства знаёмстваў, добрых таварыскіх адносін дазволіла мне, калі я праз пяць гадоў паступіў у аспірантуру, лягчэй неяк увайсці ў гэтае нязвыклае асяроддзе – літаратурны свет. За гэты час многія ўжо добра прыжыліся ў гэтым свеце, актыўна ў ім дзейнічалі, у чымсьці вызначалі яго характар. У час вучобы ва ўніверсітэце на працягу ўсіх гадоў удзельнічаў у хоры. Цудоўны быў кіраўнік – Ільля Яфімавіч Кліонскі. Проста абагаўляў хор. Здаецца, ён больш нічога і не бачыў, як толькі хор. Шмат выступалі на розных вечарах. Ездзілі ў Вільнюскі ўніверсітэт, а ў 1957 годзе прымалі ўдзел і выступалі на Міжнародным фестывалі моладзі і студэнтаў у Маскве.

Так вось і ішло студэнцкае жыццё, працягвалася студэнцкая вучоба. На зімнія і летнія канікулы ездзіў у свае Бербашы. Кожны раз абавязкова цягнуў добрую звязку кніг. З Міра заўсёды пешшу. Лічыў, эгаіст, што, апрача кніг, больш нікому нічога не трэба. Якія тут гасцінцы?! Галоўнае кнігі. У час канікул пастаянна наведваўся ў Мір, у гарадскі Дом культуры. Прыходзіў звычайна позна, пасля поўначы. Аднойчы, было гэта зімою, вяртаўся з Міра. Позна. У нармальным настроі, не было ніякага ўнутранага ўздыму. Пераходзіў мост праз Міранку. З аднаго боку дарогі быў вадзяны млын. З другога возера. Шырокае, не засыпанае снегам, але пакрытае лёдам. Мяне нібы штосьці штурханула. Я

спыніўся. Глянуў на лёд. Месяц быў поўны. Стаяў над самым лёдам. Ад яго да лёду спускаліся промні-дарожкі, бліскучыя, розных колераў. Нібы радуга, але святлей і весялей. Нельга было адарвацца ад гэтай прыгажосці. Больш за тое, і лёд, і гэтыя промні-дарожкі, здаецца, выпраменьвалі якуюсьці боскую музыку незямнога гучання. Я доўга стаяў зачараваны. Ішоў дамоў як сам не свой. Нічога падобнага ні да гэтага, ні пасля мне не даводзілася ні чуць, ні бачыць, ні перажываць. На доўгі час адбылося як бы ўнутранае ачышчэнне. Што гэта было? Для мяне было і сёння ёсць штосьці незямное, боскае, што сведчыць пра вышэйшую гармонію ў нашым свеце.

Але вучоба закончылася. У 1957 годзе вясною абараніў дыпломную, здаў дзяржаўныя экзамены. Накіраванне атрымаў у Старадарожскі раён. Што гэта? Дзе гэта? Накіраваны туды быў я адзін. Як што там будзе – ніякага ўяўлення. Пабачым. З гэтым адчуваннем паехаў дадому – у свае Бербашы.

На жыццёвай дарозе, напэўна, кожнага з нас бываюць сустрэчы з людзьмі, якія неяк міжвольна моцна паўплываюць на ваш лёс. Для мяне такой была сустрэча з Юльянам Сяргеевічам Пшырковым.

Неяк ужо у час дзяржаўных экзаменаў падышоў ён да нас – гэта былі Аляксей Рагуля, Леанід Яроцкі і я. Пагаварылі трохі. Ён і кажа, маўляў, хлопцы, там доўга не заседжвайцеся. Пару гадоў адпрацуеце і прыязджайце сюды вучыцца далей. Навуцы патрэбны здольныя, працавітыя хлопцы. Ніякага набору ў аспірантуру на філфаку па беларускайй літаратуры ў той год не было. Сам Юльян Сяргеевіч у той час працаваў ужо ў Інстытуце літаратуры АН БССР. Загадваў

сетарам дакастрычніцкай літаратуры. Туды ён нас і запрашаў. Тады, здаецца, ніхто з нас не надаў гэтаму ніякага значэння. Але пройдзе час…

Паехаў на канікулы ўвесь нейкі разгублена-задуменны, поўны суцэльнай невядомасці. Не помню: хадзіў у калгас на працу ці не, хутчэй – не. Прайшло лета. У канцы жніўня паехаў у свае (цяпер ужо) Старыя Дарогі. У райана накіравалі ў Крываносаўскую сярэднюю школу. Было гэта ад Старых Дарог не менш за 20 кіламетраў. Тут ужо, можна лічыць, пачыналася Палессе – балоты.

У школе паступова ўсё ўладкавалася. Жыў на кватэры ў сям'і маладых палешукоў. Разам з выкладчыкам матэматыкі. Тут мы і карміліся. Нідзе ніякай сталоўкі паблізу не было. Школа знаходзілася далекавата ад хаты, дзе мы кватаравалі. Восенню ці вясной не прайсці – гразь страшэнная. Абыходзілі недзе гародамі. Электрасвятла на вуліцах не помню. Са школы ідзём вечарам. Жах. Гэта было горш і страшней, чым калісьці з Міра ў Бербашы.

Гадзін на поўную стаўку не хапала. Даводзілася працаваць у самых розных класах: ад 5-га да 10-га. Выкладаць і рускую, і беларускую мовы. Але гадзін да нормы ўсё адно не набіралася. Вёў урок спеваў. Пазней нават кіраваў школьным хорам. Выступалі не толькі ў школе.

Пачалося звычайнае жыццё школьнага настаўніка. Што адчувалася адразу, дык гэта (тут трэба шчыра прызнацца) слабая мая, як настаўніка, практычная падрыхтоўка. Усё элементарнае (правапіс, знакі прыпынку) давялося не проста згадваць, засвойваць нанова. Практычна больш грунтоўна. Даводзілася пераджываць і

хвіліны непрыемныя.

Дзеці чыталі мала. Школьная бібліятэка была даволі сціплая. Пастулова неяк удалося выпрасіць у дырэкцыі выпісаць некалькі тоўстых літаратурных часопісаў: «Новый мир», «Юность», «Полымя»…

Настаўніцкі калектыў быў працавіты, сумленны, адданы сваёй працы. За ўсе 5 гадоў я сёння не магу прыгадаць якіхсьці сур’ёзных звадак, непаразуменняў. Працавалі самаадданa. Дадатковыя заняткі па матэматыцы, па рускай мове – то было не выключэнне, а, хутчэй, правіла. Даводзілася школе супрацоўнічаць і з калгасам, адміністрацыяй. Бывала, што вучні старэйшых класаў дапамагалі капаць бульбу. Настаўнікі пастаянна ўдзельнічалі ў розных агітацыйна-прапагандысцкіх мерапрыемствах, чыталі лекцыі. Усё гэта рабілася строга ў межах афіцыйна дазволенага. Якіясьці адхіленні былі недапушчальныя. Ды яны, па праўдзе кажучы, і ў галаву нікому не прыходзілі. Такім было звычайнае тагачаснае школьнае жыццё. Якіхсьці значных больш-менш школьных праблiскаў у памяці не захавалася. У самога настаўніка пастулова выхоўвалася самастойнасць, упэўненасць у сабе, паціху знікала скаванасць, няўпэўненасць.

Разам з тым штодзённасць аднастайная, фармальнаабавязковы характар працы, адсутнасць выхадаў у іншыя сферы дзесьці прытуплялі вастрыню ўспрыняцця жыцця, свету, скоўвалі ўнутраную актыўнасць. Садзейнічала гэтаму, вядома ж, у нейкай ступені ўсюдыісная чарка. Ды не проста чарка, а чарка славутай старадарожскай самагонкі. Што ж… Было трохі і такое.

Уразіла мова тых мясцін. І можа, не так яе лексіка, як своеасаблівы інтанацыйны лад, мелодыка яе. Сёння

згадваеш мінулае – а гэта адбываецца пастаянна – і нібы чуеш і мову ранняга дзяцінства (мову Грэдэлёў), і мову юнацтва (мову Бербашоў), і мову гадоў настаўніцтва (мову Крываносаў). Але дзіўная рэч, зусім не чую мовы гадоў універсітэцкай маладосці. А тут жа яна гучала пастаянна. Больш, чым дзе. Тут іншыя і прыродныя, і цывілізацыйныя ўмовы: пастаянны рух, бесперапынныя змены. Змены, так падаецца, дэканструктыўнага характару.

Мовы Беласточчыны, Міршчыны, Старадарожчыны – усё гэта мова адна, беларуская, але са сваім гучаннем, дзесьці і са сваёй змястоўнай асновай. Цяпер вось згадваеш мінулае, пачынаеш уяўляць той свет і бачыш, адчуваеш, чуеш, нарэшце разумееш, што ў гэтых мясцінах, у гэтым краі, сярод гэтай прыроды можа натуральна гучаць, арганічна жыць толькі такая, толькі гэтая мова. Яна народжана, створана гэтай зямлёй, гэтай прыродай – яе людзьмі. Сёння гэты свет, такі свет скрозь, па сутнасці, рушыцца. Для мовы, нацыянальнай мовы, небяспека відавочная, можа, нават галоўная.

У нашай літаратуры, найперш у прозе, асабліва гарманічна, глыбока адзінства свайго кутка, яго прыроды, людзей і яго мовы (і як мовы герояў, і як мовы аўтара) выяўлена, увасоблена ў творчасці Кузьмы Чорнага, Максіма Гарэцкага, Івана Мележа (у яго «Палескай хроніцы»), Івана Пташнікава, Вячаслава Адамчыка… У паэзіі – Максім Танк, Ларыса Геніюш. У гэтым сэнсе Старадарожчына, як і Глушчына, Любаншчына, яшчэ ў чаканні свайго летапісца і мовапісца.

Для мяне асабіста Старадарожчына стала месцам незабыўным, светлым, важным ва ўсім маім наступным

жыцці. Якраз тут я спаткаў, сустрэў тую, якая прынесла мне сапраўднае шчасце на доўгія гады майго жыцця. Сапраўды, гэта нейкая містыка: яна, васемнаццацігадовая дзяўчынка з берагоў Хапра, з славутага горада Урупінска, і я, дзесьці з Польшчы, старэйшы за яе на 8 гадоў, сустрэліся на ўскрайку Палесся, каб аб'яднацца назаўсёды. Яна, Тамара Клінава, рана засталася без маці. Бацька служыў у міліцыі, увесь час у раз'ездах. Была старэйшая сястра. У 14 гадоў паступіла ў Барысаўскае медвучылішча, якое ўзначальвала якаясьці яе сваячка. Закончыла вучылішча, яе накіравалі ў гэтыя ж, што і мяне, Старыя Дарогі. Адтуль накіравалі зноў жа ў тыя ж Крываносы ўзначальваць медыцынскі пункт. Там працавала яшчэ адна медсястра і санітарка. У сферу абслугоўвання ўваходзілі дзве вялікія вёскі. Хворых было шмат. Выклікалі і днём, і ноччу. Па самых розных прычынах. З якімі толькі захворваннямі не давялося сустракацца і разбірацца. Прыйшлося нават роды прымаць. Яна ішла на ўсё: адказнасць была вышэй за боязь. Вяскоўцы ну проста ўсе яе палюбілі. Звярталіся пастаянна.

Мы зблізіліся не адразу. Але паступова пачалі сустракацца. І ўсё… Мяне запаланіла яе шчырасць, душэўная адкрытасць, дабрыня, яе жыццерадаснасць, яе юная абаяльнасць. І вось 24 кастрычніка 1959 года пайшлі мы ў сельсавет і там, як кажуць, юрыдычна замацавалі нашу сувязь. Не было ні рэстарана, ні картэжу машын, ні шматлікіх гасцей. Знешне было, на жаль, усё звычайна. Радасць, узнёсласць, душэўнасць, сонечнасць. Яны былі ў нас, з намі.

Пачалося новае жыццё. Як сёння, з вышыні стольких пражытых гадоў, падумаеш: Божа ж мой, якім

нялёгкім было яно! Але дзіўная рэч: у сэрцы, у памяці засталося, па сутнасці, толькі светлае, прыемнае, добрае. Сапраўды, відаць, усё ў нас, у нашым лёсе вызначае жыццё ўнутранае, жыццё душы.

Жылі на кватэры ў сярэдніх гадоў сям'і Машукоў. Гаспадары былі добрыя, уважлівыя. Не засталося ніводнага цёмнага ўспаміну. Нарадзілася дзіця. Мы на той час ужо пераехалі жыць у Палажэвічы. Тут быў сельскі савет, працаваў спіртзавод, была бальніца, дзіцячыя яслі, садок. Жонка стала працаваць у бальніцы. Жылі спачатку зноў жа на кватэры ў пажылых Казябаў. Прыемныя людзі, добрыя, сардэчныя. Потым нам неяк удалося выпрасіць маленькую аднапакаёвачку ў доме, які належыў спіртзаводу. Самы памятны ўспамін тут – пацукі. Летам спіртзавод не працаваў, есці не было чаго, і яны дружна шукалі пажыву ў суседніх дамах. Не было ад іх ніякага паратунку. Адчуў, убачыў, што такое пацучыны позірк, які проста абязбройваў цябе. У школу ў Крываносы (гэта кіламетраў 5–6) ездзіў на ровары, хадзіў пешшу. Жыццё як бы ўвайшло хоць у нейкую каляіну. З'явіліся новыя знаёмствы, завязваліся сяброўскія адносіны. Тут спрыяла асабліва жончына адкрытасць, сардэчнасць у адносінах да людзей. Некаторыя сяброўскія сувязі захаваліся па сённяшні дзень.

Але запрашэнне Юльяна Сяргеевіча не-не ды згадвалася. Прымушала думаць, не давала супакоіцца. Не помню ўжо, на першым годзе настаўніцтва ці мо на другім быў у Мінску. Зноў жа не помню, па якой прычыне зайшоў у Інстытут да Юльяна Сяргеевіча. Было ў яго сектары вакантнае месца малодшага супрацоўніка. Пайшлі з ім да дырэктара В. В. Барысенкі. Пагаварылі. Без прапіскі мінскай не магло быць ніякіх

размоў. Дамовіліся з маім настаўнікам, што буду рыхтавацца да паступлення ў аспірантуру.

На жаль, не заўсёды ўсё робіцца так, як ты хочаш і мяркуеш. Зімою выклікаюць у ваенкамат і загадваюць рыхтавацца ў час летніх канікул ісці на вайсковыя зборы. Усё. Я кінуў і думаць пра аспірантуру. Прайшло лета. Ні на якія зборы ніхто не выклікаў, але ж і пра аспірантуру я кінуў думаць.

І вось позняй восенню атрымліваю я ад Ю. С. Пшыркова ліст. Ліст не захаваўся. Але дакладна запомніліся словы: «Не думаў, што ў нашай моладзі такі халопскі дух». Яны закранулі за жывое. Напісаў адказ. Патлумачыў, чаму так здарылася. Зазначыў штосьці такога зместу: адносна халопскага духу пастараюся даказаць, што гэта не так.

Здавалася б, сямейнае жыццё, дзіця нарадзілася – якая тут аспірантура?! Але ж нешта ўнутры турбавала, чагосьці хацелася. Жонка пранікласся маімі гэтымі турботамі таксама. Заахвочвала, падштурхоўвала. Стварала ўмовы. У 1960 і 1961 адаслаў два лісты, звязаныя з выкладаннем літаратуры ў школе, у газету «Літаратура і мастацтва» – «Каму верыць?» і «У хрэстаматыю – творы хрэстаматыйныя». На апошні атрымаў ухвальны невялікі ліст ад Ф. М. Янкоўскага, вядомага, паважанага мовазнаўцы. І вось дзесьці ў канцы 1961 года я наважыўся паступаць у аспірантуру. У пачатку 1962 у «Маладосці» была надрукавана аповесць В. Быкава «Трэцяя ракета». Я напісаў па ёй рэферат. Паслаў у Інстытут літаратуры. Чытаў яго Бугаёў Дз. Я. Ухваліў. Пачалася падрыхтоўка да экзаменаў. Жонка стварыла ўсе ўмовы. Інстытут набіраў 2 адзінкі. Заяў было 4: У. В. Гніламёдаў, В. А. Чамярыцкі, А. А. Майсейчык і

я. Экзамены здалі паспяхова ўсе. Адразу залічылі Гніламёдава і Чамярыцкага. Праз нейкі месяц дадаткова далі яшчэ адну адзінку і залічылі мяне. А пад канец года і Майсейчыка.

Пачалася новая старонка жыццёвага лёсу.

II

22.11.1962 года быў вызвалены ад працы настаўніка ў сувязі з паступленнем ў аспірантуру Інстытута літаратуры імя Я. Купалы Акадэміі навук БССР па спецыяльнасці “Гісторыя беларускай літаратуры”. Так пазначана пад №№ 2 і 3 у маёй “Працоўнай кніжцы”. Як паглядзіш сёння: позна ўсё гэта пачалося. Але што зробіш: такі быў час, такое жыццё. Гады вайны як бы дзесьці запаволілі рух і развіццё пакалення. Хаця, з другога боку, духоўнае і жыццёвае пасталенне было паскорана. Так сёння здаецца.

Пачалося новае жыццё. Новыя абставіны, новыя людзі, новыя мэты. Быццам студэнтцкае, але больш самастойнае, мэтанакіраванае. Гэта – з аднаго боку. З другога – унутрана нейкае няўстойлівае, журботнае. Была праца, асноўны занятак. Але ж была ўжо сям’я – жонка, дачушка. Яны жылі ўва мне, са мною. Ды яны былі фізічна далёка ад мяне – у нашых Палажэвічах. На Старадарожчыне.

Жыў пэўны час у аспіранцкім інтэрнаце. Адначасова шукаў у прыватных драўляных дамах пакойчык для сям’і. Было не дужа проста: дзіця яшчэ малое. Аднак праз нейкі час такі пакойчык знайшоўся па

вуліцы Арлоўскай. У хуткім часе пераехала ў Мінск і жонка з дзіцем. Дачушку ўладкавалі ў дзіцячы садок. Жонка таксама там пачала працаваць. Зразумела ж, я з інтэрната пайшоў. Сямейна-дамашняе (хоць і ў чужым доме) жыццё пачало паціху быццам усталёўвацца, прымала як бы нейкі рытм.

Аспіранцкае жыццё, вучоба ўсё больш набывалі свой акрэслены характар. Была вызначана тэма дысертацыі – "Сучасны беларускі раман". Кіраўніком стаў, вядома ж, Ю.С. Пшыркоў. Ужо адразу ні пра якую творчую работу над дысертацыяй і размовы не магло быць. Спачатку трэба было здаць аспіранцкія экзамены – па спецыяльнасці, г.зн. па беларускай літаратуры, па марксісцка-ленінскай філасофіі і па замежнай мове. Звычайна ўсё гэта рабілася за год, рэдка калі за два: найчасцей гэта было звязана з замежнай мовай. Так здарылася ў мяне. Першыя два экзамены здаў я паспяхова. А вось з замежнай мовай атрымалася ўсё неяк вельмі недарэчна. У школе вывучаў нямецкую мову, ва ўніверсітэце – французскую. Вядома ж, веды былі даволі слабенькія і па адной, і па другой. У аспірантуры вырашыў займацца французскай. Спачатку ўсё ішло быццам як трэба: заняткі, пераклады, здача знакаў. Усё – як і ў іншых з нашай групы. Праз нейкі час усё сапсавалася. І тут, напэўна, не толькі была віна асабістая. Бо ўся група выглядала не лепшым чынам. Ва ўсякім разе так нас падавала наша выкладчыца. Абыходзілася яна з намі як са шкадлівымі сямі-васьмікласнікамі. У мяне дайшло да таго, што я ўжо хацеў кідаць аспірантуру. Але куды ты дзенешся?..

Дапамог Юльян Сяргеевіч, мой настаўнік і кі-раўнік. Ён меў гаворку з загадчыкам кафедры замеж-

ных моў. Пасля гэтага ўсё пайшло больш-менш нармальна і закончылася паспяховай здачай экзамена.

Можа і не варта было б пра гэта гаварыць. Але ўнутрана для мяне гэта быў выпадак, які ў душы пакінуў гаркату пэўнай прыніжанасці, знявагі, нейкай як бы разгубленасці. Згадваць пра гэта заўсёды непрыемна. Але ж згадваецца. І не толькі мною, але і некаторымі з тых, хто разам быў у групе. Разам з тым, гэта быў урок – урок адмоўны – адносін да іншых, да чалавека.

Усе гэтыя экзамены, найперш па замежнай мове, забралі у мяне, па сутнасці, два гады з трох аспіранцкага часу. Заставаўся адзін год. За гэты год трэба было зрабіць дысертацыю. Нельга сказаць, што дагэтуль я не займаўся дысертацыяй. Чытаў мастацкую літаратуру, тэарэтычную, кнігі па гісторыі літаратуры нацыянальнай, рускай, замежнай. З апошніх, што тады можна было. Былі пэўныя накіды, занатоўкі, блукалі думкі, не заўсёды яшчэ, праўда, дастаткова выразныя, лагічна ўзаемазвязаныя. Аснова фактычная была. І не бедная. Як на факты, ідэі гісторыка-тэарэтычнага зместу, так і на факты непасрэдна літаратурна-мастацкія – творчасць пісьменнікаў, творы. Зараз трэба было выпрацаваць нейкую сістэму, якая б гэты багаты, складаны матэрыял аб’ядноўвала, узаемазвязвала, падпарадкавала галоўнай думцы – ідэі, садзейнічала яе абгрунтаванню і выказванню. Матэрыял літаратурны, багаты, даваў шырокую магчымасць для абагульненняў, для больш-менш значных высноў тэарэтычнага характару. Упарта, настойліва я і займаўся гэтым апошні аспіранцкі год. Усе дні (ды і вечары) праседжваў у Ленінскай (як тады яе называлі) бібліятэцы, у беларускай зале.

Жонка ўсё гэта мужна цярпела. Ды не проста цярпела, а ўсяляк спрыяла, дапамагала, падбадзёрвала, сілкавала сваёй энэргіяй. А энэргіі ў яе казацкай натуры хапала. Усе хатнія і сямейныя клопаты ўзяла на свае плечы. І мужна, цярпліва, проста выдатна з імі спраўлялася. Пры такіх адносінах, пры такім стаўленні да маёй працы, майго занятку я проста не мог не працаваць упарта, самааддана.

Праца дала вынік. Дысертацыю я зрабіў. Дарэчы, як і іншыя мае калегі. Аспіранцкі тэрмін закончыўся. Тры гады як праляцелі.

Здавалася б, усё выдатна. Трэба было б толькі радавацца. Але ў жыцці так бывае рэдка. Ва ўсякім разе ў маім. Заўсёды падсцерагаюць нейкія непрыемнасці – калі не ў галоўным, дык абавязкова ў чымсьці другарадным. Праўда, на гэты раз усё было якраз не другараднага зместу.

Закончыць аспірантуру то я закончыў. Дысертацыю зрабіў. А што далей?.. Кіраўніцтва Інстытута быццам і не супраць пакінуць на працу, ды няма вакантнага месца. Трэба пачакаць. Колькі?.. Ніхто не можа нічога сказаць. Ды і прапаноў ніякіх ніадкуль не было. Амаль два месяцы я не меў ніякай працы. У сярэдзіне студзеня быў залічаны на пасаду бібліятэкара інстытуцкай бібліятэкі. Працаваў на гэтай пасадзе каля чатырох месяцаў. Хаця якое там “працаваў”! Займаўся сваімі справамі – рыхтаваўся да абароны дысертацыі: пісаў аўтарэферат, артыкулы дысертацыйнай тэматыкі.

І якраз у гэтыя часы працоўнай неўладкаванасці, няўстойлівасці і няпэўнасці па-сапраўднаму бацькоўскую падтрымку адчуваў я з боку майго кіраўніка Юльяна Сяргеевіча Пшыркова. Як кіраўнік ён быў

выдатны, адметны. Адметны, можа, не так сваімі якасцямі вучонага, як чалавека. Ён, як кіраўнік, не навязваў сваіх ідэй, сваіх ацэнак творчасці ці твораў асобнага пісьменніка, не імкнуўся спяшацца за асвятленнем якіхсьці на той час актуальных грамадска-літаратурных пытанняў. Юльян Сяргеевіч заўсёды імкнуўся найперш зразумець свайго вучня-суразмоўцу, штосьці ўдакладніць, праясніць, часам засцерагчы. І ўсё гэта тактоўна, спакойна, добразычліва. Яго аспіранты заўсёды былі ў полі яго зроку. Не заставаліся па-за яго ўвагай і тады, калі ўжо выходзілі і на самастойную творчую дарогу. Было ў гэтым штосьці па-бацькоўску прыгожае і добрае.

Дык вось, што датычыцца майго тагачаснага падвешанага жыццёвага і навуковага становішча, то менавіта Юльян Сяргеевіч, мой настаўнік, найбольш прымушаў мяне працаваць, не паддавацца часовым нягодам: усё праходзіць. Так і здарылася. У маі 1966 года я быў нарэшце залічаны на пасаду малодшага супрацоўніка ў сектары беларускай савецкай літаратуры. Загадваў сектарам доктар філалагічных навук Івашын Васіль Уладзіміравіч. Вылучала яго моцная партыйная загартоўка, уважлівыя адносіны да напісанага яго супрацоўнікам, спакойнае стаўленне да дысцыпліны. Увогуле працаваць у сектары было нядрэнна.

Ужо да гэтага, у час майго бібліятэкарства, я ўвайшоў у творчы калектыў; ён прыняў мяне. Ва ўсякім разе, так мне здавалася тады, так уяўляецца і сёння. Пасада малодшага навуковага супрацоўніка фармальна, па сутнасці, усё гэта замацоўвала. Жыццёва і творча я адчуў сябе больш пэўна, устойліва, дзесьці такім, як і іншыя.

У хуткім часе пасля залічэння на пасаду малодшага навуковага супрацоўніка, а менавіта 2 ліпеня 1966 года на аб'яднаным савеце Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР адбылася абарона маёй кандыдацкай дысертацыі "Сучасны беларускі раман (1954–1965)". Дыплом быў зацверджаны Вышэйшай атэстацыйнай камісіяй у Маскве толькі ў студзені наступнага года. Такая тады была практыка.

Чалавек я ўнутраны, увесь час у сумненнях, дзесьці няўпэўнены ў сваіх сілах і магчымасцях. Таму і паспяховая абарона, і атрыманне дыплома нямала пасадзейнічалі маёй жыццёвай устойлівасці, большай творчай смеласці і пэўнасці. Тым больш, што ў гэты час я ўжо друкаваўся ў галоўных перыядычных літаратурных выданнях – "Полымя", "Маладосць", "Літаратура і мастацтва".

Якраз у гэты час (канец 60-ых – пачатак 70-ых) пісаў я шмат – пра самых розных аўтараў, на самыя розныя тэмы. Пісаў так, як я разумеў, як я адчуваў. Імкнуўся пісаць сумленна. Увогуле жыццё той вёскі, у якой я рос, гадаваўся, мела, як глядзіш сёння, моцныя маральныя асновы. Чалавек, хоць сацыяльна-эканамічна лічыўся аднаасобнікам, жыў усё ж сярод людзей, адкрыта. Пра якісьці жалезны ці то бетонны глухі плот і думаць ніхто не мог. І не таму, што гэта ў тыя часы каштавала страшэнна дорага. Гэта было непрыгожа, не па-людску. Жыццё чалавека, ён сам былі адкрытыя для іншых, як і іншыя для яго. Усё дрэннае, няшчырае, хлуслівае, жорсткае ў характары чалавека, у яго паводзінах заўважалася хутка. Зразумела, атрымлівала належную ацэнку. Нічога нельга было надоўга схаваць, затаіць. Правілы ўзаемаадносін паміж людзьмі,

правілы паводзін асобнага чалавека дыктаваліся гісторыяй, мелі аснову больш духоўную, чым юрыдычную. Не толькі страх пакарання, але і чалавечая сумленнасць мелі тут першаступеннае значэнне.

І вось гэтая "вясковасць" – і ў станоўчым сэнсе, і ў адмоўным (лішнія нясмеласць, асцярожлівасць, няўпэўненасць) – захавалася ўва мне і да сённяшніх дзён. І прысутнічала ўсё маё свядомае жыццё. Ды, мабыць, і несвядомае. Натуральна, усё гэта ў той ці іншай ступені не магло не адчувацца і ў тым, што я пісаў. Так я лічыў – так і пісаў. Гэта ніякім чынам не значыць, што ўжо занадта крытычна я ставіўся да творчасці або твора таго ці іншага пісьменніка. Зусім не. Пісаў так, як я разумеў, як адчуваў. Ды што зробіш, мала калі, здавалася б, не такія ўжо істотныя крытычныя заўвагі ўспрымаюцца, як сёння кажуць, адэкватна. Праўда, не адразу мне давялося гэта адчуць і зразумець.

Ды на ўсё свой час.

Звычайна ўсе дысертацыйныя работы – што да абароны, што пасля – выдавалі, асобнымі кніжкамі. Дысертацыі акадэмічных супрацоўнікаў друкаваліся ў выдавецтве "Навука і тэхніка". Я ж, паколькі ўжо пачаў пастаянна друкавацца ў літаратурных часопісах, кнігу вырашыў выдаць у адпаведным выдавецтве – "Беларусь". Па рэдакцыі мастацкай літаратуры. Чаму, адкуль такое жаданне з'явілася і прыйшло рашэнне, сёння не магу сказаць. Напэўна, параіў нехта са знаёмых пісьменнікаў.

Падрыхтаваў рукапіс, аднёс у выдавецтва. Рукапіс прынялі, уключылі ў план выданняў. Праз пэўны час паведамілі: прыйшла першая карэктура, трэба вычытаць. Пайшоў у рэдакцыю. Загадчык рэдакцыі Хведар

Жычка аддаў карэктуру, пахваліў кнігу. Акрылены, я хутка вычытаў карэктуру, аднёс у выдавецтва. Чакаю…

Далей – “Гісторыя”, пра якую ў тыя часы даволі поўна і дакладна расказаў Іван Мележ, тады адзін з сакаратароў Саюза пісьменнікаў. На Пленуме СП БССР, які адбыўся 16 лютага 1972 года, у сваім дакладзе “Развагі пра нашу крытыку” Мележ гаварыў так:

“За час маёй працы ў Саюзе пісьменнікаў, можа, не было больш недарэчнай гісторыі, чым тая, што адбылася з Серафімам Андраюком.

Серафім Андраюк – малады крытык – падрыхтаваў першую сціплую памерам кніжку крытыкі. Там былі і горшыя, і лепшыя старонкі, былі там выразы, думкі, якія належала ўдакладніць, паправіць. Пры падрыхтоўцы малады крытык многае і паправіў.

Кніга пайшла ў набор, набралі, аўтар прачытаў, падпісаў. І тут загарэлася. Пры чытанні набранага тэксту раптам убачылі “нявідныя раней” у рукапісе заганы. Кнігу затрымалі. Паставілі перад аўтарам новыя патрабаванні, узніклі спрэчкі паміж аўтарам і выдавецтвам. Узнік канфлікт. Аўтар звярнуўся ў наш Саюз пісьменнікаў з просьбай дапамагчы. Я сустрэўся з загадчыкам рэдакцыі Х. Жычкам, папрасіў расказаць, чаму затрымана кніга. Галоўнае ў тым, што сказаў Х. Жычка, зводзілася да трох пунктаў: Андраюк выказвае “устарэлыя погляды”, “ён не тых хваліць” і нават – запомнілася – выказаў: у аўтара “не нашы погляды”. (Было яшчэ супрацьпастаўленне літаратуры першага і другога пасляваенных дзесяцігоддзяў. – *С.А.*). Я папрасіў даць вёрстку, прачытаў і адразу скажу, што, хоць кнігу там-сям і варта было яшчэ падрэдагаваць,

ніякіх “не нашых”, не савецкіх, поглядаў не ўбачыў. Кніга, вядома, наша, савецкая. (Дарэчы, як можна так лёгка кідацца падобнымі абвінавачаннямі!). Што да абвінавачання: Андраюк “не таго хваліць”, то тут было над чым падумаць – Андраюк хваліў М. Лобана, А. Чарнышэвіча, Я. Брыля, В. Быкава, У. Караткевіча, І. Пташнікава, І. Мележа і некаторых іншых. Хваліў і некаторых другіх, хваліў і крытыкаваў. Чаму гэта не тыя, пра каго трэба пісаць? Ва ўсёй гэтай гісторыі належала ўсебакова разабрацца, пачуць калектыўную думку пісьменнікаў, і мы рашылі абмеркаваць кнігу на секцыі крытыкі. На сходзе секцыі выступілі вядучыя крытыкі і празаікі, якія выказалі нямала і заўваг (дарэчы, зусім іншых, чым у рэдакцыі) і аднагалосна сышліся на думцы, што кніга вартая таго, каб яе выдалі. Пратакол (на дваццаці старонках) быў пасланы ў выдавецтва “Беларусь”. Там прачыталі яго і – раскідалі набор кнігі Андраюка!

“Гісторыя” – выключная і, як кажуць, павучальная. Яна ярка паказвае, які “такт” праяўляюць некаторыя нашы таварышы ў рэдакцыі мастацкай літаратуры выдавецтва да крытыкі, асабліва маладой. Яна паказвае таксама, як ставяцца там да калектыўнай думкі членаў нашага Саюза пісьменнікаў і разам з тым – да думкі некаторых яго выбраных кіраўнікоў.

З гэтай “гісторыі” стала зразумела, што справа тут не ў высокіх матэрыях, а ў тым, што малады крытык кагосьці непрадбачліва не пахваліў, кагосьці недахваліў. А хтосьці і рашыў палічыцца за даўнія “грахі” Андраюка, за яго ранейшую крытыку. І стала вядома, што справа тут не ў думцы аднаго Х. Жычкі, а ў настроях некаторых пакрыўджаных крытыкам.

І кнігу "зарэзалі", наперакор рашэнню секцыі крытыкі, наперакор шырокай калектыўнай думцы. Паказалі непавагу да многіх пісьменнікаў" (Іван Мележ. Жыццёвыя клопаты. Мінск, 1975. С.502–504).

Да гэтага варта дадаць наступнае, пра што расказвае крытык Аляксей Гардзіцкі ў сваіх нататках мемуарнага зместу ("Полымя", 1994, № 2). У той час ён працаваў у Камітэце па друку. Згадвае, што прыйшоў да іх ліст за подпісам Івана Мележа з хадайнічаннем аб выданні маёй кнігі. Да ліста дадаваўся пратакол пасяджэння секцыі крытыкі, дзе ўсе, па сутнасці, выступоўцы ацэньвалі кнігу станоўча. Гардзіцкаму было даручана прачытаць карэктуру кнігі і выказаць сваю думку. Ацэнка была станоўчая.

Праз нейкі час Гардзіцкі і намеснік старшыні камітэта Барушка Анатоль Фаміч былі запрошаны ў ЦК партыі да Уладзіміра Гніламёдава, які ў аддзеле культуры курыраваў мастацкую літаратуру. Быў запрошаны загадчык рэдакцыі Хв. Жычка, а таксама і аўтар, г.зн. я. Выступілі я, потым Гардзіцкі, Барушка. Усё ішло добра. Гніламёдаў ужо робіць пэўныя станоўчыя высновы. Ды раптам Жычка сказаў, што ўчора дырэктар выдавецтва быў у сакратара ЦК Пілатовіча і вырашана: кнігу не выдаваць. На пытанне Гніламёдава: чаму? – Жычка растлумачыў: "Дух не наш". Нямая сцэна. І тут Барушка, які толькі што ацэньваў станоўча, загаварыў (цытаты Гардзіцкага): "Так-так, дух не той, дух не той, – спахапіўся Барушка і пачаў паляпваць Андраюка па плячы, нібыта ён даўно яго ведае і яны, маўляў, адзін аднаго разумеюць".

Гніламёдаў толькі і сказаў: "Пасяджэнне пераносіцца!"

Заключныя развагі Гардзіцкага: “Цяпер я разумею: нас проста хацелі падставіць як пешак, зрабіць вінаватымі ў гэтай гульні. Ды яшчэ: мы праходзілі своеасаблівую школу, паводля якой, як выявілася, эстэтычны густ неабавязковы, галоўнае – валодаць нюхам, адчуваць, чым дыхаюць там, наверсе, і тады даволі проста вызначаецца гэты самы дух кніжкі”.

Кніга гэтая ўсё ж выйшла. Праз Інстытут літаратуры ў выдавецтве “Навука і тэхніка” у 1973 годзе. Навуковым рэдактарам быў П.К. Дзюбайла, рэдактар пільны, патрабавальны. Уважліва чытаў і выдавецкі рэдактар. Кніга пацярпела і пэўныя скарачэнні. І пазней, і сёння чытаць яе не хочацца.

Зразумела, што на гэты раз кніга выйшла з дазволу ЦК. Пра гэта гаворыць і Гардзіцкі, згадвае пра гэта і У. Гніламёдаў у сваім рамане-дзённіку “Сем гадоў у ЦК”: за дазволам выдаць маю кнігу звяртаўся дырэктар Інстытута літаратуры Барысенка В.В.

Вядомая рэч, уся гэтая гісторыя нямала, як кажуць, патрапала мне нерваў, пахіснула, паставіла пад сумнікў маю веру ў справядлівасць, у вышэйшую пісьменніцкую справядлівасць. Адначасова ўвяла мяне ў больш шырокае кола пісьменнікаў, пашырыла маю вядомасць сярод іх.

Асабіста для мяне добра і тое, што пасля гэтага я адчуў прыязныя адносіны да сябе старэйшых пісьменнікаў (І. Мележа, Я. Брыля, А. Кулакоўскага, В. Быкава, А. Карпюка), сваіх аднагодкаў. На маім становішчы ў Інстытуце гэтая гісторыя быццам ніяк не адбілася. Ва ўсякім разе сёння нічога благога ў гэтай сувязі не згадваецца. Да гэтага часу я ўжо як трэба ўключыўся і ў навукова-даследчыцкую працу, а не толькі крытычную.

Планавыя даследчыя тэмы былі розныя. Першая была прысвечана беларускаму апавяданню першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. Працавалася звычайна, без асаблівага захаплення. Наступная калектыўная тэма была прысвечана даследаванню індывідуальнага стылю лепшых паэтаў і празаікаў таго часу. Мне трэба было даследаваць стыль Івана Мележа. Тэма ўдзячная. Узяўся за яе выкананне з задавальненнем. Праўда, да гэтага ўзнікла неабходнасць напісаць артыкул тэарэтычнага характару: даць сваё разуменне індывідуальнага стылю пісьменніка. Праца захапіла, працаваў з вялікім задавальненнем. З аднаго боку, трэба было перачытаць, асэнсаваць агромністы і няпросты, тэарэтычны матэрыял, дзесьці вызначыць, акрэсліць сваё разуменне індывідуальнага стылю. З другога – убачыць, хутчэй – адчуць, усю адметнасць, глыбіню, арганічнасць, паэтычнасць індывідуальнага стылю Івана Мележа, якім ён выявіўся ў яго “Палескай хроніцы”.

У яго раманах “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы” надзвычай моцна адчувалася арганічнае адзінства аўтара і свету, які ён узнаўляе, чалавека (яго герояў) і абставін (свету прыроды, ладу жыцця, сямейна-бытавых узаемаадносін), асабліва адзінства ўзноўленага свету і слова. У нашай літаратуры, мне здаецца, цяжка знайсці твор, пасля чытання якога засталося б уражанне, што пра гэтых людзей, пра гэты свет можна толькі так гаварыць, пісаць, такім словам, у такім тоне, рытме. Выключная праўдзівасць і арганічнасць узноўленага, створанага наноў свету. Таму зусім зразумела, што ўся папярэдняя творчасць Івана Мележа (за выключэннем некалькіх апавяданняў), асабліва ж раман “Мінскі напрамак”, даволі слаба

суадносіліся ў плане стылю з раманамі “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”. Пра гэта, гаворачы пра выпрацоўку, станаўленне індывідуальнага стылю, мне і давялося таксама гаварыць.

У прыватнасці сцвярджалася і такое: “У раманах “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы” стыль пісьменніка канчаткова акрэсліўся, праявіўся як мастацкая рэальнасць. Папярэдняя творчасць – гэта толькі пошукі арыгінальнага стылю, пошукі сябе. У ранейшых творах пры ўсіх іх больш ці менш значных вартасцях не заўсёды можна было ўбачыць закончанасць і ўзаемаабумоўленасць розных элементаў мастацкага цэлага. То жыццёвы матэрыял неяк рэзка выпіраў сваімі знешнімі абрысамі, то аўтарская думка праходзіла яркай стужкай па паверхні, падпарадкоўваючы сабе матэрыял, то багаты матэрыял жыцця неяк рассыпаўся, існаваў сам па сабе ў шматлікіх яго праяўленнях, нярэдка ў знешніх, вы-падковых сувязях. Недастаткова адчувалася аўтарская перажытасць, асабістая далучанасць да падзей і характараў”. Магчыма, дзесьці гэта было рэзкавата, часам, просталінейна. Хаця пры абмеркаванні гэтай працы і ў сектары, і на вучоным савеце ніякіх заўваг крытычных у гэтым плане не было.

Але здарылася наступная гісторыя, згадаваць якую не дужа прыемна. Пасля ўсіх перыпетый, звязаных з маёй першай кнігай, у мяне з Іванам Мележам наладзіліся добрыя, прыязныя адносіны. Я адчуваў яго ўвагу. Ён знаў, што я пра яго пішу. Машынапісны тэкст папрасіў пачытаць. Я аднёс яму. Праз нейкі час Іван Паўлавіч запрашае да сябе. Ішоў я з трывогай, з унутраным неспакоем. Гутарка была, ска-

жам прама, не дужа сардэчная. Адчувалася, што Мележ стрымлівае сябе. Пахваліў усё, што сказана было пра раманы “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”. Спадабалася ўсё, ніякіх заўваг не было. Затое ўсё тое, што было напісана пра творчасць да гэтых раманаў, асабліва пра раман “Мінскі напрамак”, ім практычна не прымалася зусім. Расказваў, што такое ў яго творчым лёсе гэты раман, як ён над ім працаваў, колькі аддаў часу, здароўя, чаго ён яму каштаваў. Гаварыў доўга. Я маўчаў. Ды і што я мог яму, у такім настроі, гаварыць. Злосці ў яго не было, было раздражненне і крыўда. Можна ўявіць, з якім настроем вяртаўся я пасля гэтай сустрэчы. Трэба сказаць шчыра, што якойсьці прыкметнай змены ў адносінах да мяне нашага тады ўжо класіка я не адчуваў пазней. Так, калі ў 1975 годзе выйшла яго кніга артыкулаў, эсэ, інтэрв’ю “Жыццёвыя клопаты”, я атрымаў асобнік з дарчым надпісам аўтара: “Серафіму Андраюку – мае крытычныя клопаты, пасяброўску Іван Мележ. 23.10.1975”.

Праходзіць час. Чытаю ў кнізе крытыка Дзмітрыя Бугаёва “Служэнне Беларусі”(2003) артыкул “Некалькі згадак пра Івана Мележа”, пазначаны 2001 годам. У гэтым артыкуле Бугаёў згадвае пра адну даволі запамінальную для яго сустрэчу з Іванам Мележам. Сярод іншага тут піша: “Шмат гаварылася пры той сустрэчы пра Серафіма Андраюка”. Чаму? Бугаёў расказвае. Цытуе вышэй прыведзеныя словы мае пра творчасць да “Палескай хронікі”. У прынцыпе я і сёння не адмаўляюся ад гэтай ацэнкі. Але выказана яна, напэўна, была рэзка. У той час хацелася быць прынцыповым у адносінах да ўсіх. Сёння разумееш – і ўважлівым, чулым. Бо згадваецца такое (або хтосьці

згадвае) – і ўзнікае нейкая няёмкасць, шкадаванне.

То былі першыя вынікі і турботы, радасці і засмучэнні на ніве, так бы мовіць, творчай працы. Яны далі магчымасць у поўнай меры адчуць тую няпростую атмасферу, у якой я апынуўся. Праўда, гэта менш за ўсё была атмасфера творчая. Хутчэй грамадска-побытавая, якая панавала не так у жыцці навуковага творчага калектыву, як у жыцці літаратурным. Ды гэта зразумела. Пісьменнікі – людзі эмацыянальныя, з абвостраным успрыманнем навакольнага свету, рэальнага жыцця, з рэзкай рэакцыяй. Умовы грамадска-палітычныя надавалі гэтай рэакцыі характар ідэалагічны. І гэта было самае непрыемнае і небяспечнае.

То былі гады, калі я ўваходзіў у гэты новы для мяне свет – свет літаратурна-навуковы, літаратурна-крытычны. Асвойваў яго, асвойваўся ў ім. У Інстытуце панавала атмасфера творчая, таварыская, атмасфера ўзаемаразумення і ўзаемапавагі, творчай патрабавальнасці і памяркоўнасці. Дырэктар Інстытута літаратуры Васіль Васільевіч Барысенка, маючы вопыт няпростых у літаратурным жыцці папярэдніх гадоў, не дапускаў ніякіх унутраных звадак, усяляк імкнуўся прыглушыць тыя адмоўныя сігналы, што час ад часу даходзілі звонку. Навукоўцы старэйшага пакалення Адамовіч А.М., Івашын В.У., Перкін Н.С., Пшыркоў Ю.С., маладзейшыя, але ўжо даволі вядомыя ў навуковых і літаратурных колах Бугаёў Д.Я., Дзюбайла П.К., Грынчык М.М., Каваленка В.А., Кісялёў Г.В., Коршунаў А.Ф., Мальдзіс А.І., Мушынскі М.І., Яскевіч А.С. і яшчэ маладзейшыя, тыя, хто толькі ступіў на сцежку даследчыка роднай літаратуры, былі аб’яднаны агульнымі клопатамі, выкананнем агульных задач, па

сутнасці, заўсёды знаходзілі ўзаемаразуменне і пэўную згоду пры вырашэнні самых складаных пытанняў, звязаных з гісторыяй роднай літаратуры, па-добраму таварышавалі, некаторыя сябравалі.

Усё гэта былі людзі розныя, даследчыкі рознага характару, розных навуковых схільнасцяў. Няўрымслівы, дзесьці трохі крыклівы, аж да краёў перапоўнены палемічнасцю Дзмітрый Бугаёў. Віктар Каваленка, увесь завостраны на ўспрыманне новых тэарэтычных і гісторыка-літаратурных ідэй, якія імкнуўся вывяраць нашай літаратурай, у сваю чаргу саму нашу літаратуру ацэньваючы з пункту гледжання гэтых ідэй. Апантаны шукальнік і адкрывальнік у гісторыі скарбаў беларускага слова Адам Мальдзіс. Уніклівы, уедлівы даследчык мастацкага тэксту, канкрэтнага твора і творчасці асобнага пісьменніка Міхась Мушынскі. Натхнёны вынаходца ў літаратуры новых духоўных і эстэтычных ідэй Алесь Яскевіч…

Зусім зразумела, што ў такім калектыве, у такой творчай атмасферы і працаваць хацелася, і працавалася добра. Праца захапляла. Можна нават сказаць: я жыў працай.

Зразумела, што такое захапленне працай, непаразуменні з першай кнігай адцягвалі ўвагу ад клопатаў і турботаў хатніх, сямейных. Усе яны ўзваліліся на плечы маёй Тамары. А больш дакладна: яна сама іх узваліла акуратна на свае нямоцныя плечы ды і на галаву сваю. Можа, толькі сёння належна разумееш, як ёй было нялёгка. Наогул нам, але жонцы асабліва. Найбольш не варта забываць пра справы грашовыя. Былі яны няпростыя і нялёгкія. Аспірант, нейкі час беспрацоўны, бібліятэкар, малодшы навуковы супра-

цоўнік – гэта цэлых 6 гадоў. Стыпендыя і заробкі мізэрныя. Жонка, па сутнасці, увесь час працавала на паўтары стаўкі. Але і тут заробкі былі не надта багатыя. Памагалі, як маглі, бацькі – мае і бацька Тамары. Дачушка расла – гадавалася ў асноўным у дзіцячых садках. На канікулах – у вёсцы: на Міршчыне ці то (радзей) ва Урупінску на рацэ Хапёр. Разам і мы. Сонца, цяпло, чыстая рачная вада – усё гэта сцірала сляды жыццёвых непрыемнасцяў, напаўняла верай, упэўненасцю. А для дачушкі наогул такі адпачынак быў святам. Для мяне адпачынак на радзіме жонкі таксама, па сутнасці, быў святам. Усё тут было іншае, адрознае ад нашага – беларускага. Многа сонца, усё напоўнена яго святлом і цяплом, адчуванне прасторы і высокага неба. Галасы гучаць неяк звонка. Пах пшаніцы, прывялай травы, пах ад сагрэтага сонца, а не ад прайшоўшага дажджу, як гэта ў нас. Часцей адпачывалі на маёй Міршчыне.

У Мір прыязджалі звычайна ўжо вечарам. Ніякіх аўтобусаў у вёску не было. Падарожных машын таксама. Даводзілася ісці пешшу. І гэта было не выключэнне. То была звычайная з’ява. Клункі на плечы – і ў паход. За горадам дзіця спрабавала хныкаць. Тады я пачынаў якуюсьці маршавую песню, жонка і дзіця падхоплівалі – і пайшлі. Яшчэ сёння старэйшая дачка згадвае, як здорава мы вышагвалі пад маршавую песню.

Мы шли под грохот канонады,
Мы смерти смотрели в лицо…

Час пралятаў незаўважна, стомленасці – ніякой.

У саміх Бербашах усё было блізкае, роднае. У

хаце было цесна, горача. Спалі ў хляве на сене ці то на саломе. Побач бясконца жавала карова. Часам узбураліся пацукі (а іх было нямала), насіліся вакол, пішчалі, вочы ў іх гарэлі пранізліва. Бывала, што яны нас проста выганялі. Дні праходзілі ў паходах – па ягады, па грыбы.

Увогуле ж адпачынак у вёсцы, на прыродзе, надаваў сіл – і фізічных, і душэўных, мацаваў упэўненасць. У душы надоўга заставалася адчуванне бясконцасці, прыгажосці і разнастайнасці навакольнага свету. Адступалі далёка, у нейкія часіны зусім знікалі, усякія хатнія, бытавыя клопаты і турботы. А яны ж прысутнічалі пастаянна, нікуды не знікалі. І не дробныя.

Немалы час жылі на прыватных кватэрах – спачатку на адной, потым – на другой. Пакойчыкі былі і там, і там невялічкія – 7–8 м^2. Сёння цяжка ўявіць, як мы там траіх размяшчаліся. Успамінаць пра ўсё гэта не надта хочацца, бо ўспаміны гэтыя заўсёды з лёгкім прысмакам гаркаты. І ўсё ж, пры ўсім пры тым, і ў тым хатнім жыцці, дакладней, жыцці на прыватнай кватэры, не ўсё было толькі дрэннае. Былі і засталіся ў памяці да сённяшніх дзён моманты светлыя, прыемныя, якія змяншаюць агульны негатыўны малюнак сямейнага жыцця на прыватнай кватэры.

Год ці два жылі на адной кватэры. Праз нейкі час вымушаны былі шукаць новае месца жыхарства. Знайшлі ў Сельгаспасёлку на завулку Меліярацыйным. Зноў жа ў драўляным доме. Сям’я гаспадароў была нямалая – гаспадар, гаспадыня, двое дзяцей-сыночкаў і бабуля, маці гаспадара. Гаспадары былі дзесьці нашага ўзросту. Гаспадара звалі Міхаіл, гаспадыню Люба.

Прозвішча іх – Праневіч. Прозвішча і імёны гаспадароў помняцца і сёння: ніщто добрае не забываецца. Адносіны ў іх да нас былі ўважлівыя і паважлівыя, добразычлівыя. Пад канец нашага кватаравання яны сталі па-сапраўднаму сяброўскія. І ўжо пазней, калі займелі сваю кватэру, мы не раз гасцявалі ў іх, яны ў нас. Але… Як бы то ні было добра, па-людску, жыццё на кватэры ёсць жыццё кватаранта, а не гаспадара. Ды і зацягнулася ўсё гэта дзесьці на гады чатыры.

Час ішоў. Ужо пасля таго, як залічылі на працу, пачаў я хадзіць, як кажуць, па начальству, прасіць, каб выдзелілі пакойчык у інтэрнаце для маласямейных. Праз пэўны час выдзелілі. Пакойчык невялікі – здаецца, 9м^2. У блоку было 4 пакойчыкі, агульная кухня, прыбіральня. У адным пакоі жыў стары халасцяк, у астатніх сямейныя. Людзі розныя. Нейкіх асаблівых спрэчак, тым больш сварак не было. Жыццё па прынцыпе суіснавання. Дзяўчынка наша ўжо хадзіла ў школу. І я, і жонка працавалі блізка. Увогуле ж жыццё інтэрнацкае было нейкае шэрае, бясколернае. Жыў кожны сам па сабе. Не было ні сяброўстваў, ні спрэчак. Халасцяк наш час ад часу выпіваў патроху. Але паводзіны яго ніяк не парушалі аднастайнасці нашага бытавання. Умовы ўмовамі, а час бяжыць. Жыццё не стаіць на месцы. Мы з жонкай з хваляваннем пачалі чакаць другое дзіця. З хваляваннем, бо з першым ніякага хвалявання, здаецца, не было.

Нарадзілася яшчэ адна дачушка. Назвалі Алесяй, першая – Света. У гэты час мы ўжо перасяліліся ў трохі большы пакойчык (13м^2), у другім блоку. Атмасфера тут панавала цяплейшая. Больш агульных размоў было на кухні. Склаліся добрыя, шчырыя адносіны з адной

сям'ёй, у якой таксама было яшчэ малое дзіцё . То была сям'я Шылкоў (Шылко Лявон, Шылко Тамара). Ён працаваў на заводзе інжынерам, яна старшым навуковым супрацоўнікам у Інстытуце генетыкі. Асабліва яна была жанчына гаваркая, галасістая. Яе гучны смех чуўся даволі часта. І пазней, калі і яны, і мы атрымалі ўжо кватэры, адносіны шчырага сяброўства захоўваліся доўга. У асноўным ішло гэта па жаночай лініі. Нярэдка збіраліся, бралі чарку, спявалі, танцавалі. Добрыя, шчырыя адносіны ва ўмовах жыцця інтэрнацкага склаліся і з сям'ёй Чамярыцкіх (Вячаслаў і Марына). Доўгі час захоўваліся і пасля інтэрната. Увогуле, як згадваецца, нягледзячы на пэўныя цяжкасці і нязручнасці, мы ўсё ж стараліся жыць неяк актыўна. Наведвалі тэатр (Оперны, Купалаўскі), музеі, выставы розныя, вечары ў Доме літаратара, канцэрты прыезджых артыстаў. Дзеці нашыя, як гляджу сёння, жывуць ва ўсіх адносінах лепш, але ў тэатр амаль не ходзяць, музеі якіясьці не наведваюць, на тыя ці іншыя сустрэчы з людзьмі мастацтва не надта імкнуцца. Вядома, сёння ёсць добры тэлевізар, ёсць камп'ютар, інтэрнэт. Усё гэта так. Аднак жа ўсё гэта не тое. Унутрана сённяшні чалавек імкнецца жыць як мага спакайней. Маўляў, раздражальнікаў хапае знешніх, навошта яшчэ самому ствараць іх.

Ну, але вернемся ў тыя гады. У інтэрнат для маласямейных. Спачатку ўсё было лепш, чым на прыватнай кватэры. Не было такой скаванасці, унутранай напружанасці, пэўнай заціснутасці. Ты валодаў такімі ж правамі, як і іншыя. То было напачатку. Паступова ўсё гэта стала страшэнна надаядаць, раздражняць. І чым далей, тым больш. Нельга сказаць, што я спакойна

сядзеў і чакаў. Зусім не. Хадзіў, як кажуць, па інстанцыях. Выпрошваў, выкленчваў. Нават да віцэ-прэзідэнта Кандрата Крапівы трапіў. Параілі знаёмыя. Сказалі, што хтосьці іхні знаёмы пагаворыць з ім на гэты конт. Я пайшоў. Зайшоў у кабінет. Кабінет здаўся вялікім, халодным. Сам Кандрат Кандратавіч – нейкім далёкім, халодным. Хвалюючыся, збіваючыся, я расказаў пра свае жыллёвыя клопаты. Крапіва выслухаў усё, не задаў ніводнага пытання. Потым запытаў: "А як жа іншыя?" Пытанне прагучала так, было сказана такім тонам, што ніякіх далейшых размоў не магло быць. Я пайшоў – страшэнна расчараваны, расстроены. І не так тым, што было сказана, як тым, як было сказана, як адбылася наша гаворка, калі можна лічыць яе гаворкай. Засталося нейкае неўразуменне, крыўда. Я не ўбачыў, не адчуў звычайнай увагі да чалавека, не кажучы ўжо пра чуласць.

Спадзяюся, што ў тым, што пазней пісаў пра Кандрата Крапіву, гэта не адбілася. Ва ўсякім разе ніякіх заўваг адносна неаб'ектыўнасці ў ацэнцы творчасці пісьменніка ніхто ні разу мне не рабіў. А пісаў пра яго не адзін раз: манаграфічны раздзел у акадэмічнай гісторыі беларускай савецкай літаратуры (на рускай мове), раздзел такога ж зместу ў вузаўскім дапаможніку, нарэшце, укладанне кнігі "Выбраныя творы", што выйшла ў "Беларускім кнігазборы", прадмова да яе, каментар.

Прыватна-кватэрнае і інтэрнацкае жыццё ў Мінску працягвалася, напэўна, не менш дзесяці гадоў. Калі не больш. Сёння як падумаеш: жах! А тады жыццё ішло пераважна спакойна, як у іншых. І вось гэтае "як у іншых", "як іншыя" як бы заспакойвала, засцерагала ад

якіхсьці небяспечных перажыванняў. Такое было тагачаснае жыццё. Тады яно ўяўлялася амаль нармальным. Ды і праца. Яна была галоўным у тым жыцці. А ў гэтае навукова-літаратурнае жыццё я ўваходзіў усё больш шырока, грунтоўна.

Справа ў тым, што ў пачатку 70-х гадоў і ў другой палове мне даручана было рабіць агляды прозы. Адпаведна – за 1970, 1971, 1976, 1977 гады. Праца гэтая была вельмі жывая, яна актыўна ўцягвала ў тагачасны літаратурны працэс. Агляды ўсе, адпаведна за кожны год, абмяркоўваліся на пасяджэннях секцыі крытыкі, пазней друкаваліся ў часопісе "Полымя". Тым самым больш шырока пачаў уваходзіць і ў тагачасны літаратурны працэс, і ў тагачаснае літаратурнае жыццё. Кола знаёмстваў на гэтай глебе таксама павялічвалася. Зразумела, з'явіліся і нядобразычліўцы, хаця адкрыта свае адмоўныя адносіны амаль не выяўлялі. Убачыцца гэта пры розных тайных галасаваннях ці то ў якіх, як кажуць, закулісных гульнях. А іх будзе дастаткова. Ды што зробіш: такое жыццё. А такім яно бывае заўсёды і з усімі.

Праца над аглядамі дазволіла мне (а дзесьці і прымусіла) свабодна адчуваць сябе ў тагачаснай літаратуры. Больш за тое, прымусіла так ці інакш суадносіць тагачасныя творы многіх празаікаў з усёй іх творчасцю. Ды не толькі, але і паглядзець на гэтую творчасць і ў гістарычным, і ў сучасным літаратурным працэсе. Выступленні ж з агляднымі дакладамі прымусілі мяне больш смела адчуваць сябе ў пісьменніцкай грамадзе. Значна пашырылася кола знаёмстваў. Менавіта ў гэтыя гады склаліся вельмі шчырыя сяброўскія адносіны з Барысам Сачанкам,

Янкам Сіпаковым, Іванам Пташнікавым. Мне падабалася іх творчасць. У кожнага з іх я адчуваў нешта блізкае сабе ва ўспрыняцці навакольнага свету, у адчуванні часу, які мы ўжо перажылі і ў якім жылі, агульнае ў разуменні чалавека. Яны былі розныя і як пісьменнікі, і як людзі. Сачанка актыўны, таварыскі, прабіўны. У яго было нямала сяброў, дом у яго быў гасцінны, ён заўсёды быў гатовы дапамагчы чалавеку, выручыць яго ў хвіліну складаную, цяжкую. І рабіў гэта не аднаму і не адзін раз. Сіпакоў трохі іншы. Ён больш спакойны, некалькі як бы сцішаны або нясмелы. Так ва ўсякім разе часам падавалася. Яго вылучала выключная шчырасць, добразычлівасць, адкрытасць, хаця (часам мне здавалася) дзесьці ў глыбіні хаваўся і пэўны недавер, які мог крыху выявіцца пасля добрай чаркі. У любым становішчы да канца ён не раскрываўся. У мяне заставалася такое адчуванне. Барыс з Янкам цесна сябравалі яшчэ са студэнцкіх гадоў. У іх сяброўства было, так бы мовіць, поўнае. Яны былі адкрытыя ва ўсім. Мне гэта стала вядома значна пазней. Маё сяброўства з імі абодвума грунтавалася на агульнасці літаратурных інтарэсаў, а таксама на нашай вялікай любові да кнігі. Пра сваю любоў да кнігі, адданасць і вернасць ёй хараша напісаў Янка Сіпакоў у сваёй кнізе-эсэ “Мая бібліятэка”. Там пра ўсё ёсць: і пра кнігі, і пра іх аўтараў, і пра ўзаемаадносіны аўтара з тымі, чые кнігі ў яго былі з аўтографамі, і пра вельмі часта няпростае набыццё гэтых кніг. Больш багатая колькасна і на выданні рэдкія і рэдкіх аўтараў была бібліятэка ў Барыса Сачанкі. Не раз даводзілася бываць у яго, гасцяваць і бачыць гэтае багацце, браць у рукі яго. Моманты выключнага душэўнага перажывання і хва-

лявання. Пра кнігу Барыс мог гаварыць бясконца – пра яе аўтара, пра яе месца ў літаратуры і, асабліва, яе месца ў яго бібліятэчных скарбах, пра тое, як яе ўдалося набыць. То былі цэлыя займальныя, часам з момантамі дэтэктыву гісторыі.

Вось гэтая любоў да кнігі, прага кнігі, набыццё кнігі і зблізіла нас, аб'яднала. Кожны тыдзень, а бывала і некалькі разоў на тыдзень, мы сустракаліся з клопатам пра кнігу. Два разы на тыдзень прывозілі з кніжнай базы ў кнігарні новыя кнігі. Мы зналі, у якія дні. Пільнавалі. Наведвалі кнігарні, з загадчыкамі якіх у нас былі добрыя таварыскія адносіны. Не раз патрэбныя кнігі яны нам пакідалі. Былі ў нас сувязі і з кніжнай базай – з дзяўчатамі-таваразнаўцамі, а таксама з загадчыкам Лапцёнкам Уладзімірам Ільічом. Лапцёнак любіў кнігу, ведаў яе, адчуваў, каму яна па-сапраўднаму патрэбна, дапамагаў набыць. Зусім не выпадкова пасля выхаду на пенсію ён са сваімі блізкімі заняўся выдавецкай дзейнасцю. Час ад часу мы наведваліся на кніжную базу, нагадвалі загадчыку і яго жаночай камандзе пра сябе. Нярэдка ездзіў з намі таксама Анатоль Вярцінскі. Такое працягвалася гады. Праўда, трэба шчыра прызнацца, што часам вось гэты працэс набыцця кнігі быў больш цікавы, захапляльны, чым пазнейшае знаёмства з гэтай кнігай. Увогуле ж жыццё для кнігі, жыццё з кнігай было для кожнага з нас сапраўднай радасцю ў тым жыцці, асабліва ў жыцці духоўным. Кніга мацавала нашыя ўзаемаадносіны, уносіла ў іх прамень святла. Сяброўства наша працягвалася да апошніх дзён сяброў маіх. Барыс Сачанка памёр 05.07.1995 года, Янка Сіпакоў – 10.03.2011 года.

З Іванам Пташнікавым таварыскія ўзаемаадносіны склаліся яшчэ са студэнцкіх гадоў. Заняткі ў нас праходзілі на адным паверсе ў біялагічным корпусе тагачаснага Белдзяржуніверсітэта. Ён вучыўся на журфаку, я на філфаку, на беларускім аддзяленні. Любілі займацца ў кабінеце марксізма-ленінізма, загадваў якім дабрэйшай душы чалавек Аляксей Фаміч, колішні сакратар прыёмнай камісіі. Першы свой твор, аповесць "Чачык" надрукаваў Пташнікаў у апошні год вучобы. Зразумела, паступіўшы ў аспірантуру, потым працуючы ў сектары савецкай літаратуры, даследуючы сучасную прозу, я ўважліва чытаў усё, што ім стваралася. Творы яго мне падабаліся. Яны імпанавалі мне глыбокім спасціжэннем сутнасці чалавека, яго ўнутранага свету, цудоўнымі карцінамі прыроды, нязменнай любоўю да роднага кутка зямлі, высокай здольнасцю выяўляць у жыцці, у чалавеку высокі драматызм. Пісаў пра яго я шмат. Пазней ужо выйшла манаграфія, прысвечаная яго творчасці, – "Чалавек на зямлі". А ўжо праз колькі часу на пісьменніцкім лецішчы "Узгор'е-2" мы з ім сталі суседзямі. І вось гэтае суседства дазволіла мне бліжэй пазнаць Пташнікава як чалавека, а таксама якіясьці моманты яго творчасці. Чалавек ён увесь у сабе, скрытны, не надта гаваркі; пра сябе, сваё жыццё не любіць расказваць. І не расказвае. Не дарэмна ж, відаць, у чатырох кнігах пісьменніцкіх аўтабіяграфій яго аўтабіяграфіі няма. У час асваення зямлі на лецішчы Пташнікаў паказаў сябе сапраўдным гаспадаром – дбайным, акуратным. Градкі ён ледзь не лінейкай вымяраў. Не раз падумалася, ці не выяўляецца гэта па-свойму і ў творчасці, у творах: сюжэтна-кампазіцыйная іх зладжанасць, абмежаванне

кола дзейных асоб, выключная засяроджанасць на чалавеку і яго бліжэйшым, як бы непасрэдна асабістым свеце, моцная эмацыянальная насычанась слова, адсутнасць усялякай публіцыстычнасці. Сёння Іван Мікалаевіч хворы, на вуліцу не выходзіць, не піша. Але і цяпер час ад часу тэлефануе, хвілін колькі пагаворым пра здароўе, пра знаёмых, пра нейкія падзеі…

Добрыя, сяброўскія ўзаемаадносіны з гэтымі людзьмі – І. Пташнікавым, Б. Сачанкам, Я. Сіпаковым – спрыялі больш пэўнаму, устойліваму адчуванню сябе ў пісьменніцкім асяроддзі.

Фармальна, юрыдычна я ўжо тады быў у гэтым асяроддзі. У канцы 1972 года, а менавіта 25 снежня атрымаў членскі білет Саюза пісьменнікаў СССР, зацверджаны подпісам Георгія Маркава, сакратара Праўлення Саюза пісьменнікаў СССР і Максіма Танка, старшыні Праўлення Саюза пісьменнікаў Беларускай ССР.

Усё адбылося не адразу. 16 кастрычніка 1970 года у сваім дзённіку (кн. “Радкі і жыццё”) крытык Варлен Бечык запісвае: “У Саюзе было абмеркаванне творчасці маладых крытыкаў Андраюка, Бечыка і Жураўлёва. Цяжкі груз пахвал… Рады за сябе і за хлопцаў. Хаця пра ўсіх нас – з відавочнымі перабольшаннямі”. Звычайна, на такіх абмеркаваннях выказваліся прапановы аб прыёме ў Саюз пісьменнікаў. Напэўна, такія прапановы былі і тут. Але і тут, як і з кнігай, не атрымалася як трэба. Прымалі на пасяджэнні прэзідыума. Усё ішло быццам нармальна, крытыкі асаблівай не было. Галасаванне тайнае. Не прайшоў. Зразумела, быў засмучаны. Дамоў пайшоў адзін, пешшу. Хто-ніхто супакойваў: усё гэта яшчэ водгукі гісторыі з кнігай. На

плошчы Якуба Коласа сустрэў Рыгора Бярозкіна. Блізка з ім мы, як кажуць, не сустракаліся. Быў я крытык не з тых, якіх ён асабліва шанаваў: яму не падабалася мова маіх пісанняў. Але тут ён спыніў, папытаў, што і як, настойліва запрасіў да сябе: жыў ён блізка. Зайшлі да яго, чарку выпілі, шчыра пагаварылі. У яго якраз тады выйшла кніга пра Максіма Багдановіча на рускай мове. Прэзентаваў гэтую кнігу. Мяне парадаваў і ўзбадзёрыў дарчы надпіс наступнага зместу: не гаруй, дружа, усё праходзіць, праўда застаецца. На працы тое, што не быў прыняты ў Саюз пісьменнікаў, было ўспрынята спакойна: не першая такая гісторыя.

Праходзіць нейкі час. Зноў запрашаюць на прэзідыум, зноў збіраюцца прымаць – паўторна. Крыўда мая яшчэ не прайшла – не пайшоў. Дзесьці на наступны дзень нечакана патэлефанаваў Васіль Вітка. Чаго вы не прыйшлі на прэзідыум? Кіньце крыўдаваць. Усё будзе добра. Усё гэта было вельмі прыемна чуць. Тым больш ад Віткі, чалавека, усімі паважанага. І сустрэча з Бярозкіным, і тэлефанаванне Віткі былі зусім нечаканыя для мяне. Тым больш каштоўныя. Праз якійсьці месяц зноў запрасілі на прэзідыум. На гэты раз прынялі: толькі нехта адзін прагаласаваў супраць. Вядомая рэч, пасля мусіла быць чарка. Яна і была. Добра запомнілася, быў там і Васіль Быкаў. Жыў ён тады яшчэ ў Гродна. Высветлілася, што ён нідзе ў гасцёўні не пасяліўся: начаваць няма куды ісці. Я прапанаваў пайсці да мяне: на той час я ўжо атрымаў трохпакаёвую кватэру. Быкаў згадзіўся. Дзеці ўжо спалі. Жонка прыгатавала каву ці то чай, нейкую закусь. Узялі яшчэ па чарцы. Усё было шчыра, сардэчна. Спаў Быкаў на складным крэсле ў зале. Нейкі

час размаўлялі з ім на кухні. Сказаў ён тады мне, што прыязджаў да яго ў Гродна Салжаніцын. Гэта засталося нават ў п’янай галаве. Астатняе мала што засталося ў памяці. Раніцай прачнуўся – яго ўжо няма. Жонка кажа, што ўстаў рана – пасяшаўся на цягнік.

Той жа Варлен Бечык у сваім дзённіку чацвёртага студзеня 1973 года запіша: “У Андраюка пасля прыёму ў Саюз быў Быкаў. Вялікі гонар. Божа, колькі трэба зрабіць, каб вось так пагаварыць з ім па шчырасці”. У мяне, скажу шчыра, было больш спакойнае ўспрыманне гэтай падзеі. З Быкавым адносіны сталі больш цёплыя. Пры сустрэчах ён заўсёда пытаў: як “жоначка”? Так цёпла ён называў. Помніцца, былі мы запрошаны і на юбілейны вечар у кафэ Дома літаратараў. Прыйшоў я адзін. Васіль Уладзіміравіч папытаў, чаму няма “жоначкі”. У той час адносіны да Быкава, успрыманне яго былі яшчэ спакойныя, без лішняй долі захаплення. Як і ён сам па сваёй натуры.

Сваё жыццё, сваім шляхам працякала і непасрэдна ў самім нашым акадэмічным інстытуце. Не заўсёды спакойна і роўна. Апрача непасрэдна навуковага занятку, людзі таварышавалі, займаліся грамадскімі справамі. У мяне ў канцы аспірантуры склаліся добрыя таварыскія адносіны з Міколам Прашковічам. Мы ў адны гады вучыліся на філфаку. Праўда, чатыры гады ён вучыўся на рускім аддзяленні, на пятым курсе перайшоў на беларускае. У аспірантуру паступіў на два гады раней за мяне. Пакуль я стаў малодшым навуковым супрацоўнікам, ён ужо на гэтай пасадзе адчуваў сябе даволі ўстойліва. Праз пэўны час стаў старшым навуковым супрацоўнікам. Быў ён хлопец добры, сяброўскі. Жыў у інтэрнаце. У яго часта

збіраліся, бралі чарку. Вялі спрэчкі, вострыя размовы, асабліва па нацыянальным пытанні. Быў ён знаёмы з Л. Геніюш, таварышаваў з У. Караткевічам, А. Мальдзісам, з мастакамі, навукоўцамі, былі добрыя сувязі з украінскімі нацыянальна настроенымі людзьмі. Неяк збіраў грошы на дапамогу камусьці з украінскіх сяброў, што сядзеў у турме. У тыя гады, калі адпаведныя службы працавалі асабліва старанна, сачылі за ўсімі і за кожным, хто думаў не так, як гэта трэба было, наіўна было думаць, што ў гэтай кампаніі не з'явіцца чалавек з адпаведным заданнем. Напэўна, ён і быў. І, відаць, нядрэнна рабіў сваю справу. Праз нейкі час сярод нацыянальна настроеных людзей запанавала як бы нейкая трывога. Пачалі даходзіць чуткі, што не аднаго ўжо выклікалі ў КДБ. Папаўзлі ціхія размовы, што там Мікола ўсё расказаў, усё і пра ўсіх. Нехта сказаў, што і маё прозвішча там згадвалі. Гэта ўсё не дадавала настрою. Аднойчы праходзіў агульнаакадэмічны партыйны сход. Іван Якаўлевіч Навуменка (на гэты час дырэктар Інстытута) вяртаўся са сходу. Я быў у калідоры. Устрывожаны, падышоў да мяне. "Вас таксама ўпаміналі. Трэба адмежавацца". Што значыла "адмежавацца"? Ад каго? Калі? Як? – я сабе не ўяўляў ды і нічога не рабіў. Пасялілася ў душы нейкая трывога. Трывога адчувалася і ў калектыве. Для некаторых нацыянальна настроеных хлопцаў закончылася дрэнна: пяць чалавек – М. Прашковіч, А. Каўрус, В. Рабкевіч, М. Чарняўскі, С. Міско – былі адхілены ад працы. Сцяпана Міско блізка я не ведаў. Астатніх хлопцаў ведаў добра. І Валянцін Рабкевіч, і Алесь Каўрус, і Міхась Чарняўскі былі здольныя, таленавітыя навукоўцы, сумленныя таварышы. Не заўважаў, каб хтосьці

з іх праяўляў асаблівую прыхільнасць да чаркі. Былі яны, вядомая рэч, і сапраўднымі патрыётамі, любілі ўсё сваё, беларускае. Але не больш таго: ніякай непрыязні да іншага народа, людзей іншай нацыянальнасці ні ў кога з іх не было. Усё гэта выклікала неўразуменне, прыглушала не проста творчую, а жыццёвую энергію, скоўвала рух думкі, зашорвала. І ці трэба сёння здзіўляцца драматычнай сітуацыі з беларускай мовай, наогул з беларускасцю на Беларусі?!

У тыя ж гады ўсё гэта не надта, мякка кажучы, спрыяла навуковай, ды і літаратурнай (мабыць, тут і найбольш) дзейнасці. Цэнзура, адпаведныя ідэалагічныя аддзелы розных дзяржаўна-партыйных структур пільна сачылі за ўсім тым, што было звязана так ці інакш з ідэалогіяй. Усе навуковыя працы ў Інстытуце абмяркоўваліся на розных узроўнях. Пры выданні кнігі былі не толькі выдавецкія, але і свае пільныя, звычайна, навуковыя рэдактары. Ды і кожны аўтар знаходзіўся ў пэўным унутраным напружанні, хацеў таго ці нават не хацеў, але ўсё ён рабіў цяпер, адчуваючы грамадскі клімат часу, яго атмасферу.

Але ж дзіўная рэч: якраз у тыя гады, 60–70-я, былі створаны лепшыя творы ў нашай літаратуры – “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы” Івана Мележа, “Птушкі і гнёзды” Янкі Брыля, “Жураўліны крык”, “Трэцяя ракета”, “Сотнікаў” Васіля Быкава, “Каласы пад сярпом тваім”, “Хрыстос прызямліўся ў Гародні” Уладзіміра Караткевіча, “Тартак”, “Мсціжы” Івана Пташнікава, “Плач перапёлкі”, “Апраўданне крыві” Івана Чыгрынава, “Апошнія і першыя”, “Чужое неба” Барыса Сачанкі, аповесці і апавяданні Вячаслава Адамчыка, Анатоля Кудраўца, Міхася Стральцова.

Тады ж з’явілася ўнікальная кніга Алеся Адамовіча, Янкі Брыля, Уладзіміра Калесніка “Я з вогненнай вёскі”. Я ўзгадваю тут у асноўным кнігі прозы, бо прозай я займаўся. Але вялікі ўздым быў і ў паэзіі. Магчыма, нават больш яркі.

Чаму так адбывалася? За ваенныя, пасляваенныя часы ў грамадстве, у кожным чалавеку накапілася творчай энергіі, якая патрабавала выхаду. Тыя выключныя ўспаміны мінулых нядаўніх гадоў, неверагодныя ўражанні перапаўнялі чалавека, як бы самі вырываліся з яго. Гэтымі памкненнямі, адчуваннямі была пранізана ўся атмасфера тагачаснага жыцця. Адліга ў грамадстве дала магчымасць гэтай творчай, духоўнай энергіі вырвацца на паверхню са схованаў чалавечай душы і памяці. Пазнейшыя ўсялякія афіцыйныя забароны, абмежаванні, перашкоды дзесьці ўжо не маглі спыніць гэты напор чалавечай энергіі, што імкнулася да жыцця, у жыццё. Для творцы цяпер істотна не проста расказаць пра якуюсьці з’яву, падзею, назваць той ці іншы факт. Ён ішоў у глыбіню, даследаваў вытокі, выяўляў сувязі. А гэта ў сваю чаргу нараджала новыя ідэі, вылучала новыя праблемы, тым самым паглыбляючы і ўзбуйняючы само мастацкае спасціжэнне гісторыі і сучаснасці, свету і чалавека. Так сёння бачыцца тагачаснае літаратурнае жыццё, так разумеецца. Ды і тады не ўсё ўспрымалася як належнае. Пачуццё, унутранае адчуванне несправядлівасці, многае ў жыцці наогул, у літаратурным свеце генетычна не прымала. Разам з тым многае цярпелася, з чымсьці, непрымальным унутрана, даводзілася мірыцца, асцярожнічаць.

Пройдуць гады. І не малыя. Цяпер, ужо пасля

васьмідзесяці, згадваючы тагачаснае жыццё, галоўным чынам жыццё сярод людзей, у свеце літаратуры, я не бачу за сабою якіхсьці ганебных, шкодных для іншых учынкаў. З'яўляецца часам шкадаванне, што дзесьці быў часам няўважлівы, просталінейны, душэўна глухаваты. Урэшце, усе мы не бязгрэшныя. Жыццё так нас выхоўвала, вясковае, аднаасобнае, з верай у Бога і бояззю граху. І гэта засталося да сёння.

Тады ж усё ішло сваім ладам і парадкам і ў літаратуры, і ў нашым Інстытуце. У 1973 годзе дырэктарам Інстытута літаратуры стаў Навуменка Іван Якаўлевіч, вядомы пісьменнік, доктар філалагічных навук, прафесар. Барысенка В.В. пайшоў на пенсію. Як вядома, кожны новы кіраўнік, заняўшы пасаду, імкнецца штосьці змяніць, палепшыць. Тым самым і сябе паказаць. Само сабою зразумела, што пры назначэнні на новую пасаду кожны абавязкова атрымліваў пэўныя пажаданні, рэкамендацыі, указанні, якія трэба было выконваць. Пры ранейшым кіраўніцтве было даволі свабодна – і ў плане дысцыпліны, і ў плане творчым. Новы кіраўнік быў больш малады, больш эмацыянальны як пісьменнік. Гэта таксама неяк адбілася – у павышанай прыхільнасці ў адносінах да адных і ў большай прыдзірлівасці, прынцыповасці – да другіх. Больш строгай стала дысцыпліна. Больш строгі падыход ў плане ідэалагічным стаў пры абмеркаванні навуковых прац на вучоных саветах, адпаведна і ў аддзелах. Але ў нашым аддзеле (ці сектары, як тады называлі) і так дысцыпліна была строгая, а ўвага да ўсялякіх разважанняў, выказванняў была самая пільная. Тут наш Павел Кузьміч быў першы. Нярэдка за тое ці іншае засмучаўся, але злосці не трымаў. У душы,

здаецца, быў ён чалавек добры. І працавалася нам з ім нядрэнна.

Займаўся наш аддзел, як вядома, савецкай літаратурай. Я ўжо гаварыў, што працаваў напачатку над апавяданнем першага пасляваеннага дзесяцігоддзя, над стылем Мележа, над аглядамі прозы 1970 і 1971 гадоў. Тут я адчуваў сябе досыць свабодна. Ведаў нядрэнна і тагачасную рускую прозу, прозу іншых рэспублік Саюза. Пісаў рэцэнзіі, артыкулы. Не раз даводзілася выступаць з аглднымі дакладамі. Пра адно такое выступленне хочацца ўзгадаць, хаця, кажучы папраўдзе, не дужа прыемна гэта. Але што зробіш – было… і помніцца. Дзесьці восенню 1973 года ў нашым Саюзе пісьменнікаў праходзіў усесаюзны сімпозіум перакладчыкаў беларускай літаратуры. Даклад па сучаснай беларускай паэзіі рабіў супрацоўнік нашага аддзела паэт Мікола Арочка, па прозе – я. Зрабілі даклады, прынялі іх нядрэнна, нас у перапынку віншавалі. І раптам… Анатоль Грачанікаў, сакратар нашага Саюза пісьменнікаў (ён курыраваў паэзію) запрашае зайсці да яго ў кабінет. Заходзім. Там сядзіць Марцалеў С.В., загадчык аддзела культуры нашага ЦК. Грачанікаў адразу ж выйшаў. Марцалеў гаворыць: “Слухаў я ваш даклад”. Я быў у трохі прыўзнятым настроі (мусіць, думаў, што хваліць будуць) і ў адказ пытаю: “І што?” “Дрэнна!” – быў адказ. Далей тлумачэнне: зноў у вас супрацьпастаўленне першага пасляваеннага дзесяцігоддзя і другога, хваліце творы недасканалыя ў ідэйных адносінах, многія таленавітыя, ідэйна вывераныя раманы і аповесці замоўчваеце. І далей галоўнае, што выказаў таварыш адказны за культуру ў рэспубліцы: “Мы вас білі, але білі

дубчыкам, шкадуючы” (словы запомніліся), цяпер будзем біць па-іншаму, раз вы крытыкі не прымаеце (перадаю тут сэнс). Выйшаў я сам не свой. Мне ж ужо амаль 40 гадоў, а прабралі як хлапчука. Брыдка было, сорамна. Расказаў толькі Алесю Адамовічу пад настрой. У Інстытуце ніякіх адмоўных вынікаў гэтай “размовы” не адчуў. Праўда, у выдавецтве, не ведаю па гэтай прычыне ці не, але была перанесена на год пазней кніга маіх крытычных артыкулаў “Вывяраючы жыццём”. Цяпер мне стала зразумела, па чыёй рэкамендацыі быў рассыпаны набор маёй першай кнігі.

Прайшлі гады, дзесяцігоддзі. Але і сёння я да канца не разумею, якія ідэйна-палітычныя памылкі былі ў маём дакладзе. Дарэчы, як і ў першай кнізе. Пісаў і пішу так, як я адчуваю, разумею той ці іншый твор, творчасць пэўнага пісьменніка, адпаведны перыяд літаратурнага працэсу. Хвалявалі мяне ў літаратуры найперш праблемы праўдзівасці і духоўнасці, чалавечнасці. Праўдзівасці не ў сэнсе поўнай адпаведнасці падзейнага зместу мастацкага твора рэальным падзеям і фактам. А праўдзівасці мастацкага ўвасаблення, праўдзівасці слова, праўдзівасці, якая першую праверку вытрымлівае на ўзроўні эмацыянальным: захапіў твор, усхваляваў, прымусіў думаць, перажываць. Чалавечнасць – не як замілаванасць, суцэльнае захапленне чалавекам, яго ідэалізацыя. А зноў жа, чалавечнасць – як паказ, паўнакроўнае ўзнаўленне чалавечай асобы, багата надзеленай духоўна, з Богам у душы. Адна з тэм маіх так і называлася “Духоўны свет чалавека”. Ды і ў маіх асноўных даследчых тэмах “Іван Пташнікаў” і “Традыцыі і сучаснасць” гэтыя праблемы, а можа, хутчэй праблема, былі галоўныя.

Творчасць Івана Пташнікава была мне ўнутрана блізкай. Той свет, які ён узнаўляў, які ствараў – прырода, лес, неба, хмары, вецер – то быў наш свет, беларускі, свет паэтычны, прыгожы, драматычны. Тыя вобразы, якія стварыў пісьменнік у сваіх раманах, аповесцях, апавяданнях, – гэта вобразы сапраўдных карэнных беларусаў. Людзей, якія нясуць у сябе беларускі свет, ім створаны. Свет і чалавек арганічна паяднаны, іх нельга ўявіць адно без аднаго. Свет, у якім жывуць героі Пташнікова, не замкнёны сам у сабе, не ізаляваны ад свету вялікага. Ён неад'емная частка гэтага свету. Пройдуць гады, дзесяцігоддзі, стагоддзі. Хтосьці з прадстаўнікоў будучых пакаленняў, што будуць жыць на гэтай зямлі, захоча ўведаць, якой у яе натуральным стане, выглядзе была зямля гэтая і якія людзі жылі на ёй. Ён, безумоўна, найперш звернецца да літаратуры як мастацтва слова. Бо якраз літаратура найбольш арганічна і цэласна, этнічна і сацыяльна поўна падае яго, паказвае. Гэта гучыць у самім слове. І я лічу, што ў найбольшай ступені гэта, наша жыццё і нашага чалавека, можна ўбачыць у "Новай зямлі" Якуба Коласа, раманах Кузьмы Чорнага, "Палескай хронікі" Івана Мележа, творчасці Івана Пташнікава, Анатоля Кудраўца…

Даследуючы тагачасную прозу, гаворачы пра яе высокія дасягненні і набыткі, падкрэсліваючы яе высокія ідэйна-мастацкія дасягненні, нельга было не паглядзець на ўсё гэта гістарычна – не на голым жа месцы ўсё раптам узнікла. Давялося звярнуць больш пільную ўвагу на літаратурны працэс у яго гістарычным мастацкім руху. Дзе аснова тагачасных поспехаў? Дзе выток? Так з'явілася, выспела задума працы "Традыцыі

і сучаснасць”. Працаваў я над гэтай тэмай тры гады. Ускладаў я на яе пэўныя надзеі: меркаваў, на яе аснове абараню доктарскую дысертацыю. Аднак… жыццё рухаецца праз нечаканасці. Ва ўсякім разе ў мяне так.

У другой палове сямідзесятых адчуліся якіясьці змены ў жыцці і працы нашага Інстытута. Сама атмасфера змянілася. Стала неяк цішэй, спакайней. Менш узнікала калідорных абмеркаванняў, спрэчак. Адыходзілі ветэраны, старэйшыя супрацоўнікі нашай навуковай установы. У 1976 годзе памёр удумлівы даследчык літаратуры Навум Саламонавіч Перкін. Пад канец 1980 года не стала майго настаўніка, добрай душы чалавека, сапраўднага беларуса Юльяна Сяргеевіча Пшыркова. Страта адчувальная: ні параіцца, ні параду папытаць у чалавека багатага жыццёвага вопыту, чалавека, якому верыш. У аддзеле ўжо працавалі выдатны крытык Варлен Бечык і трохі маладзейшы даследчык драматургіі Сцяпан Лаўшук, на сённяшні дзень доктар навук, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сядзелі мы ў адным кабінеце. Склаліся ў нас увогуле даверлівыя таварыскія адносіны. Нямала было перагаворана, абмеркавана, пакрытыкавана. З Лаўшуком мы былі вучні аднаго настаўніка: кіраўніком яго дысертацыі быў Ю.С. Пшыркоў. Хлопец ён памяркоўны, разважлівы, не балбатун, трохі жартаўлівы, сур’ёзны, працавіты. Па-сапраўднаму адносіўся да сваёй прыналежнасці да партыі камуністаў. У хуткім часе ён стаў сакратаром інстытуцкай партыйнай арганізацыі. Дык вось, як сакратар пачаў ён прапаноўваць і нам, сваім таварышам па кабінеце, падумаць наконт уступлення ў шэрагі камуністычнай партыі. Якіясьці асаблівыя думкі ці

адчуванні з гэтай нагоды ў памяці не засталіся. Прыемна было, што адну з рэкамендацый даў былы наш дырэктар Барысенка В.В. Якіхсьці змен у працы ў гэтай сувязі я не адчуў, хаця з'явілася унутрана адчуванне большай адказнасці за працу, за паводзіны. Галоўнае, чаму я пра гэтую падзею згадваю, гэта тое, што яна паўплывала на мой далейшы працоўны, творчы – не скажу, лёс. Пра гэта трохі пазней.

Кватэру з сям'ёю атрымаў па сённяшняй вуліцы Сурганава. У буйнапанэльным доме, на трэцім паверсе. Паміж вуліцай Куйбышава і Максіма Багдановіча (тады Максіма Горкага) знаходзіліся тры аднатыпныя дамы. Мы пасяліліся ў сярэднім. Тады раён толькі асвойваўся. Па другі бок вуліцы Сурганава пачынаўся так званы Сельгаспасёлак. Прыватныя дамы, садкі, агароды. Адчуванне прасторы, неабжытасці. Сёння ўсё змянілася. Калі раней гэтыя тры дамы, калі глядзець на іх з вуліцы Сурганава, рабілі ўражанне, то сёння іх за збудаваннямі больш сучаснымі проста нельга заўважыць. Яны як бы прыглушаны гэтымі сучаснымі будынкамі. А тады глянеш у акно – адчуванне прасторы, паветра. Перад акном маладая бярозка. Дзіўна, як яна захавалася. Увогуле радаваліся: тры пакоі – гэта не адзін у інтэрнаце для маласямейных.

Пачалі абжывацца, купляць нешта і для кухні, і для спальні, і для залы. Цягнулася гэта доўга: купляць асабліва дык і не было за што. Але ж трэба было. І паціху тое-сёе набывалася. Для мяне асаблівая радасць была, калі купілі кніжную секцыю. Цяпер мае кнігі, маё галоўнае багацце ладна размясцілася на паліцах. Можна было любавацца імі, пры неабходнасці адразу ж узяць – паглядзець, пачытаць. Зараз, маючы кватэру, было ўжо

зручней запрасіць і прыняць кагосьці з родных: было хоць спаць дзе пакласці. Раней мы да іх пастаянна ездзілі. Ну а цяпер і яны маглі ўжо прыязджаць. І прыязджалі. Прыязджалі мае бацька і маці, браты, прыязджалі жончыны бацька і сястра.

Непадалёку ад нас атрымалі кватэру суседзі па інтэрнаце Шылкі. Часта сустракаліся. То мы да іх у госці, то яны да нас. Ішло нармальнае жыццё. Сёння ў маіх дзяцей гэтага няма. Ды і ў нас паступова ўсё гэта знікла. Выраслі дзеці, мы пастарэлі; змяніліся зацікаўленасці, пабольшала турботаў.

Раслі дзеці, вучыліся. Вучыліся нядрэнна і адна дачка, і другая. Клопатаў у бацькоў павялічвалася. Расходаў таксама. З’явілася нейкае невыразнае адчуванне-чаканне змены. І яна адбылася. У 1981 годзе я пайшоў на новую работу – галоўным рэдактарам выдавецтва “Мастацкая літаратура”.

Але гэта зноў жа яшчэ адна новая старонка ў маім жыццёвым лёсе.

III

Такім чынам, 7 красавіка 1981 года я быў вызвалены ад пасады старэйшага навуковага супрацоўніка Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР, а на наступны дзень, гэта значыць 8 красавіка 1981 года, быў прызначаны на пасаду галоўнага рэдактара выдавецтва “Мастацкая літаратура”. Папрацаваў я на гэтай пасадзе аж да 27 лістапада 1992 года. Назусім развітаўся з выдавецтвам 31 снежня 1997 года. Як бачна, выдавецкай працы было аддадзена больш за 16 гадоў. Былі то гады няпростыя для краіны, няпростыя і ў жыцці людзей яе. Няпростыя і для выдавецтва як адзінкі, непасрэдна звязанай з жыццём палітычным, духоўным. Усё гэта адчувалася, перажывалася, пасвойму ўлічвалася. Адбівалася ў жыцці асабістым.

Чалавек я па сваёй натуры не дужа кампанейскі, зусім не гаваркі. Увогуле “хутаранец”, як дзесьці ў свой час сказаў быў Піліп Пестрак. І ў гады дзяцінства, і ва ўсе школьныя гады, у вялікай ступені і ў студэнцкія галоўным маім сябрам была кніга. Кнізе я давяраў самыя патаемныя свае думкі і жаданні, у ёй шукаў адказы на самыя глыбокія асабістыя пытанні жыцця. Хвіліны шчырай радасці, высокага духоўнага ўздыму і душэўнага захаплення, як і нярэдкія моманты суму,

тугі, нявер’я найперш былі звязаныя з кнігай. Самую вялікую частку часу забірала ў мяне кніга, а калі быць больш дакладным – аддаваўся ёй з задавальненнем. З кнігі ішла вера ў жыццё, у чалавека, у справядлівасць свету, вера ў тое, што праўда заўсёды перамагае. Яна вучыла бачыць, адчуваць прыгажосць таго свету, у якім ты жыў: лес, поле, луг, рэчка… Кніга была крыніцай веры, сілы, спачування, зразумення – ва ўсялякім разе для мяне. Так мне сёння ўяўляецца. Яна стварыла духоўную аснову майго жыцця, адносін да жыцця, аснову разумення самога жыцця. Вядомая рэч, потым, ды і тады жыццё дасць не адзін урок зместу адваротнага таму, які спавядае кніга – сваёй ідэйнай скіраванасцю, духоўным зместам, эмацыянальным напаўненнем. І ўсё ж сёння, не крывячы душой, я магу сцвярджаць, што аснова гэтая вытрывала выпрабаванне жыццём і часам.

Дык вось, да распачатай у выдавецтве працы кніга была маёй спадарожніцай нязменнай, была галоўнай крыніцай духоўнага сілкавання. Зразумела, то была кніга мастацкай літаратуры, кніга сапраўдная, кніга з вялікай літары. Гэтую, такую кнігу я ўвесь час чытаў, вывучаў яе, расказваў пра яе вучням. Даследаваў яе, пісаў пра яе. Тут жа, у выдавецтве, узаемадачыненні з кнігай мелі зусім іншы характар.

Тут у пэўным сэнсе трэба было ўжо працаваць над кнігай – і над тэкстам (творам), і над кнігай. Твор перад тым, як стаць кнігай, праходзіў ацэнку, апрабацыю, афармленне. Тут ужо да стварэння кнігі прычыняліся рэцэнзенты, рэдактары, карэктары, а таксама мастакі, тэхрэды. Выдавецкая праца над кнігай (а кнігі тут былі самыя розныя) дзесьці зніжала градус агульнага заха-

плення ёю.

Яшчэ. Не варта забываць пра прысутнасць, непасрэдны ўдзел аўтара ў з'яўленні пэўнай кнігі. І вельмі часта адносіны да аўтара ў немалой ступені вызначалі характар успрымання кнігі. Неяк незаўважна пачало зніжацца яе абагаўленне. Больш цвярозымі сталі адносіны да яе. Сама рэальнасць стварэння кнігі нярэдка прыцямняла пазнейшае ўражанне ад яе.

Так сёння бачыцца. Тады ж гэты працэс больш цвярозых адносін да кнігі амаль не заўважаўся, не адчуваўся. Трэба было увесь час працаваць. Клопаты, турботы выдавецкія былі пастаянныя. У сэнсе адчування, разумення кнігі яны шмат давалі, але і нямала – як потым усвядоміцца – забіралі.

Больш за трыццаць гадоў прайшло з часу, калі я далучыўся да выдавецкай працы, дзейнасці, шаснаццаць гадоў з хвосцікам – як развітаўся. Але і да гэтага часу не магу даць вычарпальны адказ на пытанне, чаму я пайшоў на працу ў выдавецтва. У Інстытуце справы складваліся зусім нядрэнна. Вось-вось павінна была выйсці манаграфія "Традыцыі і сучаснасць". На яе аснове я змог бы праз нейкі час абараніць доктарскую дысертацыю. Чаго яшчэ трэба?.. Але ж не: узяў і пайшоў. Дакладней – перавялі, даў згоду на перавод. Несумненна, "вінаватыя" тут сябры, найперш адзін з іх – Барыс Сачанка. У той час у яго былі добрыя таварыскія адносіны з Антановічам І. І., загадчыкам аддзела культуры ў ЦК КПБ. Была магчымасць абмяркоўваць (а Барыс Іванавіч любіў пагаварыць) якіясьці пытанні літаратурнага жыцця, выказваць нейкія свае прапановы, меркаванні. Думаю, што ў адносінах да мяне якраз так і было. Бо гутарку ў

ЦК адносна прызначэння на гэтую адказную пасаду праводзіў менавіта Антановіч І. І., а не загадчык аддзела прапаганды ЦК Паўлаў С. Я. Былі, відаць, і іншыя, прычыны. Жыццё ў Інстытуце ў творчым плане станавілася нейкім шэра-аднастайным, не ўзбуджала творчай энергіі. Ці не па гэтай жа прычыне неўзабаве і Бечык пайшоў з Інстытута. Думаецца, што дзесьці на ўзроўні падсвядомым паўплывала на маё рашэнне пайсці на працу ў выдавецтва, працу, зусім для мяне невядомую, гісторыя з выданнем маёй першай кнігі.

І я пайшоў. Да гэтага сустрэўся з дырэктарам выдавецтва Дубянецкім Міхалам Фёдаравічам. Уражанне засталося самае найлепшае. Здарыўся ў гэтыя дні і вось які яшчэ выпадак. Неяк вечарам без усялякага папярэджання раптам завітаў на кватэру чалавек немаладога ўзросту, вайсковай выпраўкі. Высвятляецца – намеснік дырэктара выдавецтва па вытворчасці. Маўляў, вырашыў пазнаёміцца з новым супрацоўнікам. Пасядзелі, пагаварылі, здаецца, і па чарцы ўзялі. Без ніякіх нечаканых пытанняў з яго боку. А ў мяне пытанне засталося: чаму?

Пачалася праца ў выдавецтве "Мастацкая літаратура". Пачалося для мяне зусім новае жыццё. Сходы, пасяджэнні, абмеркаванні, лятучкі, сустрэчы, гутаркі… Па сутнасці, увесь час сярод людзей, з людзьмі. Па-першае, гэта супрацоўнікі выдавецтва, найперш яго рэдактарская каманда. Па-другое, аўтары – пісьменнікі і тыя, хто хацеў стаць пісьменнікам. З такімі найчасцей даводзілася мець размовы. Уся гэтая праца была вельмі далёкай ад ранейшай. Там дамінавала стабільнасць. Звычайна не менш года даводзілася займацца адной праблемай, вырашаць пытанні, цесна звязаныя паміж

сабою, скіраваныя да аднаго цэнтра. Усё ў канчатковым выніку ішло на паглыбленне ведання, на пашырэнне падыходу да яго, узбуйненне маштабу бачання. Тут жа, у выдавецтве, пытанні ўзнікалі ледзь не кожны дзень, пытанні ў пераважнай большасці сваёй практычнага характару. Пытанні, якія патрабавалі менавіта хуткага практычнага вырашэння. Засяроджвацца асабліва на якіхсьці праблемах літаратуразнаўчага характару ніяк не выходзіла. Выдавецкае жыццё трымала ў пастаянным напружанні. І не толькі рэдактара, і не толькі рэдактарскі калектыў, але і ўсе выдавецкія службы.

За той час, як я працаваў у выдавецтве, яго кіраўніцтва мянялася некалькі разоў. Найбольш запомніўся, найбольш застаўся ў памяці першы дырэктар, з якім я пачаў працаваць, − Дубянецкі Міхал Фёдаравіч. Выдатна ведаў выдавецкую справу, беларускую літаратуру, любіў кнігу, успрымаў яе як жывую істоту. Шанаваў творцаў кнігі – зразумела, найперш пісьменнікаў, але і выдаўцоў. Чалавек сардэчны, таварыскі. Умеў арганізаваць калектыў, клапаціўся пра яго, абараняў яго інтарэсы. Гэта быў сапраўдны беларус, беларуская кніга – галоўны яго клопат. Я вельмі быў рады, што пачынаць працу ў выдавецтве пашчасціла пад яго кіраўніцтвам. Ды, па праўдзе кажучы, кіраўніцтва ў строгім сэнсе гэтага слова і не было. Былі парады, падказкі, пажаданні, таварыскія прафесіянальныя гутаркі. Супрацоўнікі выдавецтва паважалі Міхала Фёдаравіча, любілі. Моцна перажывалі, калі па стану здароўя ў 1986 годзе ён вымушаны быў пайсці на пенсію. У нейкай разгубленасці, няпэўнасці быў і я. Толькі пачаў адчуваць задавальненне ў выдавецкай справе, паглыбіліся шчырыя, даверлівыя ўзаемада-

чыненні з дырэктарам, нараджаліся новыя выдавецкія планы, задумы…

Новым дырэктарам стаў Бутэвіч Анатоль Іванавіч. Пазней у адным артыкуле ён напіша: “Мой дырэктарскі час у “Мастацкай літаратуры” быў не надта працяглы. Прыйшоў у выдавецтва ў красавіку 1986 года з пасады інструктара сектара мастацкай літаратуры аддзела культуры ЦК КПБ. А ўжо ў студзені наступнага мусіў вярнуцца назад у аддзел культуры, на гэты раз загадчыкам сектара”. Новы дырэктар, малады, энергічны ўнёс нейкі новы струмень у жыццё выдавецтва. У хуткім часе ён набыў павагу і шанаванне калектыву. Клапаціўся і пра справы выдавецкія, і пра людзей. Быў у яго моцны зарад беларускасці, нейкі зямны, гістарычны. Выявіўся ён з поўнай сілай у пазнейшыя гады ў яго творчасці. У нас з ім на той час склаліся даверлівыя працоўныя і чалавечыя ўзаемаадносіны. Захаваліся яны і адчуваліся мною, асабліва ў пазнейшыя гады (1990–1996), калі Бутэвіч займаў галоўную кіруючую пасаду ў галіне кніга-друкавання. Былі то гады пераломныя ў жыцці краіны, адпаведна і ў нашай сферы – сферы культуры, друку. Тут не раз я адчуваў яго добрую падтрымку, за што шчыра ўдзячны і па сённяшні дзень. Ну, але ўсё гэта будзе потым. Дарэчы, добрыя адносіны да сябе я адчуваў і збоку ранейшага старшыні Камітэта па друку Дзяльца Міхала Іванавіча – паважлівыя, добразычлівыя. У першыя часы маёй выдавецкай працы было гэта так неабходна.

У пачатку 1987 года дырэктарам “Мастацкай літаратуры” быў прызначаны Грышановіч Валерый Мікалаевіч. Прыйшоў ён, як і яго папярэднік на гэтай

пасадзе, з ЦК. Там была галоўная школа ідэалагічных кадраў. Пасля таго, як Бутэвіч пайшоў на новую пасаду, справа з прызначэннем новага дырэктара трохі зацягнулася. І вось аднойчы пад канец дня – званок тэлефона. Бяру трубку. Звоніць старшыня камітэта: вырашана прызначыць мяне дырэктарам выдавецтва. Загадана перагаварыць з Кусянковым М. С., маім намеснікам, адносна прызначэння яго галоўным рэдактарам. Таго ўжо не было ў выдавецтве. Пайшоў я дадому нейкі трывожна ўзбуджаны. На наступны дзень, не паспеў я прыйсці на працу, званок. Зноў старшыня. “З Кусянковым гаварылі?” – “Не.” – “Пакуль і не трэба”… Праз некалькі гадзін пайшла па калідоры чутка: прызначаны новы дырэктар.

Сваім менталітэтам новы дырэктар быў трохі іншы, чым яго папярэднікі. Гэта быў тыповы тагачасны выхаванец камсамола – энергічны, дзейны да мітуслівасці, гаварлівы. Кіраваць яму выпала не ў лепшы час. Перабудова, прыватызацыя, узмацненне ролі калектыву. У першыя гады ўсё ішло быццам нядрэнна. Але чым далей, тым больш яго і яго намесніка ахоплівала прага рэарганізацыі выдавецтва, ледзь не прыватызацыі яго. Дайшло да таго, што быў скліканы прафсаюзны сход і дырэктару, па сутнасці, адзінагалосна быў выказаны недавер. Пасля гэтага я быў спачатку прызначаны выконваючым абавязкі дырэктара, а дзесьці праз месяц рашэннем калегіі Міністэрства інфармацыі зацверджаны на гэтай пасадзе. Было гэта ў канцы 1992 года. Працаваў да ліпеня 1996. Тады ж быў вызвалены ад займаемай пасады па ўласным жаданні (і па настойлівай просьбе Міністэрства інфармацыі) у сувязі з выхадам на пенсію.

Адразу ж па працоўным пагадненні быў залічаны на так знаёмую мне пасаду галоўнага рэдактара. Пазней пагадненне на некалькі месяцаў было працягнута. Але ў канцы 1997-га ў сувязі з заканчэннем кантракту быў вызвалены з займаемай пасады канчаткова. Дырэктарам выдавецтва у гэты час стаў Марчук Георгій Васільевіч, чалавек энергічны, амбітны, самаўпэўнены. Праўда, як мне здаецца, не ў самы лепшы час. З прыходам новага старшыні ў Камітэт па друку пачалося актыўнае рэфармаванне выдавецкай сістэмы. Каб уявіць сабе, як гэта ўсё адбывалася, паглядзім адзін дакумент, які далі мне ў камітэце. Падаю поўнасцю:

Председателю государственного комитета Республики Беларусь по печати Заметалину В. Г.

Издательство «Мастацкая літаратура» согласно решению коллегии от 24 декабря 1996 года и устных указаний вышестоящего руководства из управления разрабатывает план сокращения сотрудников издательства на протяжении 1997 года, согласно законодательству Республики Беларусь и статусу издательства. За время моей работы (7 месяцев) были уволены по окончанию контракта заведующий редакцией Бородулин Р. И., ведущий редактор Сёмуха В. С., инженер производственного отдела Зинкевич Г. И., техпред Соколовская М. М, редактор Т. Зарицкая, редактор И. Кочеткова. На полставки переведены художественный редактор Малышева Е. М., специалист компьютерного набора Е. И. Санжаревская. В первом этапе сокращения 1997 года прошу Вас перевести библиотеку, которую содержит с огромным трудом на своём балансе наше издательство на баланс

другого издательства, которое может себе позволить оплачивать сотрудников библиотеки и плату за аренду. Старший библиотекарь Драко Л. Г., старший библиотекарь Авсиевич З. А. (окончание контракта 1 июня 1997 года), библиотекарь Тишук Т. И. О плане второго этапа сокращения будет вам сообщено дополнительно.

Директор издательства Г. В. Марчук.

Пісьмо датавана 26. 03. 97 года.

У другі этап скарачэння трапіў і я. Як відаць, за гады працы ў выдавецтве давялося працаваць з рознымі кіраўнікамі. На шчасце, у адным і тым жа працоўным калектыве, найперш і галоўным чынам рэдактарскім. Рэдактарскі калектыў быў літаратурна моцны, прафесійна падрыхтаваны, прынцыповы і адначасова тактоўны ва ўзаемаадносінах з аўтарам. Працавалі рэдактарамі і паэты, і празаікі, і крытыкі, і перакладчыкі. За ўсе гады маёй працы ў выдавецтве тут, так бы мовіць, рэдактарскую службу праходзілі дзесьці трыццаць, калі не больш, пісьменнікаў. Яны, у большасці сваёй, добра адчувалі мастацкае слова, бачылі той ці іншы твор, выдатна ведалі мову. Калі я толькі прыйшоў у выдавецтва, там ужо працавалі такія майстры сваёй справы, як Рыгор Барадулін, Вера Палтаран, Васіль Сёмуха, Алесь Разанаў, Генадзь Шупенька. Крыху пазней прыдуць Уладзімір Арлоў, Барыс Сачанка, Варлен Бечык, Яўген Лецка. Менавіта ў гэтыя гады ў "Мастацкай літаратуры" пачыналі свой рэдактарскі шлях Леанід Дранько-Майсюк, Мікола Мятліцкі, Вадзім Спрынчан.

Варлен Бечык займаў у выдавецтве пасаду намес-

ніка галоўнага рэдактара. Прыйшоў ён сюды дзесьці адразу пасля мяне. Асноўная дзялянка, за якую ён адказваў, была паэзія. А тут было ўсяго, выключна строгі кантроль з боку вышэйшых інстанцый. Працаваў Бечык адказна, патрабавальна, немітусліва. У размове з самымі рознымі аўтарамі ён умеў знайсці належны тон – спакойны, разважлівы. І сярод рэдакцыйнага калектыву выдавецтва, і сярод аўтараў карыстаўся ён нязменнай павагай і пастаянным даверам. Для мяне асабіста працаваць з такім намеснікам (хутчэй чалавекам) было і надзейна, і прыемна. Ведалі мы адзін аднаго, як ужо згадвалася, і раней. Тут жа, у выдавецтве, нашы ўзаемаадносіны, агульныя па працы, па нашай прафесійнай дзейнасці сталі больш даверлівыя і шчырыя ў непасрэдна чалавечым плане. Нярэдка мы падоўгу гутарылі на самыя розныя тэмы. Бечык жыў вельмі актыўным духоўным і эмацыянальным жыццём. Яго ўсё непасрэдна закранала ─ палітычнае, грамадскае жыццё, праца, прырода, літаратура (і не толькі беларуская). Да ўсяго ў яго былі свае адносіны. З'явілася поўная ўпэўненасць, што ўсё тое, пра што ён гаворыць, пра што мы разважаем, спрачаемся ─ усё гэта шчыра, адкрыта, праўдзіва.

Пройдуць гады. У 1993 годзе выйдзе яго кніга дзённікавых запісаў "Радкі і жыццё". І вось там, у запісе, пазначаным 21. 7. 1985 годам, чытаю: "Што цешыць, што саграваe душу ў пустым бязладдзі і тлуме ─ гэта ўзаемапаразуменне з Серафімам Андраюком. Імпануе ўсё: і яго бездакорная сумленнасць, і прынцыповасць, і адданасць справе, і творчая, і адміністрацыйная талена-вітасць. Адчуваю ў ім не проста аднадумца ─ сапраўднага друга. Наогул тут, у выда-

вецтве, адчуваю прыязнасць многіх — і не горшых — людзей”.

Прачытаў з прыемнасцю. І не толькі таму, што словы цешаць самалюбства. Хоць ёсць і гэта: усе мы не бязгрэшныя. Ён давяраў, верыў мне. Як сёння мне ўяўляецца, каманда выдавецтва — Дубянецкі М. Ф, Бечык В. Л., Андраюк С. А. — была не самая горшая на той час. Але ў жыцці найчасцей здараецца так: нішто добрае не працягваецца доўга.

13 лістапада 1985 года Варлен Бечык дачасна памёр. У пачатку наступнага года пайшоў з выдавецтва Міхал Дубянецкі.

Намеснікам галоўнага рэдактара стаў паэт, празаік Мікола Кусянкоў. Чалавек прафесійна падрыхтаваны, дысцыплінаваны, адказны, быў ён унутрана замкнёны, недужа ініцыятыўны (у гэтым сэнсе, відаць, больш, чым я). Часам гэта выяўлялася.

Як бачна, кіраўнікі выдавецтва за час маёй у ім працы мяняліся неаднойчы, мяняліся рэдактары. Галоўнае – жыццё мянялася. Мяняліся адносіны дзяржавы да выдавецкай справы, людзей — да кніг: ад абагаўлення яе да залічэння ў звычайны прадукт вытворчасці. І вось, азірнуўшыся на тыя немалыя мае выдавецкія гады, узгадваючы тое, што тады адбывалася, — добрае і дрэннае, перачытваючы свае шматлікія інтэрв’ю, якія даводзілася даваць розным газетам, найперш штотыднёвіку “Літаратура і мастацтва”, я мушу ўпэўнена сцвярджаць, што мае адносіны да выдавецкай справы, маё стаўленне да кнігі засталося, па сутнасці, нязменным.

Працаваць у выдавецтва прыйшоў я дзесьці на дзесятым годзе яго працы. Была ўжо сфармавана

сістэма яго дзейнасці, вызначана яго структура, выпрацаваны пэўныя прынцыпы ўзаемадачыненняў выдавецтва з аўтарамі. Вядома, час уносіў свае змены ва ўсё, але аснова засталася нязменнай. Мэта заставалася адна і тая ─ выдаць кнігу вартую і выдаць на належным узроўні. І тут, можа, самае галоўнае было ─ узаемадачыненні з аўтарам. Рукапіс паступаў у выдавецтва. Прызначаўся рэдактар, які знаёміўся з рукапісам і даваў сваё заключэнне. Калі рукапіс ацэньваўся станоўча, яго аддавалі на знешнюю рэцэнзію. Рэцэнзаваліся, па сутнасці, усе рукапісы. Асабліва новых твораў і новых аўтараў. Прозвішча рэцэнзента пазней давалася ў кнізе. З падрыхтаваным рэдактарам і выпраўленым, калі была ў гэтым неабходнасць, рукапісам знаёміўся загадчык рэдакцыі, ухваляў і перадаваў у галоўную рэдакцыю. Там даваўся канчатковы дазвол на выхад кнігі. Кагосьці з аўтараў такая ўвага магла раздражняць, а для многіх гэта было добрай школай літаратурнага і моўнага майстэрства.

Не трэба забываць і пра істотны момант больш агульназначнага зместу, звязаны з кнігай наогул ─ як з'явай культуры, духоўнага жыцця грамадства. Захоўваўся адпаведны ўзровень зместу і мастацкасці кнігі. У цяперашні час патрэба такога стаўлення да друкавання кнігі асабліва адчувальная. Кніг выходзіць многа, вельмі многа. Часам аднаго малавядомага ці зусім невядомага аўтара тры-чатыры кнігі ў год. Найчасцей гэта кнігі ў мастацкім сэнсе бездапаможныя. І што? Адзін возьме, прачытае ─ і адкіне: ці варта чытаць гэтыя кнігі наогул? Другі прачытае ─ яму спадабаецца. Нічога іншага яму больш і не патрэбна. Агульны ўзровень кнігі мастацкай літаратуры паніжаецца,

цікавасць чытача да кнігі змяншаецца. Раней кніга была справай дзяржаўнай, сёння ж стала пераважна — прыватнаю. Гэта як галоўны прынцып. У апошнія гады кніг выходзіць намнога больш, чым раней. Разам з тым іх агульны ідэйна-мастацкі ўзровень намнога ніжэйшы.

Жыве і да сёння адчуванне – у тыя часы чытач не проста чакаў, купляў і чытаў кнігу. Зусім не. Была патрэбная кніга пэўнага аўтара. Напрыклад, Івана Мележа, Івана Шамякіна, Янкі Брыля, Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, Рыгора Барадуліна… Пералік можна працягваць яшчэ і яшчэ. Рукапісы такіх аўтараў у выдавецтве не затрымліваліся. Дзе сёння такія аўтары? Пра каго шмат пішуць? Чыімі творамі захапляюцца?

Узнікае адразу ж пытанне: дык што — у гэтым вінаватыя толькі выдавецтвы? Зразумела ж, што не. Якая літаратура – такая і кніга. І наогул: якое жыццё, такая і літаратура. Усё быццам і так. Але ж заслуг выдавецтваў у нізкай якасці сённяшняй кнігі ніяк нельга адмаўляць. І яшчэ істотны момант. Усе праекты тэматычных планаў выдавецтва заўсёды абмяркоўваліся ў Саюзе пісьменнікаў на пасяджэнні прэзідыума.

Напэўна, дзесьці я ўжо захапляўся ўсхваленнем тых часоў, тых выдавецкіх спраў і тых кніг. Яно так — хаця было шмат і такога, пра што зусім не хацелася б узгадваць. Пра гэта пазней. У дадзеным жа выпадку варта проста звярнуць увагу на выдавецкую працу з рукапісам новай кнігі. А гэта была праца асноўная. Найперш праца з аўтарам. Тут былі свае складанасці: аўтар быў розны. Адзін спакойны, разважлівы, умеў слухаць слова рэдактара, пры неабходнасці ўлічваць яго. Іншы быў самаўпэўнены, амбітны, мог слухаць

толькі самога сябе. З ім трэба было працаваць.

Праца такога зместу і характару ўласціва была рэдакцыям, як іх называлі, арыгінальнай літаратуры — прозы, паэзіі, крытыкі. У гэтых рэдакцыях ішло не проста рэдагаванне, а вялася праца больш шырокага характару. Тут рыхтаваліся і выдаваліся штогадовыя альманахі: “Дзень паэзіі”, “Сучаснік” (публіцыстыка), “Вобраз” (крытыка і літаратуразнаўства). Для маладых аўтараў былі заснаваны серыі: “Першая кніга паэта”, “Першая кніга прозы”.

Ва ўсе гады працы ў выдавецтве адным з самых галоўных клопатаў нашых было павелічэнне колькасці выданняў. Пісьменніцкая суполка расла, вярталася творчасць рэпрэсаваных у даваенныя гады, больш шырока адкрывалася багатая спадчына. Усё гэта выданні на беларускай мове.

У 1982 годзе “Мастацкая літаратура” адзначыла першае дзесяцігоддзе сваёй дзейнасці. Дырэктар выдавецтва М. Ф. Дубянецкі ў сваім дакладзе на святочным сходзе, што праходзіў у Доме літаратара, з гонарам казаў: “За дзесяць гадоў выпушчана больш чым дзве тысячы назваў кніг. Агульны тыраж выданняў склаў каля 80 мільёнаў экзэмпляраў”.

Пройдзе яшчэ дзесяць гадоў. І вось у інтэрв’ю газеце “Літаратура і Мастацтва” я, як галоўны рэдактар, называю лічбы: “За 1972–1991 гады выпушчана нашым выдавецтвам 3639 назваў кніг і брашур, з іх на беларускай мове – 2758, г.зн 75,7 працэнта, па тыражы адпаведна 158,1 мільёнаў экзэмпляраў і на беларускай мове 41,4, што складае 26,2 працэнты. На той час пік колькасці выданняў прыпаў на 1988 – 173, з іх на беларускай мове 131, тыражом 1246 тысяч”. Ёсць яшчэ

лічбы некалькіх пазнейшых гадоў. 1992 – усяго кніг 177, на беларускай мове – 143; 1993: 155 – 133; 1995: 91 – 73. Далей дзяржаўнае выдавецтва нацыянальнай, а гэта значыць беларускамоўнай, літаратуры кніг выпускае ўсё менш і менш. Самыя багатыя, самыя паспяховыя ў выдавецкай працы былі апошнія 80-я і першыя 90-я ─ гады сапраўднага нацыянальнага абуджэння, багатыя і колькасна, і якасна. Сярэдзіна і другая палова 90-х ─ час для "Мастацкай літаратуры" не самы лепшы. Падтрымка дзяржавы (датацыі) зменшылася ў разы. Тыражы зменшыліся зноў жа ў разы. Кніжны рынак захліснула кніга нізкапробная. Бібліятэкі намнога знізілі заказы на нашу кнігу.

У 1994 годзе ў адным інтэрв'ю ў "Настаўніцкай газеце" давялося мне, тады дырэктару, казаць такія горкія словы: "На сучасны момант дзяржава асаблівых падстаў для аптымізму не дае, а без яе падтрымкі нашай беларускай кнізе не выжыць. А паслухаеш сёння нашых кіраўнікоў, нават самага высокага рангу, дык галоўны клопат сёння, каб выжыць. Гэта, канечне, так, але ці патрэбна гаварыць адно і тое ж, а то пачынаем прывыкаць, што галоўнае ў тым, каб выжыць, неяк існаваць. Але ж гэта не мэта чалавека. Чалавек усё ж павінен жыць, а не існаваць. І тут без духоўнага адраджэння не абыдзешся. Калі кіраўнікі нашы пераканаюцца, што не хлебам адзіным жыве чалавек, толькі тады можна будзе гаварыць пра перспектыву нашага кнігавыдання. Калі ж застанецца ўсё як цяпер ─ адно выжыць і пра нацыянальнае адраджэнне ні слова, дык нас чакае не лепшая доля. Супакойвае хіба ўсведамленне таго, што ў гэтым жыцці ўсё (ці шмат) праходзіць, кніга ж застаецца на вякі".

Гаварылася гэта тады, калі было добрае веданне кніжнай справы знутры, калі была змена часоў, калі толькі пачыналася наша сучасная дзяржава. Прайшлі гады. Адносіны дзяржавы да кнігі ніколькі не змяніліся.

Але вернемся ў тыя ранейшыя часы. Звернута ўвага на павелічэнне колькасці назваў кніг. Так, яна найперш была абумоўлена ростам пісьменніцкай арганізацыі. Але не толькі. Быў попыт на беларускую кнігу наогул. У выдавецкіх планах заўсёды адводзілася немалое месца перавыданням, выданню збораў твораў. Існавала як бы няпісанае правіла: да кожнай юбілейнай даты кожны таленавіты аўтар ажыццяўляў паўторнае выданне (у адным ці двух тамах, а то і ў трох). Абавязкова была прадмова. Узгадваюцца, напрыклад, выбраныя творы ў трох тамах (1992–1993) Янкі Брыля, зноў жа ў трох тамах Барыса Сачанкі (1993–1995), выбраныя творы ў двух тамах Яна Скрыгана (1985), Анатоля Кудраўца (1987), Янкі Сіпакова (1995, 1997)… Да двух гэтых выданняў (Сачанкі і Кудраўца) я пісаў прадмовы.

Маю ўвагу асабліва прыкоўвала ─ і як выдаўца, і як літаратуразнаўца ─ выданне збораў твораў. З гадоў маёй працы ў выдавецтве выразна вылучаюцца зборы твораў Івана Мележа ў дзесяці тамах (1979–1985), Максіма Гарэцкага ў чатырох тамах (1984–1986). У 1990 годзе ў такім самым афармленні выйшаў дадатковы том “Творы”, поўны збор твораў у дзевяці тамах (9 том у 2-х кнігах) Янкі Купалы, падрыхтаваны ў Інстытуце літаратуры (1995–2003), Максіма Зарэцкага ў чатырох тамах (1989–1992), Цішкі Гартнага ў чатырох тамах, выйшла тры (1987–1988), Васіля Быкава ў шасці тамах (1992–1996), Івана Пташнікава ў чатырох тамах з маёй прадмовай (1990–1992), Уладзіміра Караткевіча ў

васьмі тамах, восьмы том у 2 кнігах (1987–1991), у 1996 годзе выйшлі першыя тамы збораў твораў Рыгора Барадуліна і Ніла Гілевіча, адпаведна ў пяці і шасці тамах.

Як чытачу і як выдаўцу, мне найбольш блізкія выданні з навукова-масавым ухілам. Як, напрыклад, Гарэцкага, Мележа, Караткевіча. Яны ахопліваюць усе больш значныя і вартыя ўвагі творы пісьменніка, каментар іх сціслы і змястоўны. Звычайна планы выданняў збораў твораў і выбраных твораў мелі перспектыўны характар. Складаліся на пяць (здаецца) гадоў. Зацвярджаліся, як і штогадовыя тэматычныя планы, у Маскве. Парушэнне іх не прымалася. І ўсё ж іх не так парушэнні, як пэўныя змены, дапаўненні даводзілася рабіць. Пры падрыхтоўцы і выданні збораў твораў Караткевіча выявілася, што васьмі тамоў мала, каб змясціць усё больш значнае, адкрытае на той час. Давялося весці розныя перамовы. Тут актыўную дапамогу аказваў Рыгор Барадулін. Праз пэўны час былі выяўлены новыя творы, тыя, якія пры жыцці пісьменніка не друкаваліся. Падрыхтаваў гэты том даследчык творчасці Караткевіча Анатоль Верабей, рэдактарам стаў Рыгор Барадулін. Кніга выйшла ў тым жа афармленні (толькі колер іншы), з той жа рэдакцыйнай калегіяй, з тым жа карэктарам падрыхтоўкі тэксту. Том выйшаў у 1996 годзе. Па сутнасці, атрымалася дзесяцітомнае выданне твораў пісьменніка. Выданне па рэдакцыйнай падрыхтоўцы, па зместу, па афармленні (кожны том уключаў сшытак фотаздымкаў пісьменніка) выдатнае, у практыцы выдавецтва адно з лепшых.

Узніклі ўскладненні з выданнем збору твораў В.

Быкава і М. Гарэцкага. Пра Быкава праўдзіва расказаў усё ў сваіх успамінах М. Ф. Дубянецкі. Яму тая гісторыя нямала каштавала, хоць ён і перамог. Справа ішла пра друкаванне аповесці “Мёртвым не баліць” у чацвёртым томе збору твораў. Дубянецкаму давялося тэлефанаваць у ЦК КПСС М. В. Зімяніну. Пры выданні збору твораў М. Гарэцкага таксама адбылася гісторыя з чацвёртым томам. Там упершыню друкавалася “Камароўская хроніка”. У Галаўліце ўзнік цэлы шэраг заўваг, прапаноў аб скарачэнні мясцін ідэалагічнага характару, як яны лічылі. На сённяшні дзень усё гэта проста смешна. Ну, напрыклад: с. 174 “сяляне не за рэвалюцыю…”; с. 35 “але выхоўвалі іх у семінарыі ў рускім, патрыятычным духу і, мусіць, не было ў Міхалкі беларускай адраджэнскай свядомасці”; с. 133 “Іван Фаміч быў юдафоб. Казаў: «Евреи со мной считаются. Они имеют список, какие газеты я читаю»; с. 161 «з беларусаў тут выпісваў “Вольную Беларусь” Войцік». І мноства іншых мясцін па ідэйных меркаваннях трэба было апусціць. Збор твораў да выдання рыхтаваўся ў Інстытуце літаратуры. Рэдактарам тома, адказным за яго падрыхтоўку да выдання быў Адамовіч А. М. Была і рэдкалегія выдання. І вось яна вырашыла пазмагацца за захаванне падрыхтаванага тэксту. Быў складзены ліст (аж на 7 машынапісных старонках), дзе доказна даводзілася немэтазгоднасць гэтых скарачэнняў. Падпісаліся члены рэдкалегіі А. М. Адамовіч, Д. Я. Бугаёў, Г. М. Гарэцкая, В. А. Каваленка, М. І. Мушынскі, Б. І. Сачанка. Ліст быў адрасаваны кіраўніцтву выдавецтва: мы ж выдаем. У гэтыя ж дні неяк заходзіць дачка Гарэцкага Галіна Максімаўна. Звяртаецца: “Серафім Антонавіч, не будзеце крыўдаваць, калі я па гэтай

справе схаджу да Антановіча І. І., загадчыка аддзела культуры ЦК?”. Якія тут могуць быць крыўды: гэта вельмі добра. Яна схадзіла. Дзесьці адразу званок з ЦК, запрашаюць зайсці. Я ўзяў пісьмо і пайшоў. Антановіч сустрэў прыветліва, пагаварылі, я выказаў свае адносіны. Ён папрасіў пакінуць ліст членаў рэдкалегіі, паабяцаў разабрацца.

Праходзіць тыдзень, другі. Я чакаю, што патэлефануюць. Але нічога не чуваць. Тэлефаную сам. Дазваляюць зайсці. Пайшоў. На гэты раз сустрэча была чыста афіцыйная. Размовы па сутнасці не было. Уручыў мне некалькі паперак, ад рукі напісаных: маўляў, там усё, што трэба. Вярнуўся ў выдавецтва. Прачытаў. Даю ў поўным аб’ёме.

5.04. 85

К беседе с т. Антоновичем И. И.

О романе М. Горецкого «Камароўская хроніка»

Что надо иметь в виду:

1. На роман, хоть он ещё не опубликован, давались развёрнутые положительные рецензии о том, что это классическое произведение белорусской литературы.

• Алесь Адамович “Браму скарбаў сваіх адчыняю…” Издат. БГУ 1980.

• Алесь Адамович «Класік беларускай літаратуры», вступительная статья в 1 томе собрания произведений М. Гарэцкага, изд. «Мастацкая літаратура», 1984 г.

2. Негативные положения. Там, где речь идёт о политической стороне событий. Где повествуется о революции, об отношении к ней крестьян, о красноармейцах в годы гражданской войны, о крестьянах после-

военной деревни (Дневники, заметки Прохора, Маринки, Лаврика, Кузьмы) даются негативные описания.

Стр. 180, 205, 212, 217, 248, 388, 393.

В рукописи сделаны карандашом пометки, что следует опустить. Согласиться.

Их следует дополнить:

- На стр. 176 ─ «сяляне не за рэвалюцыю»
- На стр. 180 «Вось яно, жыццё, ни сказак о нём не расскажут, ни песен о нём не споют».
- На стр. 248 снять Ластоўскага
- На стр. 260 «узнаць ідыёвыя падмуркі беларускага рэнесансу». Правомерность выражения

<u>«Национальное возражд.». «Культурн.»</u> (слова незразумелае ─ *С. А.*)

- На стр. 338 ─ аб становішчы ў вёсцы "Дзядзьку Яхіма забралі ─ дзесяць гадоў", "Дзядзьку Рамана засудзілі, здаецца, на пяць", "Брата Грышку вычысцілі з інстытута" і гд.

Только отрицательное. Думается, что вопросы, затрагивающие работу ГПУ (ВЧК), если они будут опущены редакцией, следует по ним издательству проконсультироваться в Комитете Госбезопасности у т. Русака».

Чые гэта былі заўвагі і рэкамендацыі, не вядома: подпісу не было. Мы ж іх атрымалі ад аддзела культуры ЦК КПБ. Так тады працавала цэнзура, такія былі ідэалагічныя патрабаванні. Але больш пра гэта крыху пазней.

Збор твораў Максіма Гарэцкага рыхтаваўся ў Інстытуце літаратуры, рыхтаваўся не ў самыя лепшыя гады. Не ўсё яшчэ, як відаць, можна было друкаваць: не

толькі нейкія ўрыўкі тэксту, але і цэлыя творы. Ды справа ў тым, што спадчына Гарэцкага была адшукана, выяўлена, тэксталагічна падрыхтавана. І як толькі стала магчыма, змянілася грамадска-палітычная сітуацыя ў краіне, яны былі выдадзены. У 1990 годзе ў тым жа афармленні, з той жа рэдкалегіяй, навукова-тэксталагічна падрыхтаваны, як і тамы збору твораў, выходзіць том дадатковы – “Творы”. У 1984 годзе ў палепшаным выданні з’явілася кніга “Максім Гарэцкі. Успаміны, артыкулы, дакументы”, падрыхтаваная адказнымі даследчыкамі літаратуры А. С. Лісам і І. У. Саламевічам. Дарэчы, гэтую кнігу я атрымаў ад Галіны Гарэцкай з дарчым подпісам наступнага зместу: “Дарагому Серафіму Антонавічу Андраюку з найвялікшай удзячнасцю і пажаданнем усяго самага светлага і радаснага ў жыцці і творчай працы 21. 8. 84 г.” І ўжо ў 1992 годзе выдавецтва наша ў серыі “Спадчына” выпусціла вядомую “Гісторыю беларускай літаратуры” Максіма Гарэцкага, зноў жа падрыхтаваную навукова. Пастаянную ўвагу, клопат да выдання твораў Максіма Гарэцкага праяўляла дачка пісьменніка Галіна Гарэцкая. Такіх душэўных, дбайных адносін да зробленага, створанага бацькам, за час маёй працы ў выдавецтве (ды не толькі) я не сустракаў.

Выдадзеныя творы Гарэцкага ў гэтыя пераломныя для краіны гады паказалі, засведчылі, якім духоўным багаццем валодае наша гісторыя, асобы якога маштабу тварылі гэтае багацце.

Неяк на днях, чытаючы “Литературную газету”, у прыватнасці, артыкул, прысвечаны Уладзіміру Салаухіну, зачапіўся за яго разважанні з кнігі “Капля росы”. Як ён разумее аўтабіяграфію: “Чтобы её напи-

сать, нужно рассказать о людях, с которыми пришлось повстречаться в течение жизни. Автобиография состоит не из описания самого себя, а из описания всего, что ты увидел и полюбил на земле».

А то ўжо пачаў я думаць: пішу ўсё пра выданне кніг, пра самі кнігі, іх аўтараў… Але ж да ўсяго гэтага я маю самыя непасрэдныя адносіны, чым займаюся, што люблю, урэшце, што ўнутрана таксама маё. Без чаго ў той час я сябе не бачу.

Увесь час маёй выдавецкай працы, асабліва ў канцы 80-х – пачатку 90-х, маім галоўным клопатам было выданне літаратурнай спадчыны.

Сам час патрабаваў моцнай нацыянальнай духоўнай асновы. Жыццё патрабавала, чалавек. Гэтую патрэбу выдавецтва разумела, адчувала. Мне асабіста не раз даводзілася гаварыць, пісаць пра неабходнасць, надзённасць самай пільнай увагі да нашай нацыянальнай спадчыны: яе выдання, вывучэння, даследавання.

У 1993 годзе ў кастрычніку ў інтэрв'ю ў газеце "Літаратура і мастацтва" мне не ў першы раз давялося гаварыць пра выдавецкую дзейнасць, пра кнігу. Дазволю сабе сябе працытаваць. Бо сітуацыя, па сутнасці, мала змянілася.

Такім чынам, тады было сказана і надрукавана: "Гаварыць сёння пра перспектыву выдавецкай дзейнасці вельмі рызыкоўна, бо галоўны ж лозунг часу – выжыць. А пры такім псіхалагічным і духоўным стане – пра якую перспектыву ў кнігавыданні можна гаварыць. Адчуванне такое: улезлі мы, рэспубліка, у дрыгву і топчамся на месцы. Дрыгва зацягвае ўсё больш. А топчамся таму, што не ведаем, куды нам ісці. То кінемся на ўсход, то на захад…

Але і ў гэтых умовах кнігу трэба выпускаць. Кнігу нацыянальную, кнігу, якая б працавала на нацыянальнае адраджэнне, на сцвярджэнне беларускай духоўнай суверэннасці. Хто такую кнігу будзе выпускаць? Нацыянальна свядомыя інтэлігенты? Яны занадта бедныя і непрактычныя. Яны на сённяшні дзень занадта захоплены эйфарыяй мітынгавання і слоўных баталій. Яны вельмі неспасрэдна, даверліва ўспрынялі біблейскі афарызм: спачатку было слова. Яно, магчыма, і так. Але якое слова? Слова выпакутаванае, выбалелае, слова агнёвае. Сёння ж пануе слова блудлівае.

Далей хто? Выдавецтвы прыватныя? Але вопыт некалькіх гадоў паказаў, што іх у пераважнай большасці цікавяць грошы і толькі грошы.

Застаецца, як і раней, дзяржава. Дзяржава, якая хоча быць беларускай. Бо без нацыянальнага ўсведамлення, усведамлення і адчування сваёй незалежнасці, самастойнасці ніколі мы не выберамся з дрыгвы. Такога ўсведамлення ў нас сёння, па сутнасці, няма: дзесяцігоддзі, стагоддзі ўсё нацыянальнае вытраўлялася, вынішчалася.

Кніга, мастацкая літаратура і мастацтва не толькі выяўлялі нацыянальную адметнасць, своеасаблівасць беларуса, але і рабілі пэўныя крокі – часта нясмела, стыхійна – на шляху да самасцвярджэння. Менавіта яна ў большай ступені нясе ў сабе нацыянальную энергію. Энергія гэта разлічана на вякі. Таму клопат пра кнігу павінен стаць першаступенным клопатам нашае дзяржавы.”.

Так меркавалася, планавалася, жадалася тады, гаварылася ў той час, калі наша краіна толькі што стала на шлях незалежнасці, самасцвярджэння. Прайшлі

гады, нават дзесяцігоддзі, але і сёння паўтарыў бы ўсё тое, што гаварылася тады, за выключэннем, хіба што, занадта катэгарычнага абзаца пра недзяржаўныя выдавецтвы. Бо час з усёй пераканаўчасцю засведчыў, што справу нацыянальнага адраджэння, нацыянальнага самасцвярджэння праз кнігу і дзякуючы кнізе сёння ажыццяўляе на самым высокім узроўні "Беларускі кнігазбор". Праект гэты, аўтарам і нязменным галоўным рэдактарам якога з'яўляецца паэт, празаік, літаратуразнаўца Кастусь Цвірка, заснаваны быў у 1996 годзе. Праект унікальны па падборы аўтараў, рэдакцыйна-выдавецкай падрыхтоўцы, ідэйна-змястоўнай накіраванасці. Даўно заслугоўвае найвышэйшай ацэнкі і найбольшай падтрымкі з боку дзяржавы. Аднак…

Вернемся да "Мастацкай літаратуры". У той час, у духоўнай сітуацыі, у тым становішчы нашай мовы трэба было не проста выдаваць беларускую кнігу, а імкнуцца выяўляць карані беларускасці, выяўляць, пашыраць яе прастору, абсягі. Выдавецтва ўсяляк імкнулася гэта рабіць. Найгалоўнае і найпершае ─ гэта выданне збораў твораў і твораў спадчыны, класікі. Пра зборы твораў Купалы, Гарэцкага, Мележа, Караткевіча, Гартнага, Зарэцкага гаварылася. Грунтоўнай навуковатэксталагічнай падрыхтоўкай вылучаліся такія выданні, як "Творы" Язэпа Дылы (1981), "Творы" Уладзіслава Галубка (1983), "Творы" Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1984), "Творы" Францішка Багушэвіча (1991), "Творы" Лукаша Калюгі (1992), "Творы" Андрэя Мрыя (1993)."Творы" Дуніна-Марцінкевіча і Багушэвіча па ўзаемнай дамоўленасці рыхтаваў даследчык Язэп Янушкевіч. Праца яго была ацэнена вельмі станоўча. Я асабіста быў задаволены яго адказнасцю і грунтоў-

насцю ім зробленага. І сёння скажу шчыра, мне прыемна чытаць дарэчы надпіс на кнізе Ф. Багушэвіча: "Серафіму Антонавічу Андраюку, — па-ранейшаму майму хроснаму бацьку ў літаратуры, з сыноўняй удзячнасцю за давер і трохі радуючыся, што не падмануў Вашых надзей

Укладальнік Язэп Янушкевіч.

7 траўня 1994 г. думаючы пра гэткае самае "выйсце ў людзі" Кастуся Каліноўскага".

Дарэчы, і адно, і другое выданне выйшлі як палепшаныя — багата ілюстраваныя фотаздымкамі, у супервокладцы.

Выходзіла і шмат іншых выданняў спадчыны як XIX, так і XX стагоддзя, асабліва тых, хто быў рэпрэсаваны ў 30-я гады. У пераважнай большасці творы спадчыны аказаліся сугучныя новаму часу. З мэтай даць чытачу адчуць дух таго часу, убачыць зрокава колер кнігі таго часу было асвоена факсімільнае выданне самых яркіх кніг мінулага. Так былі пераствораны знакамітыя першыя кнігі Я. Купалы "Жалейка", Я. Коласа "Песні-жальбы", М. Багдановіча "Вянок", А. Гаруна "Матчын дар", М. Танка "На этапах", К. Буйло "Курганная кветка", К. Сваяка "Мая ліра", Л. Геніюш "На чабары настоены"… Гэтыя кнігі ўспрымаліся з асаблівым нейкім хваляваннем. Іх хацелася адразу чытаць. Яны дыхалі тым часам, гучалі творы іх трохі нязвыкла і захапляльна-завабліва.

Зноў жа з мэтай прывабіць чытача да беларускай кнігі выдавецтва выпускала так званыя "кнігі-малюткі". Гэта ўсё былі палепшаныя выданні: "Песня пра зубра" Міколы Гусоўскага, "Вянок" Максіма Багдановіча, "Вершы" Цёткі, "Байкі" Кандрата Крапівы, "Пробліскі"

Янкі Брыля, “Святлынь” Ніла Гілевіча…

Нельга не звярнуць увагу на выданні палепшанага тыпу ў выдатным мастацкім афармленні. Вось кнігі, якія ў мяне перад вачыма: Янка Купала “Вершы і паэмы” (мастак Міхаіл Басалыга); Якуб Колас “Выбранае” (мастак Георгій Паплаўскі). Гэтыя аднатомнікі рыхтаваліся да стогадовага юбілею народных паэтаў. Яшчэ: Адам Міцкевіч “Пан Тадэвуш” (мастак Васіль Шаранговіч, пераклад Язэпа Семяжона); “Найвышэйшая песня Саламонава” (мастак Арлен Кашкурэвіч, пераклад Васіля Сёмухі)… Было нямала і іншых выданняў падобнага кшалту. У тэматычных планах на кожны год планаваліся два-тры палепшаныя выданні.

Праблема моўнага нацыянальнага самасцвярджэння вымагала не толькі актыўнага звароту ў мінулае (у пошуках каранёў беларускасці), але і больш шырокага погляду на сучаснасць (у выяўленні шырокіх сведчанняў жыццёвасці беларускасці). Апошняе выяўлялася і рэалізоўвалася ў самых розных напрамках. Найперш гэта пераклады замежнай літаратуры — з самых розных моў. Так вывяраліся самыя высокія якасці беларускага слова, яго здольнасці і магчымасці ў перадачы розных узроўняў моўнай культуры, ва ўзнаўленні самых розных сфер чалавечага жыцця і самых розных народаў. У свой час была ў выдавецтве створана серыя “Скарбы сусветнай літаратуры”. У гэтай серыі выйшлі творы Апулея і Лонга, Буніна і Купрына, Гётэ, Вазава, Гогаля, Т. Мана, Мерымэ, Хемінгуэя, Шаўчэнкі, Шэкспіра… Усе творы перакладаліся з арыгіналу. Да гэтай выдавецкай акцыі была падключана немалая кагорта перакладчыцкіх сіл, у тым ліку

маладых. Яны, перакладчыкі “скарбаў” творча сталелі, удасканальвалі майстэрства, узбагачалі беларускую мову. Далучыць нашага чытача да скарбаў сусветнай літаратуры праз родную мову — то была задача выключнага культурнага, духоўнага значэння.

У канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў, на хвалі агульнанацыянальнага ўздыму, выдавецтва абавязана было звярнуць увагу і на беларускае слова, якое гучала за межамі Беларусі. Бо яно сведчыла, што слова, народжанае зямлёй гэтай, насычанае яе сокамі, жыве і ў іншых умовах, жыве, пакуль жывы яго носьбіт. Якраз у гэтыя гады наш чытач змог пазнаёміцца з творамі на беларускай мове пісьменнікаў з Беласточчыны — Алеся Барскага, Яна Чыквіна, Сакрата Яновіча, Віктара Шведа, Васіля Петручука. Выйшла ўнікальная кніга аўтара з Ленінграда М. Нікалаева “Палата кнігапісная” (пра беларускую рукапісную кнігу, выданне ў выдатным мастацкім афармленні). Але, напэўна, галоўнае ў гэтай выдавецкай задуме — выданне твораў, напісаных на беларускай мове, — зварот да творчасці тых беларусаў, што жылі ў эміграцыі. Тых, хто воляю лёсу апынуўся далека за межамі бацькаўшчыны і змог захаваць любоў да роднай зямлі, роднай беларускай мовы. У справе азнаямлення беларускага чытача з літаратурай эміграцыі выключная роля належыць Барысу Сачанку. Пабыўшы ў складзе беларускай дэлегацыі на адной сесіі Генеральнай асамблеі ААН, ён змог пазнаёміцца з беларускай эміграцыяй. Пранікся цікавасцю. І потым, калі толькі стала магчыма, ён пачаў знаёміць беларускага чытача з творчасцю эміграцыі. У 1992 годзе “Мастацкая літаратура” выпусціла вялікі памерам (33,3 выдавецка-уліковых аркушы) том паэзіі

беларускай эміграцыі “Туга па радзіме”, накладам у 5000 асобнікаў. Вельмі аб’ёмна была прадстаўлена паэзія Наталлі Арсенневай, Масея Сяднёва, Алеся Салаўя, Міхася Кавыля, Уладзіміра Клішэвіча… Усяго ж прадстаўлены творы 15 паэтаў. Укладанне, прадмова і біяграфічныя даведкі Б. Сачанкі. Яшчэ да таго, у 1990 годзе, у кнізе “Сняцца сны аб Беларусі…” была надрукавана праца “Беларуская эміграцыя: факты і меркаванні” і дадатак да яе “У працяг размовы”. У 1994 годзе з’яўляецца яшчэ адна кніга, прысвечаная беларускай эміграцыі, — “На суд гісторыі”. Зноў жа укладанне, прадмова і звесткі пра аўтараў Барыса Сачанкі. Змест яе складаюць артыкулы мемуарнага зместу вядомых людзей мастацтва з беларускай эміграцыі, а таксама гутаркі з некаторымі з іх. У пэўным сэнсе якраз Барыса Сачанку можна лічыць адкрывальнікам беларускага літаратурнага замежжа. Дзякуючы яго клопатам прыйшла потым да нас проза і эсэістыка Масея Сяднёва, наладжаны сустрэчы з ім у выдавецтве. Пазней былі сустрэчы з Янкам Запруднікам, Кастусём Акулам. Вынікам чаго сталася тое, што ў 1994 годзе з’явіліся знакавыя для выдавецтва кнігі ў серыі “Галасы беларускага замежжа”: раман (шмат у чым аўтабіяграфічны) Кастуся Акулы “Змагарныя дарогі” і трэці выпуск гісторыка-публіцыстычнага зборніка “З гісторыяй на <Вы>“. Ідэя зборніка — Уладзіміра Арлова, які працаваў у выдавецтве і актыўна праводзіў адраджэнскую лінію. Ён быў укладальнікам першых двух выпускаў. Мэтаю было — даследаванне, высвятленне “белых плямаў” беларускай гісторыі, літаратуры, духоўнага і палітычнага жыцця. Укладанне трэцяга выпуску зборніка было зроблена Янкам

Запруднікам, яго ж уводнае слова. Зборнік складаюць артыкулы літаратараў, гісторыкаў, публіцыстаў беларускага замежжа. Пазначаны раздзелы: "Бацькаўшчына здалёк", "Постаці", "Будучыня ў мінуўшчыне". Гэтыя артыкулы, дакументы неслі ў сабе думкі, меркаванні не заўсёды звыклыя для нас, часам нечаканыя. У адных гэта выклікала цікавасць, духоўны інтарэс, іншых раздражняла, абурала.

Дарэчы, зборнікі "З гісторыяй на <Вы>" былі адным з выданняў галоўнай выдавецкай лініі гадоў адраджэння. Важна было даць чытачу багацейшы тэкставы матэрыял (самі мастацкія творы), малавядомы, а то і зусім невядомы. Матэрыял мінулых гадоў (спадчына) і сучасны. І не толькі. Раней увесь гэты матэрыял (творчасць, творы) падаваўся ў негатыўным асвятленні: не сам па сабе, а пераважна праз яго падачу і ацэнку. Цяпер жа (тады на пачатку 90-х) з'явіліся канкрэтныя мастацкія творы, раней або зусім невядомыя, або вядомыя па нейкіх пераказах. Ды і змяніліся крытэрыі ацэнкі мастацкага твора, асабліва ідэйна-грамадскага зместу. З гэтай мэтай выходзілі і іншыя зборнікі ─ свае амаль у кожнай рэдакцыі. Большасць з іх мелі змест гісторыка-літаратурны. Некалькі выпускаў мелі зборнікі "Шляхам гадоў" і "Скарыніч". Іх аўтары ─ даследчыкі розных часоў. І не толькі беларускія, але і некаторыя ўкраінскія, рускія. Прыцягваліся маладыя аўтары. Так, напрыклад, падрыхтоўка і складанне штогадовага зборніка літаратурна-крытычных артыкулаў за 1990 год было даручана пазней шырокавядомаму публіцысту і крытыку Сяргею Дубаўцу.

Выданне спадчыны, выданне твораў беларускай эміграцыі патрабавала шмат працы, высілкаў. Новыя

творы прозы, паэзіі прыходзілі самі. Толькі друкуй. Іх будуць прыносіць яшчэ і яшчэ. Тут жа трэба было шукаць, рыхтаваць, арганізоўваць, абмяркоўваць, прабіваць, абараняць. У выданні спадчыны і літаратуры беларускага замежжа мой асабісты ўдзел — і як галоўнага рэдактара, і як дырэктара – самы непасрэдны. Тым больш, што ўвага да такой літаратуры, да гэтай кнігі зверху была самая пільная. І ў гады адраджэння.

Узгадваецца гісторыя з выданнем кнігі Кастуся Акулы “Змагарныя дарогі”. Здарылася так, што Акула прыязджаў у Мінск. Было гэта летам 1992 года. Адбылася сустрэча з ім у выдавецтве. Я ў той час быў у адпачынку. І якраз пасля той сустрэчы пачаліся размовы пра выданне чагосьці з яго твораў, тым больш, што ў гэтыя гады выданне кніг літаратараў беларускага замежжа ўхвалялася і падтрымлівалася. Спыніліся на “Змагарных дарогах”, маючы на ўвазе найперш багатую фактычную аснову твора. У тэматычны план 1994 года кніга не трапіла. Была ўключана ва ўдакладнены план, які зацвярджаецца ў канцы года. План быў зацверджаны. Падрыхтоўкай кнігі займаўся У. Арлоў. Кніга выйшла з друку ў самым канцы 1994 года. Мела поспех. Як паведамлялася ў газеце “Наша ніва” (1995, № 4), кніга Акулы па колькасці прададзеных асобнікаў у мінскіх кнігарнях аказалася на 2-ой пазіцыі.

Але, але… Якраз з гэтай кнігай звязана цэлая гісторыя ў жыцці выдавецтва. Дзесьці ў тыя дні прэзідэнт А. Р. Лукашэнка наведаў майстэрню народнага мастака БССР Міхаіла Савіцкага. І вось там раптам яго сын папытаў, чаму і як выходзяць у нас такія кнігі, як кніга К. Акулы. Патлумачыў, што гэта за кніга. Адказ быў: разбярэмся. Усё гэта я сам глядзеў па тэлевізары.

Адразу як бы не надаў асаблівай увагі. Але назаўтра, прыйшоўшы ў выдавецтва, адразу адчуў трывогу. Патэлефанавалі з Камітэта па друку (а мо тады ўжо было міністэрства) ─ А. І. Бутэвіч. Зайшоў да яго. Ён папярэдзіў, што трэба чакаць праверак, адмяніў рашэнне аб датацыі гэтага выдання, папрасіў не хваляваццца асабліва. Пазней, у самым канцы 1995 года, у сувязі з іншымі падзеямі (пра іх крыху пазней), у інтэрв’ю газеце “Літаратура і Мастацтва” пра ўсё гэта я гаварыў так: “Згадаем гісторыю з кнігай Кастуся Акулы, разборам займалася служба кантролю Адміністрацыі прэзідэнта. Недзе з паўгода высвятлялі, што і да чаго… Нам былі вынесены нават пэўныя спагнанні. Я разумею: можна той ці іншы твор ацэньваць па-рознаму. Але сёння падобныя адносіны да эміграцыі ─ проста дзіўныя. Тым больш для краіны, якая імкнецца і хоча быць краінай еўрапейскай. Сёй-той ніяк не можа супакоіцца, яму ўсё хочацца ваяваць, весці класавую барацьбу…” І далей: “Гэты класава-сацыяльны сіндром, прытым афрыканскага тыпу, ніяк не да гонару нашай дзяржаве. Еўрапейскія краіны ─ тая ж Іспанія, тая ж Германія, тая ж Польшча ─ даўно на ўсім гэтым паставілі кропку. Нельга цэлыя пакаленні выхоўваць на нянавісці, калі мы хочам лічыць сябе цывілізаванымі людзьмі. Чаго толькі ні выдаюць сёння з эмігранцкай літаратуры нашыя суседзі! Гляньма хоць на нашага “старэйшага брата”, на якога мы так любім арыентавацца. У Расіі ж, па сутнасці, ці не ўся эміграцыйная літаратура выдадзена. Праўда, сёй-той можа запярэчыць: маўляў, там творчая эміграцыя ў асноўным першай хвалі, тых, хто ў пераважнай большасці сваёй выехаў за мяжу адразу пасля

кастрычніцкіх падзей ці ў грамадзянскую вайну. Запярэчу і я – не зусім так. А іх антысавецкая дзейнасць у пазнейшыя гады? У гады Вялікай Айчыннай вайны? Возьмем хаця б такога зацятага ворага савецкай улады, які ваяваў супраць Савецкага Саюза і ў гады мінулай вайны і якога, узяўшы ў палон, павесілі, генерала Пятра Краснова. Ён, да ўсяго, і вядомы пісьменнік! Дык вось: ягоныя кнігі ў Расіі выдаюцца і перавыдаюцца. Чаму ж, у такім разе, мы не можам прымірыцца?! Тым больш, што беларуская эміграцыя ні ў чым падобным, як Красноў, не замешана. Яе дачыненні да той барацьбы, што вялася ў гады вайны, зусім не такія. Ды і пры выданні мастацкай літаратуры трэба ўсё ж улічваць галоўнае ─ момант эстэтычны. Праходзіць час, хто кім быў пры розных падзеях ─ забываецца, застаюцца творы. Сёння самы час збіраць нашы мастакоўскія скарбы.”

Трэба зазначыць, гутарка гэтая адбылася ў сувязі з іншымі абставінамі. 4 лістапада 1995 года ў газеце “Советская Белоруссия” з’явіўся артыкул супрацоўніка выдавецтва, члена Саюза пісьменнікаў Ганада Чарказяна пад назвай „<Адраджэнне> на практике: издательство «Мастацкая літаратура» серьёзно болеет, а это не добавляет здоровья белорусской книге”. Ужо сама назва і газета, дзе быў надрукаваны артыкул, адназначна сведчаць пра яго змест і мэту. Артыкул меў значны рэзананс. І вось Алесь Марціновіч амаль адразу прапанаваў у сувязі з гэтым пагутарыць. Я згадзіўся. І сёння ўдзячны яму за гэта. Зразумела ж, першае пытанне было звязана з гэтым артыкулам. І вось што адказаў я ў той час:

“Скажу шчыра: суб’ектыўна некаторыя прычыны ў

аўтара гэтага артыкула былі, ён быў паніжаны ў пасадзе, але тое, што напісана, вынесена на чытацкі суд, настолькі неадэкватна прычынам, што ўсё гэта цяжка зразумець. Хіба толькі, калі прычыну пашукаць у паўднёвым тэмпераменце, у нейкай асаблівай чалавечай зацятасці? Ды, зрэшты, гэта па першым уражанні. Калі ж да ўсяго паставіцца больш уважліва, дык высвятляецца, што справа не толькі ў канкрэтным аўтары, які пра ўсё гэта напісаў. Бо ўсе мы, асабліва тыя, хто звязаны з друкам, добра ведаем, што пісаць можна што заўгодна, але гэта ніяк не значыць, што яно абавязкова будзе надрукавана. У дадзеным жа выпадку, як відаць, рэдакцыя ахвотна ўзяла гэты матэрыял. Больш таго, паставіла яго на першую паласу. Вы працуеце ў газеце, ведаеце, якія матэрыялы і з якой мэтай выносяцца на першую паласу. Ёсць і другі момант, які прымушае задумацца. Выклікае недаўменне: няўжо і аўтар, і газета, і яе галоўны рэдактар лічаць, што ім сама больш "баліць" за беларускую кнігу, і яны найбольш заклапочаны за яе лёс, а астатнія газеты, астатнія рэдактары ды і беларускія пісьменнікі, уся пісьменніцкая суполка, выдавецтвы не задумваюцца над складаным становішчам кнігавыдання? Не задумваюцца, бо ім гэта менш "баліць"?

Адказ увогуле, бадай, не толькі ў сённяшнім дні, не толькі адштурхоўваючыся ад гэтай канкрэтнай і непрыемнай сітуацыі. На працягу дзесяцігоддзяў і стагоддзяў нас вучылі іншыя: што пісаць, што друкаваць, што выдаваць, што чытаць, на якой мове гаварыць. Прыкладаў тут больш, чым патрэбна. І яны, як высвятляецца, сяму-таму прыгадваюцца толькі пры адной нагодзе – самому пачаць іншых вучыць усяму

гэтаму. Так што, хутчэй за ўсё, аўтар выконваў нечы сацыяльны заказ.

І яшчэ адзін момант, на які таксама нельга не звярнуць увагу. У такім тоне, у такім стылі, з такімі абвінавачваннямі пісалі толькі ў сумнавядомыя трыццатыя гады. І раптам падобнае "ўсплывае" сёння. Гэта ўжо не проста здзіўляе".

Такая была мая рэакцыя на той артыкул тады. Рэакцыя як кіраўніка, як чалавека засталася пры мне. Прайшлі гады. Адносіны мае да той публікацыі засталіся тыя самыя ─ паскудная справа. Публікацыя тая мела немалы рэзананс у выдавецкіх і пісьменніцкіх колах. Адразу ж недзе ў першыя дні пасля публікацыі былі тэлефонныя званкі са словамі абурэння і падтрымкі. Тэлефанавалі, як зараз згадваецца, сябры І. Пташнікаў і Я. Сіпакоў, таксама Г. Бураўкін, І. Чыгрынаў, Г. Далідовіч, А. Дракахруст, Э. Скобелеў… У выдавецтве абураліся У. Арлоў, В. Сёмуха. Дзесьці тады ж сказалі сваё слова яны ў газеце "Звязда". Было, як ужо згадвалася, арганізавана інтэрв'ю са мной Алесем Марціновічам у газеце "Літаратура і Мастацтва". Да гэтага ў той жа газеце ў рубрыцы "Кола дзён" была інфармацыя пра тую публікацыю з негатыўнай ацэнкай. Дзесьці ў тыя ж дні прайшлі на гэтую тэму перадачы на радыё і тэлебачанні, куды былі ўключаны гутаркі са мною. Перадачы і інтэрв'ю былі арганізаваны былымі супрацоўніцамі выдавецтва Вольгай Куртаніч і Святланай Кароль (Расянчук). Колькі прайшло часу, але і сёння цёпла згадваецца кожнае слова падтрымкі, сказанае ў той час.

Было б, як найменш, наіўна лічыць, што артыкул гэты атрымаў у выдавецкім калектыве адзінадушнае

асуджэнне. Былі тыя, хто аднёсся да гэтага абыякава, былі і тыя, хто пагаджаўся з тым, што было сказана ў артыкуле. Апошняе бачылася ў настроі асобных супрацоўнікаў, таксама ў тым, што асобныя супрацоўнікі якраз у гэтыя дні ў выдавецтве не паказваліся.

Гэта, так бы мовіць, грамадскі рэзананс на публікацыю артыкула. Афіцыйная рэакцыя была некалькі іншая. Патэлефанаваў кіраўнік нашага міністэрства Бутэвіч Анатоль Іванавіч, "павіншаваў" з добрымі кадрамі. Сказаў, што будзе праведзена комплексная праверка выдавецтва. Праўда, агаварыўся, што гэта не ў сувязі з артыкулам, хаця ўсё тут зразумела… Пазней неяк запрасіў зайсці. Супакоіў. Папрасіў спакойна працаваць. Камісія працавала доўга. Правяралася ўсё. Натуральна, што было выяўлена нямала недахопаў, слабых месцаў. Урэшце: для чаго ж праверкі робяцца?! 22 снежня 1995 года адбылася калегія Міністэрства культуры і друку. Асноўнае пытанне: "Аб рабоце выдавецтва "Мастацкая літаратура" ва ўмовах пераходу да рынычных адносін". Рашэнне калегіі было адносна памяркоўным. Першы пункт (асноўны) рашэння калегіі гучаў так: "Прызнаць работу выдавецтва "Мастацкая літаратура" (А. С. Андраюк) па планаванні і выпуску друкаванай прадукцыі недастатковай". У праекце, падпісаным першым намеснікам міністра Нічыпаровічам С. А., ім жа і падрыхтаваным, была прапанова работу прызнаць "нездавальняючай". Упэўнены: змякчэнне ацэнкі адбылося не без удзелу міністра. Былі ў пастанове і яшчэ 6 пунктаў, якія ахоплівалі ўсе бакі выдавецкай дзейнасці.

Як праходзіла абмеркаванне нашага пытання на калегіі, хто выступаў, што гаварыў, зусім нічога не

помню. Столькі да гэтага было ўсяго адмоўнага, непрыемнага, што ўжо мала што належным чынам успрымалася і заставалася ў памяці. І адна праверка выдавецтва, і другая, абмеркаванне дзейнасці выдавецтва на калегіі не надавалі аптымізму, не надавалі творчай энергіі ні выдавецкаму калектыву, а тым больш мне. Ды і ў самой культурна-друкарскай сістэме пачаліся істотныя змены, мэтазгоднасць якіх часта проста нельга вытлумачыць і зразумець. Міністэрства было расфарміравана. Зноў з’явіўся камітэт па друку. Старшынёй яго стаў нехта Бельскі У. П. Ужо не помню, адкуль ён прыйшоў. У камітэце таксама пачалося кадравае абнаўленне. Начальнікам упраўлення выдавецкай дзейнасці быў прызначаны нехта Жарыкаў В. І. Якраз ён стаў галоўным тут — бесцырымонны, чужы беларускай кнізе, маладасведчаны.

Зразумела, пасля дзвюх праверак за адзін год (няхай сабе нічога злачыннага і не выявілі), пасля пертурбацый і кадравых перастановак у кіраўніцтве друку жыццё выдавецтва стала якімсьці нервова-напружаным. Я, як дырэктар, спрабаваў яшчэ ў сваіх выступленнях у друку гаварыць пра неабходнасць дзяржаўнай падтрымкі для беларускай кнігі. Але… Але ўсё гэта было дарэмна. У новыя часы, пры новых уладах, пачала няўхільна зніжацца дзяржаўная ўвага да беларускай кнігі, належная яе падтрымка з боку дзяржавы. Запанаваў рынак. То была сітуацыя, агульная для большасці былых рэспублік СССР. Вось што сёння гаворыць шырока вядомы паэт Алжас Сулейменаў пра кніжную справу ў Казахстане: “Вся система распространения и книгопечатания разрушилась, издательства стали частными, рассчитывающими на уличные при-

лавки и быструю прибыль. Подорожала и книга. Обнищал читатель. Отдав книгу во власть рынка ─ её погубили. Настоящую литературу обессилили, а взамен пришёл ширпотреб». („Литературная газета”, 2015, № 1 –2).

Тое самае і ў нас. Хіба што з папраўкай на асабліва драматычны лёс кнігі беларускамоўнай. Вось дадзеныя на гэты конт за 2014 год Нацыянальнай кніжнай палаты: “Больш за ўсё кніг у Беларусі выдаецца на рускай мове ─ каля 85 працэнтаў. Беларускамоўныя кнігі штогод займаюць нішу ў 10–12 працэнтаў. Усяго ж летась было выпушчана 1160 назваў кніг на беларускай мове сукупным тыражом 3,6 мільёна асобнікаў.

Цікава, што летась выдадзена 799 кніг з мастацкімі творамі беларускіх аўтараў, але сярод іх 500 выданняў на рускай мове і толькі 294 ─ па-беларуску (“Літаратура і Мастацтва” 2015, № 3)”.

Тут таксама паведамляецца: “Сукупны тыраж мінулага года… 31,2 мільёна асобнікаў…” У працэнтных адносінах беларускамоўная кніга складае дзесьці 8,6 працэнта. Дык гэта выпуск кніг. А продаж?.. Там жа, упэўнены, большая палова кніг, асабліва мастацкай літаратуры ─ гэта кнігі, выпушчаныя выдавецтвамі Расіі. Цяжка дакладна сказаць, які працэнт складае ў продажы кніга на беларускай мове. Добра, калі працэнты 3.

А ўсё ж, што звязана з рынкавым лёсам кнігі, якраз і пачыналася тады ─ у сярэдзіне 90-х. І добра помніцца. І добра бачацца вынікі сённяшнія.

Пасля праверак, калегіі, кадравых змен у вышэйшых кіруючых органах друку жыццё ў выдавецтве пачалося нейкае няпэўнае, няўстойлівае. Засталося

адчуванне плёскання ў нейкай бруднай вадзе. Здавалася б, чаму? Адна і тая ж справа, адны і тыя ж людзі… Час, знешнія абставіны мяняюць усё ─ справу, мэты, чалавека. Не кожны можа ў новых умовах застацца самім сабою, а хто-ніхто якраз у новых умовах становіцца сам сабою, раскрываецца ў сваёй сапраўднай сутнасці. Чалавек – ён розны. Прыгожы, высокі ў сваіх марах і памкненнях, шчыры, адкрыты ва ўзаемаадносінах з іншымі, добры, сумленны… І ён жа, чалавек – злосны, крывадушны, помслівы, эгаістычны, дробны ў сваіх памкненнях і дзеях… Тут, у выдавецтве, давялося ўсё гэта ўбачыць, адчуць. Апошняе асабліва ў апошнія гады выдавецкай працы.

22 ліпеня 1996 года я быў вызвалены ад дырэктарскай пасады па ўласным жаданні ў сувязі з выхадам на пенсію. На наступны дзень, 23 ліпеня 1996 года, назначаны па тэрміноваму працоўнаму пагадненню на пасаду галоўнага рэдактара тэрмінам на адзін год. І, нарэшце, 31 снежня 1997 года быў вызвалены ад займаемай пасады ў сувязі з завяршэннем тэрміну працоўнага пагаднення.

8. 04. 1981 ─ 31. 12. 1997 ─ гады і дні маёй працы ў выдавецтве “Мастацкая літаратура”. Немалы кавалак жыцця, працы. Працы зусім не той, што была ў Інстытуце літаратуры. Там жыў, працаваў сам для сябе, сам на сябе. Усё, што ты зрабіў, было тваё. Ішло пастаяннае ўнутранае накапленне ведаў, пачуццяў, узбагачэнне твайго ўнутранага свету. Пашыраліся і паглыбляліся твае веды пра чалавека, навакольны свет. Адбывалася ўсё больш глыбокае і ўстойлівае ўгрунтаванне цябе ў жыццё, у навакольны свет. Унутрана ты пастаянна як бы багацеў, узбуйняўся.

У выдавецкай працы, дзейнасці ўсё зусім не так. Тут ты мала застаешся сам-насам. Па сутнасці, увесь час сутыкаешся з рознымі справамі, кантактуеш з рознымі людзьмі. Не хапае часу засяродзіцца, падумаць, прааналізаваць. Час бяжыць, час і цябе гоніць. Усе вынікі працы — не твае. Яны — вынік працы, клопату, турботаў многіх. Дзесьці твой унёсак большы, дзесьці — меншы. Штосьці застаецца ў памяці, у сэрцы, штосьці нават не закранае. Дзейнасць сама па сабе багатая, але не глыбокая.

Выдавецтва ўвогуле ўвесь час працавала нядрэнна. Былі пастаянныя прэміі, граматы. Спад дзейнасці выдавецтва ў 2-ой палове 90-х гадоў меў агульнадзяржаўную эканамічную і сацыяльна-культурную аснову. Сёння нярэдка прыходзіць думка, што дзесьці ў гэты час, відаць, трэба было кінуць мне гэтую выдавецкую справу. Тым больш, што дырэктарства – гэта зусім не маё. І разам з тым якраз у гэтыя гады "Мастацкая літаратура" актыўна пачала асвойваць літаратуру беларускага замежжа, актыўна пашыраць прастору нацыянальнай літаратуры. Значна актывізавалася праца па прапагандзе нашай кнігі. Тут варта згадаць хаця б такія мерапрыемствы, як паездка на Гомельшчыну групы пісьменнікаў і выдаўцоў з кнігай "Прайсці праз зону" (кніга пра Чарнобыльскую катастрофу) або, з мэтай наладжвання прапаганды беларускай кнігі, актыўнае ўзаемадзеянне з кіраўніцтвам культуры Глыбоччыны, з актывам на гэтай ніве. У 1994 годзе мне было нададзена званне Заслужанага работніка культуры Рэспублікі Беларусь, у 1983 узнагароджаны Ганаровай граматай Вярхоўнага савета БССР; узнагароджваўся значкамі "Выдатнік друку",

“Ударник одиннадцатой пятилетки», рознымі граматамі, падзякамі.

Таму, я так думаю, так хочацца думаць, калі ў другой палове 90-х нейкія істотныя аспекты дзейнасці выдавецтва (залішняя, як лічылася, увага да літаратуры беларускага замежжа, захапленне нацыянальнай літаратурнай спадчынай пры пэўным зніжэнні фінансава-эканамічных паказчыкаў) сталі недаспадобы кіруючым колам, узяць проста скараціць дырэктара было не зусім лагічна. Зроблена гэта было больш-менш прыстойна.

Гаворачы пра апошнія гады працы ў выдавецтве, пра той непрыемны асадак, які пакінулі яны ў душы і памяці, нельга думаць, што ў ранейшыя гады, асабліва савецкія, усё і заўсёды было ўжо надта добра.

Возьмем хаця б галаўліт — цэнзуру. Ніводзін рукапіс не мог трапіць у друк, не прайшоўшы праз галаўліт. Галоўная ўвага была скіравана на выяўленне рэдактарскіх памылак, недаглядаў ідэйна-палітычнага зместу. Усё гэта з галаўліта ішло ў ЦК у аддзел прапаганды. Звычайна ў пачатку кожнага года выклікалі ў аддзел прапаганды дырэктараў і галоўных рэдактараў усіх выдавецтваў і адбываўся разбор памылак (так лічылася) за мінулы год. Такіх памылак было няшмат. У нас звычайна 2–3: і рэдактары, і загадчыкі рэдакцый пры рэдагаванні былі пільнымі. Дарэчы, як і галоўная рэдакцыя. Але ўсё прадбачыць і ўсё ўбачыць не заўсёды бывала проста. На нейкія рэчы рэдактары і цэнзары глядзелі па-рознаму, з рознай мерай пільнасці. Так здарылася з нашым выдавецтвам у 1984 годзе, калі заўваг было асабліва многа. Каб зразумець сутнасць заўваг, гэтых карэктываў, дазволю сабе цалкам прывесці тэкст даведкі Галаўліта, што была

даслана ў аддзел прапаганды і агітацыі ЦК КП Беларусі:

“О замечаниях политическо-идеологического характера, высказанных Главлитом БССР по содержанию произведений, представленных на контроль издательством “Мастацкая літаратура” в 1984 году.

В порядке информации сообщаем, что за 1984 год Главным управлением высказано 13 замечаний по идейному содержанию художественных произведений, подготовленных к печати издательством “Мастацкая літаратура” (в 1983 г. — 8). По замечаниям редакциями издательства книги пересматривались, в них вносились правки, отдельные произведения снимались полностью. Ниже приводятся названия книг и характер некоторых замечаний…

1. Сборник стихов Н. Кислика «Разные годы».

Внимание редакции обращено на стихотворение «За бортом», в котором звучала безысходность и отсутствие всякой надежды на нормальную человеческую жизнь для инвалидов Великой Отечественной войны. Вернувшись домой, они, якобы, остались за бортом жизни и никому теперь не нужны. Редакцией принято решение опустить последние строки стихотворения.

В этом же сборнике «Извлечение из хроники филологического факультета за 1945–1950 гг.» опущен следующий текст:

Характерность в многообразье морд:
тот явный сукин сын;
а этот – гордый лорд;

вот Санчо, а вот тот – идальго;
один безвестный,
на другом медалька,
тот белоснежен,
тот, как ночка черен,
один мятежен,
а другой покорен,
тот всклоченный, а этот – в завитках…
И все на поводках…

Живописуя собачью выставку, автор переносит свои наблюдения на людей, и они ему представляются такими же, как и собаки на выставке: «все на поводках».

2. Повесть В. Быкова «Знак беды»

Опущена драматическая сцена с описанием подробностей раскулачивания ни в чём не повинных людей.

Кроме того, внимание издательства обращено на обложку повести: мёртвый жаворонок на земле, которую так долго ждали и, наконец, в 30-е годы получили от Советской власти герои повести — Степанида и Петрок. Мёртвый жаворонок, который призван как бы символизировать нелёгкую жизнь и все беды, обрушившиеся на эту семью в последние годы.

Рисунок этот издательством с обложки был снят и заменен другим.

3. Сборник статей «Максим Горецкий».

Сняты сведения, характеризующие пьесу Я. Купалы «Тутэйшыя», как одно из лучших произведений, появившихся в белорусской литературе после Великой Октябрьской социалистической революции. Такая характеристика не соответствует партийной оценке,

данной этому произведению.

Пьеса, после её появления в 1922 году, больше нигде не печаталась, в том числе и в собрания сочинений Я. Купалы не включалась.

4. А. Нёманский, сборник «Произведения»

Снят следующий текст: «В кабинете Смолковского районного исполкома с левого боку на стене был прикреплен портрет, чей неизвестно: может, Либкнехта, может К. Маркса или Зиновьева. Разобрать было трудно, так как мухи его так загадили,.. что никто не узнал, что это за портрет, без специального расследования».

5. Д. Бичель-Загнетова, сборник стихов «Загастинец»

Обращено внимание редакции на содержание стихотворения «Ходыки», в котором автор сетует на каких-то злопыхателей, мешающих ей отображать правду жизни, на «службиста — робота с мешком инструкций, стоящего перед поэтом и затемняющего свет его стихов».

Редакцией стихотворение поправлено, убраны ненужные акценты.

6. А. Карпюк, книга «Современный конфликт».

В повести «Фронтовой дневник» и «Загадка» содержится ряд негативных моментов:

- О якобы имевшем место массовом мародёрстве солдат Советской Армии на территории Германии;
- О массовом пьянстве советских солдат: «обвешенного флягами со шнапсом пьяного сержанта немцы вели под руки»…так подана картина конвоирования сдавшихся в плен немцев;
- О проявлении недоверия к нему, автору, так как

он «западник» и был в немецком концлагере;

- О советских законах, которые можно толковать, как угодно: «бывшему тюремному надзирателю времен Пилсудского назначили пенсию, а вот матери погибшего партизана пенсию выдать никак не могут…»

Таких замечаний сделано на 17 страницах книги. Редакция с ними согласилась и внесла правки.

7. И. Мележ, собрание сочинений в 10 томах, т. 10.

Не разрешены к печати отдельные места из текста одного из писем И. Мележа о проведении выборов руководящих органов на 4-м съезде Саюза писателей БССР, в которых выражалось сугубо субъективное мнение автора о том, что писателям «нечего было выбирать, всё заранее было определено, а выборы эти – лишь постыдная комедия».

8. Сборник «Далягляды»

Из сборника полностью снята статья А. Мальдиса «В Англии про Белоруссию». В ней популяризировались английские издания и лица, содействующие ныне деятельности белорусских националистов за рубежом, А. Макмилин, А. Ричардсон и др. Без каких-либо политических оценок приводилось имя белорусского буржуазного националиста-изменника Родины А. Надсона (Бучко), сотрудничавшего в годы Великой Отечественной войны с немецко-фашистскими оккупантами. Из содержания статьи следовало, что эти антисоветчики являются чуть ли не лучшими друзьями белорусского народа.

9. Сборник стихов Н. Малявки «Дар».

Внимание редакции обращено на ущербное содержание стихотворения «Улица бескоровная». В нем подчёркивается упадок белорусской советской деревни и

сельского хозяйства вообще: в деревне остались «одни пенсионеры, считай — без рук, считай — без ног», которые не в состоянии заниматься не только общественным трудом, но и вести своё личное хозяйство. Поэтому у них «мышами пахнут риги, сараи остыли без коров…», «там прячут торф, прячут дрова и слёзы», и приходится крестьянам «ехать в город за молоком, сметаной и сыром».

Стихотворение редакцией снято из сборника.

10. Сборник стихов А. Глобуса «Груд»

Невозможно определить смысл и назначение большинства стихотворений, в них смакуются авторские, непонятно чем вызванные душевные переживания (стихи «Пустыня», «Сцяна», «Антон», «Валацуга», «Браты» и др.)

К примеру стихотворение:

Сцяна

Ляціць душа -
Гудзе шаша.
Стаіць сцяна.
Дзвярэй няма.
Мая душа
У сцяну ўвайшла,
Як чортаў нож.

Чаму наўскос
Ляціць душа?
Чаму наўпрост
І на пагост
Імчыць шаша?
Сцяна стаіць.
Душа баліць.

“Браты”

На гары валуны гудуць.
Хмары шэрая каламуць
Зверху падае на зару,
Абдымае, хавае гару.
Пад гарою гарыць агонь.

Праз агонь скача чорны конь.
На кані тым сядзіць салдат.
Пад гарою ляжыць яго брат.
Кліча коннік: — Мой брат, устань!
Будзем разам змагацца са злом,
Бласлаўлёны мой меч дабром!
Узнялася чырвоная здань.
Застагнала рудая зямля.
Брату брат крыкнуў:
— Зло — гэта ж я!

11. Д. Бугаёў "Чалавечнасць" (літаратурная крытыка)

Книга возвращена издательству на доработку. В ряде статей книги излагаются суждения ошибочного и сомнительного характера.

В основном, это касается вопросов оценки советской действительности 30–50-х годов, в том числе литературы и критики, коллективизации и борьбы с националистами, классового подхода в диалектике национального и социального, акцентирования внимания на ошибках того периода в целом и по отношению к отдельным лицам, в частности.

Так, в отношении писателя М. Горецкого неоднократно подчёркивается, что писатель «некогда насильственно вырван из нашей литературной истории», «продолжительное время не только научное, но и художественное наследие Горецкого было практически недоступно для широкого круга»…

Большое место в книге отведено разбору повести В. Быкова «Знак беды» и рассуждению о судьбах белорусского крестьянства, о последствиях коллекти-

визации. Автором настойчиво подчёркивается, что повесть имеет «скрытый подтекст, условно символический аспект». «Припомним Галгофу, — пишет Д. Бугаёв, — как название поля Богатьков, и крест на той Галгофе как знак беды человеческой и синоним жизненных мучений героев. Да и другие знаки беды (мёртвый жаворонок, признаки запущенности на хуторе) имеют свой выразительный символический подтекст».

Много места в книге посвящено защите (непонятно от кого) старой деревни, как носителя «духовного, марального, человеческого опыта», который собирался «именно в материке крестьянства».

В книге ведётся полемика с анонимными оппонентами, якобы мешающими разрабатывать «пласты истории», а на деле приводящими к дискредитации «национальных традиций».

12. П. Лисицын, сборник рассказов и повесть «Трое разных»

Сборник целиком возвращён издательству на повторное рассмотрение. Высказаны соображения, что в повести «Рокада», составляющей основу сборника, и в рассказе «Пассажир узкоколейки» выведены ущербные герои, трусливые командиры и такие же рядовые, попрошайка-инвалид. Сборник в таком виде вряд ли целесообразно публиковать к 48-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Начальник Главлита БССР А. А. Маркевич»

Ксеракопія гэтага дакумента была даслана ў выдавецтва з камітэта па друку з наступнай рэзалюцыяй старшыні Дзяльца М. І.: «Замечания» Главлита необ-

ходимо обсудить в коллективе, наметить меры, исключающие подобные ошибки в дальнейшем.

О принятых мерах доложить Госкомиздату».

Абмяркоўвалі, пісалі рэдактары тлумачальныя запіскі, дасылалі "тлумачэнні" ў камітэт па друку. Сёння ўсё гэта згадваецца як нейкі недарэчны сон, настолькі ўсе гэтыя заўвагі абсурдныя, як бы нерэальныя. Але… Усё гэта было. І самае істотнае, запамінальнае — гэта абмеркаванне гэтых заўваг у ЦК, у аддзеле прапаганды. Абмеркаванне праходзіла чамусьці вечарам. Толькі аднаго нашага выдавецтва. Запрошаны былі дырэктар і галоўны рэдактар. Прымалі ўдзел у абмеркаванні чалавек 5 з кіраўніцтва аддзела — старшыня, намеснікі. Асноўным дакладчыкам была жанчына — здаецца, першы намеснік старшыні. Выступленне было жорсткае, абвінавачванняў нямала. Выступалі іншыя, старшыня аддзела Паўлаў С. Я. Іх выступленні былі больш ашчадныя ў адносінах да нас. Давялося і нам нешта гаварыць у адказ. Дубянецкі М. Ф., дырэктар, энергічна ўсё аспрэчваў. Я штосьці прызнаваў, абяцаў у далейшым улічыць. Выйшлі з цэкоўскага будынку пабітыя. Быў невялікі марозік, зорна. Міхал Фёдаравіч удыхнуў на ўсе грудзі марознае паветра і кажа: "Во, браце. Каб гэта было ў 30-я гады, тут бы нас ужо чакаў <варанок>. Так вось тады пачувалася".

Варлен Бечык запіша ў тыя дні ў сваім дзённіку: "Выклік у аддзел прапаганды – дырэктара і галоўнага рэдактара. Кружышся, жылы рвеш, а яшчэ і лаюць, прытым моцна. Ды і пагражаюць. У пачатку наступнага года мяркуецца калегія па нашаму выдавецтву" (Варлен Бечык, *Радкі і жыццё*. 1993. С. 270).

Сёння ўсё гэта ўяўляецца нейкім недарэчным,

нават дзікаватым. Але што было — тое было. Увагай выдавецтва не было абдзелена. І не толькі з боку ўстаноў ідэалагічнага парадку. Мы, выдавецтва, знаходзіліся пад пастаянным наглядам адпаведных службаў органаў бяспекі. Нярэдка наведваўся ў выдавецтва наша куратар, чалавек малады, шустры, гаваркі. Бывалі выпадкі, што якісьці рукапіс не паспяваў з'явіцца ў рэдакцыі, а яны ўжо прыходзілі да дырэктара ці то ў галоўную рэдакцыю і патрабавалі яго чытаць. Водгук давалі аператыўна. Часцей — адмоўны: ведалі, каго чытаць. Выпадковае не чыталі.

Згадваецца гісторыя з адной з кніг Аляксея Карпюка. То было дзесьці на самым пачатку маёй працы ў выдавецтве. Карпюк прынёс рукапіс кнігі, дзе былі дзве аповесці — "Рэквіем" і "Партрэт". Чыталі ў Камітэце дзяржбяспекі. Прачыталі там хутка. Праз нейкі час атрымалі адтуль паперу за подпісам намесніка старшыні Камітэта бяспекі наступнага зместу:

"В повести А. Карпюка «Реквием» автором сделана попытка создания образа советского патриота-разведчика, действовавшего в годы Великой Отечественной войны в стане противника.

Не подвергая сомнению серьёзность замысла, автору, к сожалению, не удалось справиться с поставленной задачей. Образ Николая Будника как разведчика показан вне его практической деятельности и поэтому выглядит неправдоподобным, надуманным.

Занимаемое Будником у оккупантов положение полицейского, а затем офицера СД, не обеспечивало ему разведывательных возможностей, в связи с чем получение им информации политического и военного характера, как это показывает автор, выглядит неубе-

дительно.

В искажённом виде представлены в повести образы чекистов — руководителей десантных групп Мишина, Максимова и Громова, которые наделены лишь отрицательными чертами.

Одновременно считали бы целесообразным обратить внимание на субъективное отображение в повести жизни деревни шестидесятых годов и др (стр. 90-92, 96-97, 105, 128, 144, 164, 210, 215, 220-232, 238-239, 274).

С учётом изложенного повесть А. Карпюка «Реквием» требует серьёзной доработки».

Прыехаў Карпюк. Успрыняў усё гэта дзесьці спакойна. У Маскве ў выдавецтве “Советский писатель» сітуацыя такая самая. Праўда, там да Камітэта бяспекі не дайшло. І як сказаў яму загадчык рэдакцыі, там дазваляюць пра разведчыкаў пісаць толькі Ю. Сямёнаву і Д. Гарчакову. “А Багамолаў?” — папытаў Карпюк. Адказ быў такога зместу: “Багамолаў тры гады хадзіў па інстанцыях. За яго хадзілі К. Сіманаў і А. Твардоўскі… У вас яны ёсць?” На гэтым усё скончылася.

Карпюк быў якраз з тых аўтараў, каго пэўныя службы ўважліва, пільна чыталі. Рабілі заўвагі, забаранялі друкаваць. Напэўна, іх свабодны дух добра адчувалі. Бо такога зместу, характару гісторыі з іх творамі здараліся і ў маскоўскіх выдавецтвах. Сувязь была наладжана выдатна.

Пісьменнікі гэта ўсё добра ведалі. Дзесьці ў той жа час была размова з В. Быкавым. Справа тычылася ўнясення ў выданне беларускае (кніга) правак, зробленых Галаўлітам СССР у рускім выданні аповесці “Знак бяды” (час. “Дружба народаў”). Аднёсся ён да ўсіх патрабаванняў цэнзуры даволі спакойна: маўляў,

нармальнае становішча шлагбаўма ─ закрыты. Якіхсьці змен тут за час, як піша, не бачыць.

Было гэта летам. Размова зайшла пра адпачынак. Быкаў расказаў, што ні ў якіх санаторыях ці то дамах адпачываць (працаваць) не любіць. Там усё спраграмавана, няма адчування ўнутранай свабоды. Найлепш працуецца і адпачываецца дома. Тут рабі, што і калі хочаш, тут усё пад рукою, тут сам сабе гаспадар.

З вышыні пражытых гадоў, з улікам пражытага і перажытага, пэўна магу сцвярджаць сёння, што вось гэтая кантрольна-цэнзурная служба ─ самае непрыемнае і абразлівае ў выдавецкай дзейнасці. Асабліва ў той форме ─ часта грубай, непаважлівай, ─ у якой гэта рабілася. Заўвагі ўсе практычна рабіліся ў катэгарычнай і часта абвінаваўчай форме. Атмасфера часу, патрабаванне моманту вызначалі падыход да ідэйнага зместу твора. А мастацкі ж твор пішацца не толькі для гэтага дня, але і дзён будучых. І часта для дзён будучых яшчэ ў большай ступені, што час пацвердзіў.

У 1986 годзе Пімена Панчанку ўгаварылі-прымусілі ў вершы пра мову замяніць радкі:

“Дык чаму адусюль
Нашу родную мову скасілі?”

і

“Беларускія школы закрылі,
А гэта ж духоўны наш хлеб.” –

радкамі:

“Дык няўжо наша мова
Сёння страціла даўнюю сілу?”

і

“Мала школ беларускіх
Бяднее духоўны наш хлеб”.

Яны і гэтыя быццам нядрэнныя. Але тут як бы проста канстатацыя. А там быў крык болю. І якраз сёння ён асабліва надзённы, патрэбны.

Такое здарылася не з адным творам і не аднаго аўтара.

З прыкладаў галаўлітаўскіх заўваг і паправак добра відаць: пераважная большасць з іх непасрэдна звязана з пытаннем нацыянальным. Прайшлі гады. І сёння відавочна, якія вынікі дасягнуты ў гэтым напрамку.

Сумна прызнавацца, але, па сутнасці, усе гады маёй выдавецкай працы я не займаўся навукова-літаратуразнаўчымі пытаннямі. Так, час ад часу нешта пісаў. Але ўсё гэта мела прыватны характар: рэцэнзіі, уступныя артыкулы, інтэрв'ю (выдавецкія). Не зрабіў нават годнага завяршэння таго, што было зроблена раней… Што маю на ўвазе? Манаграфія "Традыцыі і сучаснасць" сваім зместам, праблематыкай, аналітычнасцю, фактычным матэрыялам "цягнула" на доктарскую дысертацыю. Заставалася напісаць аўтарэферат. Пра гэта неаднойчы мне нагадваў Міхась Мушынскі, які ў той час працаваў сакратаром вучонага Савета па абароне дысертацый. Але, але… не атрымалася. З прычын чыста суб'ектыўных. Пазней не раз шкадаваў аб гэтым. І шкадую.

Ну, але гэта ўсё справы і справы. А за гэтымі ж справамі ─ рознага характару, рознага зместу, ─ у гэтых справах ─ людзі: творцы, выканаўцы. Увогуле ўся мая выдавецкая праца – гэта праца з людзьмі: з рэдактарамі, аўтарамі. Пісьменнікі ─ людзі амбітныя. Інакш яны, напэўна, не былі б і пісьменнікамі. Бо творчасць ─ гэта ж найперш выяўленне сябе, свайго бачання і разумення свету, чалавека. А гэтае бачанне і

разуменне заўсёды ў значнай ступені эмацыянальна абвостранае, дзесьці і катэгарычнае. У адных гэтая эмацыянальная абвостранасць, уласцівая творчасці, адпаведна выяўляецца і ў чалавечых паводзінах. У другіх увесь унутраны эмацыянальны запас выліваецца пераважна ў не заўсёды адэкватных чалавечых паводзінах. Звычайна гэта людзі рознага ўзросту, рознай адукацыі, рознага грамадскага становішча. Яны бегаюць па кабінетах, спрачаюцца, крычаць, пішуць лісты ў вышэйшыя інстанцыі, часта ў ЦК. Даводзіцца разбірацца, пісаць адказы, тлумачыць. І ўсё роўна яны заўсёды незадаволеныя, пакрыўджаныя.

Дарэчы, комплексам недаацэнкі, недаверу былі надзелены і некаторыя пісьменнікі заслужаныя, таленавітыя. То ім здавалася, што іх доўга не ўключаюць у план, то доўга рэдактар працуе з рукапісам, то выдавецтва затрымліваецца з разлікам… Пастаянна турбуюць супрацоўнікаў, выдавецтва… Часам даходзіла да смешнага. Пісьменнік вядомы, выдаецца часта, займае нядрэнную пасаду. І раптам ён ходзіць у бухгалтэрыю, просіць, ледзь не клянчыць грошы, бо ў хаце няма ні капейкі, сям’я галодная. Супрацоўнікі пасміхаліся, жартавалі. Было трохі няёмка за такіх аўтараў. Але што зробіш… Такое жыццё, такі чалавек.

І ўсё ж пераважная большасць пісьменнікаў у творчых стасунках з выдавецтвам паводзіла сябе годна. І што цікава (а хутчэй заканамерна) ─ былі гэта творцы значнага таленту, сумленныя ў сваёй творчасці. Дасюль цёпла помняцца Ян Скрыган, Янка Брыль, Пімен Панчанка, Васіль Быкаў, Аляксей Карпюк, Іван Пташнікаў, Міхась Стральцоў, Анатоль Вярцінскі, Анатоль Кудравец, Генрых Далідовіч, Алесь Жук… Я назваў тут

толькі тых, з кім даводзілася не раз сустракацца, гутарыць, тых, хто не раз заходзіў у галоўную рэдакцыю і з кім свабодна можна было пагаварыць, тых, хто, здавалася, мне давяраў і каму я верыў. Гэтыя гутаркі, такія размовы, няхай сабе і не працяглыя, надавалі ўпэўненасці, здымалі ўнутраную напружанасць, скаванасць.

Багатыя знаёмствы з творчымі людзьмі — самымі рознымі, рознага таленту, рознага характару — для мяне адназначна засведчылі, што чалавек у сваёй глыбіннай псіхічнай і духоўнай сутнасці застаецца тым самым і ў жыцці, і ў творчасці.

Той жа Янка Брыль — вялікі жыццялюб, які ўсёй душой успрымаў навакольны свет, усё да драбніц, захапляўся прыгажосцю людзей, жывой прыроды. Пра гэта пісаў усхвалявана, тонка, вельмі шчыра. Душа была адкрытая і шчодрая.

З хваляваннем, душэўным цяплом заўсёды бяру ў рукі кнігі з яго дарчымі надпісамі. Яны не шматслоўныя, стрыманыя, але сардэчныя. Такіх кніг у мяне шмат. Ганаруся тым, што мне пашчасціла да яго кнігі, што была выдадзена ў серыі “Беларускі кнігазбор”, напісаць прадмову. Па просьбе аўтара. З прыемнасцю, хваляваннем перачытваю віншавальную паштоўку, якую я атрымаў у дзень майго 60-годдзя.

“Дарагі Серафім Антонавіч. У гэтыя Вашы дні і мне прыемна думаецца пра Ваша разумнае, таленавітае, па-сапраўднаму заклапочанае слова пра родную літаратуру, і мне прыгадваюцца сустрэчы з Вамі, спакойна, дзелавіта і прыязна мудрым беларусам, разам з якімі лягчэй верыць, што дабро ўсё-такі пераможа, як ні

цяжка, асабліва сёння, верыць у гэта і змагацца, пасля-доўна працаваць.

Віншую Вас і жадаю ўсяго добрага!

10. III. 93 Я. Брыль”

Разумеючы ўсю юбілейную абумоўленасць гэтых слоў, усё ж не магу не прызнацца, што яны ў сённяшнія нярэдкія ўжо пахмурныя дні жыццёвага шляху неяк унутрана мацуюць, дазваляюць трошкі весялей думаць пра пражытае і перажытае.

Дарчы Брылёў надпіс да апошняй прыжыццёвай кнігі “Парастак” (2006): “Дарагому Серафіму Антонавічу на добры ўспамін. 9. VIII. 06”. Подпіс. Такога ж зместу дарчы надпіс і ў папярэдняй невялікай кніжачцы “Блакітны зніч”: “Дарагому Серафіму Андраюку на светлы сяброўскі ўспамін. 20. II. 04”. Дарэчы, і адна, і другая кніга выйшлі дзякуючы ўвазе Хрысціны Лялько і выдавецтву “Про Хрысто”. Дарчыя надпісы: на ўспамін — як прадчуванне хуткага адыходу. Сёння, гэта год 2015, прызнаюся, мае ўспаміны пра гэтага чалавека, пра гэтага пісьменніка светлыя, самыя добрыя.

Васіль Быкаў нешматслоўны, стрыманы, увесь паглыблены ў сябе. У яго няма пустых слоў, прыгожых апісанняў. Асноўнае для яго — выявіць, спасцігнуць экзістэнцыйны сэнс і змест падзеі, з’явы, чалавечай асобы. Перадаць гэта ў слове.

Ян Скрыган выключна вытрыманы ў абыходжанні, проста шляхетны. Ніколі не падумаеш, што чалавек гэты прайшоў высылкі, рэжымныя калоніі. Слова яго простае, але эмацыянальна прыгожае. Яму верыш. З прыемнасцю чытаю дарчы надпіс, зроблены ім да збору твораў у двух тамах:

“Серафіму Андраюку.

Прызнаюся, што мне вельмі прыемна падпісваць гэты двухтомнік.

Вельмі сардэчна.

3. III. 85 Ян Скрыган”

Або да кнігі “Некалькі хвілін чужога жыцця”: “Серафіму Андраюку.

Сардэчна і ўдзячна.

20. 05. 80 Ян Скрыган”

Па-свойму прыгожа, шчыра.

Аляксей Карпюк. Эмацыянальна-узбуджаны, які нібы заўсёды стрымліваў напор унутранай энергіі. Упарты, настойлівы. Праўдзівы, шчыры, душэўна адкрыты. Смелы.

Іван Пташнікаў. Можа, як ніхто, закрыты ў жыцці штодзённым. Стрыманы ў выяўленні сваіх думак, пачуццяў. Недаверлівы ва ўзаемаадносінах з таварышамі, сябрамі. Пра сябе не любіў гаварыць. І не гаварыў. Не выпадкова ж, мусіць, мы нідзе не знойдзем яго творчай, ды і проста чалавечай аўтабіяграфіі. Не раз ён паўтараў: мая біяграфія ў маёй творчасці. У гэтым пераконваешся, прачытаўшы яго “Ненапісаную аповесць”. Пасля неяк па-іншаму глядзіш і на астатнюю творчасць. Сапраўды, у яго творчасці ўсё яго жыццё. Больш за тое: увесь яго свет. І свет гэты паглынуў і яго самога. Адчуванне такое, што тут ён усё сказаў у творах, усё да драбніц. І пра што больш гаварыць?..

Янка Сіпакоў. Здаецца, што за часы нялёгкага дзяцінства (бацькі загінулі ад рук фашыстаў) у душы яго накапілася столькі шчырасці, сардэчнасці, што эмоцыі проста пульсавалі, білі цераз край. Гэта і ў

творчасці, і ва ўзаемаадносінах з таварышамі, з сябрамі. Усё вельмі добра відаць, адчуваецца і ў яго аўтографах. Іх у мяне шмат.

Вось адзін з самых сардэчных у 1-м томе *Выбраных твораў у двух тамах*. Тут ёсць і мая прадмова.

“Дарагому Серафіму Антонавічу Андраюку ─ шчыра, з удзячнасцю, па-сяброўску. Як радасна, мой дружа, адчуваць і Тваю падтрымку, і Твой локаць, і Тваё такое дарагое для мяне слова. Дзякуй за падораную радасць, і няхай Табе самому будзе заўсёды радасна ў жыцці! Сардэчна ─ Твой ─

Янка Сіпакоў

21 кастрычніка 85 г.”

Ён такі і ў жыцці, і ў творчасці ─ Янка Сіпакоў. Быў і застаўся. І ўпэўнены ─ не толькі для мяне.

Больш цесныя і чалавечыя, і творчыя ўзаемаадносіны ў мяне былі з тымі некаторымі пісьменнікамі, хто працаваў у выдавецтве. Тут найперш хацелася б назваць Рыгора Барадуліна, Барыса Сачанку, Уладзіміра Арлова, Яўгена Лецку, Міколу Мятліцкага, Леаніда Дранько-Майсюка.

Барыс Сачанка ў выдавецтве працаваў у 1986–1993 гадах. То былі гады, пазначаныя атмасферай духоўнага ўздыму, нацыянальнага адраджэння. Гады знаёмства з літаратурнымі скарбамі іншых народаў, вяртання літаратуры беларускай эміграцыі. То былі гады, якія так адпавядалі літаратурна-грамадзянскай пазіцыі Сачанкі, давалі магчымасць поўна раскрыцца, рэалізавацца яму як кніжніку. То быў яго час. Зроблена ім у літаратуры і для літаратуры вельмі многа. Якраз у гэтыя гады

падрыхтаваў і выдаў кнігу паэзіі беларускай эміграцыі “Туга па радзіме” (1992). Рыхтуе і выдае першы ў новым часе зборнік паэзіі Ларысы Геніюш “Белы сон” (1990). Ён жа, Сачанка, падрыхтаваў зборнік прозы Масея Сяднёва, вядомага паэта і празаіка беларускай эміграцыі. Зноў жа, дзякуючы яму, Сачанку, была арганізавана сустрэча з гэтым пісьменнікам у выдавецтве. Істотна, што гэтыя кнігі пісаліся, ствараліся для выдавецтва. Тут выдаваліся. Моцна ўплывалі на агульную атмасферу ў выдавецтве. Увогуле Сачанка ў гэтыя гады выключна актыўна жыў і працаваў. Усё гэта адбывалася на маіх вачах. Па многіх пытаннях ён раіўся са мною, я — з ім. Не было такога дня, каб не заходзіў да мяне – пагаварыць, параіцца, падзяліцца навінамі. Ён, так бы мовіць, ведаў усё і пра ўсіх. Актыўнасцю, энергіяй быў перапоўнены. То быў перыяд у яго творчым жыцці — грамадска-публіцыстычны. Зроблена ім у гэтыя нядоўгія гады нашага адраджэння шмат — і як чалавекам, грамадзянінам, і як пісьменнікам. Усё гэта я добра бачыў, адчуваў, быў далучаны да гэтага.

І сёння мне прыемна чытаць дарчы надпіс Масея Сяднёва на кнізе “Туга па Радзіме”: “Серафіму Антонавічу Андраюку, нашаму цудоўнаму адраджэнцу сардэчна М. Сяднёў. 22. 10. 92”.

Пра тое, што выдавецтва і я, як адзін з яго кіраўнікоў, спрыялі справе нацыянальнага адраджэння сведчаць дарчыя надпісы да кніг, аўтографы і маладзейшых аўтараў.

Уладзімір Арлоў. Кніга “Рандэву на манеўрах”, 1992: “Шаноўнаму Серафіму Антонавічу Андраюку з удзячнасцю. Жыве Беларусь”.

Кніга зноў жа яго “Рэквіем для бензапілы”, 1998:

“Шаноўнаму Серафіму Антонавічу Андраюку зь цьвёрдай вераю ў тое, што рэквіему па нас яны не дачакаюцца”.

А вось дарчы надпіс да першай кнігі паэзіі “Кроў на сумётах” (1989) аднаго з самых ваяўнічых маладых адраджэнцаў таго часу Сержука Сокалава-Воюша: “Шаноўнаму Серафіму Антонавічу Андраюку зь верай у адраджэньне бацькаўшчыны. 21 траўня 1990 г.

Жыве Беларусь”.

Шкада, што сёння гэтае прозвішча знікла з літаратурнага небасхілу.

У тыя гады нельга было ўявіць выдавецтва без Рыгора Барадуліна. Працаваў ён у выдавецтве з 1979 і аж да 1997 года. Спачатку рэдактарам, потым загадчыкам рэдакцыі. Рэдактар ён быў выдатны. Паэтычны тэкст некаторых маладых (ды і старэйшых) аўтараў правіў імгненна. Часам думалася, што тут ён можа лічыцца сааўтарам. Ды пра гэта ён і сам часам гаварыў. Шанаваў аўтараў таленавітых. Некаторых, праўда, і таленавітых, па тых ці іншых прычынах (найчасцей звязаных з іх грамадскімі і чыста чалавечымі паводзінамі), не прымаў зусім. Многім (у тым ліку і мне) гаварыў пра іх адкрыта. Якіхсьці стасункаў, размоў з імі пазбягаў. У вочы нікому нічога дрэннага не гаварыў. Людзей бачыў наскрозь. Усе іхнія і станоўчыя, і адмоўныя якасьці. Фальш улаўліваў адразу. Здзіўляе ягоная працавітасць, актыўнасць, пастаянна некуды ідзе, увесь час недзе выступае, з некім сустракаецца. І піша… Шмат піша.

Згадваецца, што ў першыя год-два пачатку 90-х гадоў творчасць яго, як тады мне падавалася, прыкметна змянілася. Паменшала іскрыстай жартаўлівасці,

з’едлівай іранічнасці, досціпу і віртуознасці ў слове. Паэзія (не проста асобныя вершы) стала глыбінна-сумная, разумна-сур’ёзная. Уражанне было: паэт хоча сказаць па-сапраўднаму шчырае, глыбокае, сардэчнае слова пра сваё самае роднае, блізкае. Ад чытання ахоплівалі трывога, занепакоенасць. Неяк у размове я папытаў пра гэта. У адказ: дрэнна адчуваю. Сказана было шчыра.

Не захапляцца яго таленавітасцю, адчуваннем слова было нельга. Працаўнік ён быў вышэйшага класа. Мае адносіны былі самыя паважлівыя, шчырыя. Яго адносіны да мяне, так лічу я сёння і так здавалася тады, даволі па-чалавечы нармальныя. Такімі яны бачацца ў яго аўтографах. Яны арыгінальныя, далёкія ад якойсьці стандартнасці.

Зборнік “Амплітуда смеласці”: “Шаноўнапаважаны Серафім Антонавіч! Прыміце ад мяне гэтую кніжачку з даўнімі непахіснымі пачуццямі прыязні і павагі!.

Ваш Рыгор Барадулін. Мінск, 83”.

Кніга “Выбраных старонак лірыкі” “Трэба дома бываць часцей…”: “Дарагі Серафім Антонавіч! Працуючы ў Вас, зразумеў я выраз быць у Бога за пазухай.

Дзякуй Вам за ўсё!

Ваш Рыгор. Менск, 93.

І вось такое віншаванне атрымаў я 12.V.94 года:

«Вяльможнаму спадару Серафіму А. Андраюку

Ён зь людзей,
Якіх сьвянціла праца,
Ён з краёў вяльможных,
А ня з лужыны.

Працаўнік,
Дапытнік
І дарадца
Андраюк
Заслужана заслужаны!
З удзячнасцю — Рыгор Барадулін».

Увогуле ў аўтографах выяўляліся і сам іх аўтар і яго адносіны да таго, каму аўтограф гэты быў адрасаваны. З часоў працы маёй у выдавецтве захаваліся сотні кніг з дарчымі надпісамі іх аўтараў. Яны (надпісы гэтыя) рознага характару, рознага зместу. Пераважную большасць чытаю з пачуццём удзячнасці за давер, за шчырасць.

Ну, вось хаця б гэты аўтограф Станіслава Шушкевіча да зборніка вершаў «Дарога ў залатую восень», выдадзены у серыі «Бібліятэка беларускай паэзіі»: «31 мая 1983. Дарагі Серафім Антонавіч! Няхай гэта маленькая жменька вершаў нагадае Вам аўтара, які прайшоў нямала дарог, але збярог у памяці і сэрцы сваю Радзіму. З павагай Станіслаў Шушкевіч».

Або гэты Алега Лойкі да кнігі «Янка Купала», выдадзенай у Маскве ў серыі ЖЗЛ: «Дарагому Серафіму Андраюку з сімпатыяй і братняй павагай, бо з гнязда мы з ім аднаго – з гнязда новага гісторыка – дарагога ўсім нам Юльяна Сяргеевіча. Шчыра Алег Лойка. 2 сакавіка 1983. Мінск».

Увогуле кнігі з дарчымі надпісамі – гэта пра мінулыя гады, дзесяцігоддзі, памяць, успамін. Возьмеш у рукі такую. Глянеш на тытульную старонку, прачытаеш напісанае – і думкі паплывуць у тыя ўжо замглёныя часам далёкія гады. Згадаецца пісьменнік,

чалавек, нярэдка пэўныя гісторыі, звязаныя з кнігай. А гэтыя, такія кнігі, ой, як патрэбны мне на завяршальных вёрстах жыццёвай дарогі. Яны суцяшаюць: штосьці ж рабілася і нядрэннае для іншых, для справы кніжна-літаратурнай. Становіцца на свеце святлей.

Праца, праца, праца… Пішаш пра гэта, чытаеш, згадваеш, перажываеш… І здзіўляешся з самога сябе: што, у жыцці больш нічога не было? Але, мусіць, гэтая праца, такая праца, шмат патрабуе ад чалавека, шмат забірае і – адначасова – пакідае. Думаецца, пастаянныя кантакты з іншымі людзьмі на ўзроўні разумова-эмацыянальным пакідалі свой след, свой адбітак і ў памяці, і ў светаразуменні. Гэта засталося.

Але… але было ж і жыццё сямейнае, працоўнае, фізічнае, побытавае. Яно ішло сваім шляхам. Не заўсёды ад цябе залежным. Часта зусім не залежным ад тваёй працоўнай ці то грамадскай дзейнасці. Раслі, гадаваліся дзеці. Вучыліся ўвогуле нядрэнна. Ва ўсякім разе праблем для бацькоў ніякіх не стваралі. Пазней атрымалі вышэйшую адукацыю. Старэйшая Света закончыла факультэт архітэктуры ў Палітэхнічным інстытуце. Малодшая Алеся абрала сабе прафесію мадэльера: закончыла Тэатральна-мастацкі інстытут. Праз пэўны час павыходзілі замуж. Тут усё склалася добра. Праз пэўны час бацькам (адразу ж і дзядам) падарылі ўнукаў: Света – Івана, Алеся – Алёшу і Ваню. Якая гэта радасць для дзядоў… Унукі клопатаў і турботаў больш усё ж патрабуюць ад бацькоў, а не ад дзядоў. Зразумела, мы ніколі не адмаўлялі дзецям, калі ўзнікала якаясь патрэба паняньчыць, паглядзець унукаў.

Калі не было яшчэ кватэры, часта ездзілі ў свае

Бербашы на Міршчыне. Звычайна то было летам. І нягледзячы на цеснату, скучанасць у хаце, усе гэтыя дні, праведзеныя ў вёсцы, пакідалі ў душы адчуванне святла, прастору, якойсьці душэўнай расслабленасці, лёгкасці. Незабыўныя былі паходы па ягады: спачатку – суніцы, маліны; пазней – чарніцы. А якой радасцю былі паходы па грыбы, гэта ўжо познім летам, восенню. Зразумела, што найперш гэта баравічкі, было нямала і краснагаловікаў. Самыя раннія – лісічкі. Якая гэта смаката – смажаныя з цыбулькай лісічкі. Ды яшчэ з маладой бульбачкай. Да самай позняй восенні шукалі зялёнкі. Гэтыя грыбочкі заставаліся на зіму. Увогуле, прыезд у вёску не быў пустым: запасаліся на зіму варэннем, грыбамі. Трошкі памагалі і бацькам.

Зімою нярэдка прыязджалі бацькі – пагасцяваць трохі. Заязджалі браты. Усё было як трэба. Як і павінна быць.

Дзесьці ў пачатку 80-х пісьменніцкай арганізацыі быў выдзелены добры кавалак зямлі ў раёне вёскі Малая Валоўшчына Мінскага раёна. Побач з ранейшым пісьменніцкім дачным пасёлкам (слова «лецішча» у той час я не помню, хаця само па сабе слова прыгожае). То ўжо было «Узор’е –2». Падумаўшы, параіўшыся ў сям’і, падаў і я заяву на участак зямлі. Заяў было шмат. І праўленне Саюза пісьменнікаў вырашыла задаволіць просьбы ўсіх, але выдзеліць зямельныя участкі меншыя – усяго па 4 соткі. Дазвалялася па 6.

Участак зямлі даводзілася разы тры мяняць. Былі свабодныя ці нехта адмаўляўся. На трэцім спыніліся – углавы, блізка каля лесу. Суседзямі былі Анатоль Вялюгін і Іван Пташнікаў. Суседзі добрыя. За ўвесь час нашага там пражывання ніякіх прэтэнзій ні ў нас да іх,

ні ў іх да нас не помніцца.

Пачалося асваенне ўчасткаў, будаўніцтва. Праца па асваенні зямлі была цяжкая. Зямля ўся здзірванелая, шмат камення. Настойліва, мэтанакіравана давялося капаць, выбіраць каменне, вытрасаць пырнік. Стамляліся, бывала, страшэнна, але ж была ўнутраная радасць, задавальненне зробленым. Вынікі былі перад табою – рэальныя, адчувальныя. Усё рабілася, здаецца, не горш, чым у іншых, чым у суседзяў. З цягам часу з’явіліся градкі, пасаджаны былі дрэўцы, кветкі. Як сёння згадваецца, усе працавалі апантана, як бы з нейкім уздымам. Уяўлялася, што гэта абудзілася, вышла на волю іх адвечнае сялянскае – любоў да зямлі. Такое было амаль ва ўсіх. Неяк нечакана заўважылася, як акуратна рабіў усё на сваім участку сусед Іван Пташнікаў. Ён ледзь не «пад вяровачку» рабіў свае градкі. Нават жонка жартавала. А яму хацелася, каб ў яго ўсё было як найлепш. Гэта выразна бачылася. Увогуле, здавалася, што ва ўсіх было гэтае жаданне – рабіць найлепш.

Нярэдка можна было бачыць, як за нашымі ўчасткамі, дзе было запушчанае поле і дзе пасвілі кароў з суседняй вёскі, дзесьці пасля снядання некаторыя «новыя гаспадары» хадзілі з вёдрамі і збіралі каравякі. Занятак гэты быў настолькі распаўсюджаны, што нават вершы пра гэта з’явіліся:

Отливают росы серебром,
За кустами вскрикивают чибисы
Я иду с пластмассовым ведром
И стальной лопаткою на выпасы.
Я в работе лишь заря взойдёт –

Мне ли уповать на помощь Сороса!
Подбираю и парной помёт,
И уже прошитый острой порослью.
У дубов угрюмых на виду,
Принуждённый воровской эпохою,
Я ищу усердно, а найду –
Низко наклоняюсь над лепёхою.
Как и в детстве, брать коровяки
Мне с руки и на пороге старости
Возле валунов, где родники,
Вдоль просёлка, у лозовой заросли.

Гэта радкі з верша Б. Спрынчана «На выпасах». Радкі і верш цалкам цытаваў у сваім заключэнні (адмоўным) на машынапіс кнігі вершаў Б. Спрынчана «На полях бытия» загадчык рэдакцыі Л. Дранько-Майсюк. Зразумела, тэкст гэты ўспрымаецца як самапародыя. Аднак жа ў аснове – жыццё рэальнае.

Прайшлі гады – і ўсё ў гэтым кутку Малой Валоўшчыны змянілася непазнавальна. Змянілася і на ўсёй дачнай дзялянцы, і на кожным участку. З'явіліся невялікія хлеўчыкі, дамы. У асобных дачнікаў немалыя, прыгожыя. Вызначыліся вуліцы. Мы на сваёй дзялянцы таксама працавалі заўзята. Зрабілі грады, пасадзілі дрэвы — яблыні, слівы, кусты парэчкі, маліны. Жонка захапілася кветкамі. Праз пару гадоў пабудавалі дом, маленькі хлеўчык. Дапамаглі сябры. Частку грошай пазычыў Сачанка Барыс, частку – Сіпакоў Янка. Узяў крэдыт невялікі ў банку. Разлічвацца давялося даўгавата. Вясна, лета, восень… То быў дачны перыяд. У пятніцу ехалі на сваё «Узор'е», у нядзелю вярталіся. У пераважнай большасці то былі дні і адпачынку і працы.

Працаваць даводзілася ўвогуле нямала. Але працавалася з ахвотай. Бо то была праца, ад якой заўсёды быў вынік. Больш ці менш хутка. А якія смачныя былі гурочкі, памідоры, цыбулька са сваёй градкі! А які пах і смак мелі ягады, якія ты сам вырошчваў, даглядаў, сам збіраў… Здавалася б, усё ж гэта было ў дзяцінстве ў маіх Грэдэлях, Бербашах. Так, было. Але ж не зусім тое. Тут гэтай гароднiне, гэтым ягадам, пазней садавіне аддавалася цяпло, пяшчота душы тваёй, твайго сэрца. І яно, аплодненае сокамі зямлі і неба, узбагачанае імі, набывала асаблівую жыццёвую энергію і асаблівы той смак. Як сёння ўяўляецца, там, на дачы, праходзілі ў тыя часы самыя, напэўна, светлыя ў маім жыцці часіны. Зусім зблізку шумеў лес, ласкава свяціла сонца, неба сіняе і глыбокае. Нават больш глыбокае, чым тое ўяўлялася ў светлыя гады дзяцінства.

З суседзямі былі па-сапраўднаму добрыя суседскія адносіны. У жанчын таксама было нямала агульных інтарэсаў, гаспадарчых клопатаў. З Іванам Пташнікавым пастаянна абменьваліся featureзнага зместу навінамі, найперш з жыцця пісьменніцкага. Дзіўная рэч: здавалася, ён не надта з кім сутракаўся, мала хто з пісьменнікаў-дачнікаў прыходзіў да яго, сам не надта да каго хадзіў, а ведаў усяго надта многа. Дасведчаны быў у літаратурным жыцці, ва ўзаемаадносінах прыватных у пісьменніцкім асяроддзі. Але гэта ні ў малой ступені не мела характару якогасьці абгавору ці то плётак. Пра творчасць сваю не любіў расказваць. Ды і не расказваў. Пра жыццё сваё таксама. Праўда, часам, як бы забыўшыся, мог ён сказаць штосьці са свайго мінулага жыцця, ці то жыцця бацькоў сваіх, роднай вёскі.

Я тады якраз пісаў крытычны нарыс (планаваная інстытуцкая праца) пра творчасць Івана Пташнікава. І вось гэтыя пастаянныя гутаркі ўсё больш пераконвалі мяне ў тым, у якой ступені (самай высокай) творчасць яго грунтуецца на жыццёвым вопыце яго жыцця, жыцця родных і блізкіх, яго роднага краю. У той працы, якая тады сталася кнігай «Чалавек на зямлі», аналізуючы раман «Мсціжы», яго выключную праўдзівасць у апісаннях прыроды і ў раскрыцці ўнутранага свету яго герояў, я прыводзіў два прыклады рэальнага жыцця, увасобленыя ў творы.

У рамане «Мсціжы» ёсць сцэна выключнай праўдзівасці і эмацыянальнай пранізлівасці. Гэта, дзе апісваецца, як Вялічка, галоўны герой рамана, вязе ў кузаве машыны з гарадской бальніцы памерлую жонку. Адбілася ў творчасці асабістае. Памерла ў Пташнікава маці. Яму давялося везці яе з гарадской бальніцы ў вёску. Усё пражытае тады, набалелае, передуманае засталося ў сэрцы і памяці.

І яшчэ Пташнікаў расказваў, як у яго нарадзілася карціна ветру ва ўступе да гэтага ж рамана, якая вызначае агульны эмацыянальны лад твора і так адпавядае душэўнаму стану Вялічкі. А ўсё вельмі проста. Неяк позняй восенню пайшоў ён сустракаць сына са школы. Хлопчык затрымліваўся. Давялося чакаць. Была позняя восень. Усчаўся страшэнны вецер. Зрываў і нёс апошняе лісце. Вырываўся з вуліцы, з-за дамоў; аж свістаў і выў у агародах. Была ў гэтым якаясьці непадуладная чалавеку сіла. З'явілася адчуванне як бы сваёй нязначнасці, бездапаможнасці. Гэта ўвасобілася ў творы.

Пра ўсё гэта я пісаў у сваёй кнізе. Пройдуць гады,

з'явяцца пазнейшыя творы пісьменніка, у прыватнасці, «Ненапісаная аповесць». І стане яшчэ больш зразумела, у якой, самай высокай, ступені ўся творчасць сваёй падзейнай асновай, выразамі, апісаннямі побыту, пейзажнымі карцінамі непасрэдна звязана з яго біяграфіяй, біяграфіяй яго сям'і, лёсам яго вёскі. Не кажучы ўжо пра эмацыянальны лад, духоўнае напаўненне.

І вось добрыя, таварыскія, хутчэй сяброўскія ўзаемаадносіны, нагода бачыць яго ў жыцці бытавым, сямейным і добрае знаёмства з яго творчасцю прывялі мяне да цвёрдай высновы: які чалавек – такі пісьменнік. Ідэйны змест яго твораў, іх духоўная аснова, эмацыянальнае напаўненне, сюжэтна-кампазіцыйнае канструяванне – усё гэта ў першую чаргу, галоўным чынам, ён, пісьменнік, асоба. Жыццёвы матэрыял, героі, нават гістарычна рэальныя – гэта яго героі, ім убачаныя і перастворaныя, хутчэй створаныя. І чым паўней, глыбей асоба аўтара выяўлена ў творы, тым больш значны твор у плане эстэтычным.

У гэтым мяне глыбока пераконвае і творчасць такіх пісьменнікаў, як Іван Мележ, Янка Брыль, Ян Скрыган, Васіль Быкаў, Аляксей Карпюк, Рыгор Барадулін, Барыс Сачанка, Янка Сіпакоў, Анатоль Кудравец, Кастусь Цвірка… Іх творчасць я ведаў – ведаў, як яна развівалася; з некаторымі з іх сябраваў, таварышаваў, разам працаваў, з іншымі быў блізка знаёмы, не раз меў шчырыя, даверлівыя гутаркі, з цікавасцю назіраў за імі.

Другі наш памежны сусед на лецішчы быў Анатоль Сцяпанавіч Вялюгін, выдатны паэт, сцэнарыст, адмысловы паэтычны рэдактар. Знаў сабе цану, трымаўся з годнасцю, але чалавек душэўны, адкрыты. Адносіны ў нас склаліся па-суседску шчырыя, добрыя. Здаралася,

што нават часам чарку бралі. Гаварылі пра літаратуру, літаратурныя справы. Станоўча гаварыў пра Міколу Лупсякова, яго прозу: у яго фраза пісьменніка (для мяне яго думка было цікавая, бо тады я якраз пісаў пра Лупсякова). Расказвае Вялюгін: неяк той пытае ў яго, хто раней за ўсіх устае ўлетку. Вялюгін, зразумела ж, адказаў: жаваранак. Той: не, павук; да таго як пачынаюць прачынацца іншыя, ён ужо павуціну заснуе. Вялюгін выключна высокай думкі пра талент А. Куляшова, пра яго пісьменніцкую незалежную пазіцыю. Пра Кузьму Чорнага: прыкідваўся то мужычком, то местачкоўцам, але ўзроўнем інтэлекту, таленту пераўзыходзіў многіх іншых. Лічыў яго моцным раманістам. Апавяданні, меркаваў, слабыя. Захапляўся прынцыповасцю, мужнасцю Янкі Брыля. Увогуле яго ацэнкі літаратурных з’яў, фактаў, саміх пісьменнікаў былі арыгінальныя, свежыя.

Яго шанавалі, цанілі маладзейшыя за яго паэты. Пастаянна да яго хтосьці прыходзіў. Ды не проста так, а са сваімі творамі. Ён сапраўдны, паэтычны настаўнік. Частымі гасцямі ў яго былі Казімір Камейша, Мікола Мятліцкі…

Адносіны не толькі ў мяне да яго як суседа былі добрыя, па-людску, але ён цёпла адносіўся і да мяне, і да маёй сям’і як суседзяў. Сведчаннем таму можа быць паштоўка з выявай вясновай Белавежы (там ён адпачываў), якую даслаў у дзень майго шасцідзесяцігоддзя:

«Дарагі Серафім Антонавіч!

Віншую са слаўным выхадам на рубеж сталасці.

60 – гэта станцыя без перапынку.

А наперадзе – здабыткі, здабыткі і паўсёдныя ра-

дасці,

Як вось гэта вясна ў Белавежы.

Шчасця Сыну Вясны!

Абдымаю, Анатоль Вялюгін.

5.03.1993 г.»

Адначасова была невялічкая паштовачка з віншаваннем маім жанчынам: «Шчасця і любові Вам, Тамара Пятроўна і слаўныя дочкі Сына Вясны – Святлана і Алеся. А. Вялюгін».

Добрыя суседзі – добрыя, шчырыя ўзаемаадносіны. І сёння ўзгадваюцца гады жыцця на лецішчы як нейкі асаблівы перыяд, пласт жыцця. Светлы, сонечны, з удыханнем на поўныя грудзі заўсёды свежага паветра, заўсёды насычанага здаровым лясным водарам. У памяці праца ў выдавецтве і жыццё на лецішчы засталіся як бы кожнае само па сабе.

Але жыццё наогул, жыццё кожнага з нас ідзе сваім шляхам, непадуладным чалавечай волі, непрадказальным і невытлумачальным.

Захварэла, у хуткім часе памерла жонка Івана Пташнікава. Гэта моцна яго падкасіла. Захварэў, выразалі нырку. На лецішча амаль не прыязджаў. Дзеці зрэдку наведваліся. Потым зноў хвароба – інсульт. Зусім на вуліцу не выходзіць – дзеці лецішча прадалі маладой сям'і іх суседзяў. З імі ніякіх кантактаў: «Добры дзень» – «Здрасце».

Восенню 1994 года памёр Анатоль Сцяпанавіч Вялюгін. Праз нейкі час і жонка яго. Прайшоў час і на іх лецішчы з'явіліся новыя гаспадары. Яны неяк адразу адгарадзіліся двухмятровай вышыні шыферным плотам. Таму ніякіх кантактаў асаблівых не было. Так, віталіся.

Трохі пазней даведаліся, што суседам нашым стаў вядомы артыст балета Юрый Траян.

Ды і мы самі пачалі прыязджаць сюды ўсё радзей і радзей. З'явіліся хваробы, працаваць асабліва нельга было. Прапаў імпэт, знікла цікавасць. Усё стала нейкім абыякавым. Дагляду не стала ніякага. Думаў нават прадаць. Але дочкі сказалі, што яны будуць ездзіць. Праўда, да гэтага часу (2015 год) пакуль нічога не відаць... Увогуле ж усе гады, звязаныя з лецішчам, згадваюцца светла, сонечна. Вакол шмат кветак, асабліва ружаў. Адчуваецца прастора, глыбіня нябёсаў, спакойны шум блізкага хвойнага лесу. Дыхаецца свабодна…

Напэўна, у кожным чалавечым жыцці сувязі, узаемадачыненні з бацькамі, братамі, сёстрамі, увогуле з роднымі, сваякамі адыгрываюць важную ролю. Ва ўсіх адносінах: у развіцці фізічным, духоўным, эмацыянальным. Духоўнае сталенне, душэўнае самапачуванне дзіцяці найперш абумоўлена ўмовамі сямейнага бытавання. Нармальнае пасталенне і сталенне ў гады юнацтва і ранняй маладосці зноў жа найбольш натуральна адбываецца ў сем'ях дружных, моцных, працавітых.

Я ўжо згадваў: сям'я ў нас, у маіх бацькоў, была вялікая. Пяцёра дзяцей – хлопцаў. Лёс склаўся па-рознаму. Самы меншы Пеця памёр у часы нямецкай акупацыі. Яшчэ ў Польшы – у Грэдэлях. Запаленне лёгкіх. Старэйшы Коля загінуў ад маланкі. Пас каровы. Навальніцы ў першыя пасляваенныя гады былі страшныя. Я іх баяўся вельмі. Брат сярэдні Грыша, на год маладзейшы за мяне, вырас у Бербашах. Тут жаніўся. Працаваў шафёрам. Часта заязджаў да нас у

Мінск. У бацькоў быў галоўны памочнік. Відаць, самы любімы сынок. Пабудаваў дом, побач з халупай бацькоў. Нарадзіліся два сыны – Юрый і Андрэй. Сёння якраз яны, мае пляменнікі, з дзядзем Сімам падтрымліваюць сувязі – наведваюць, тэлефануюць. Іх бацька пакінуў іх рана. Памёр неяк нечакана, ды і неяк недарэчна ці што. Ехаў на машыне, вёз збожжа. Дзесьці за кіламетры два ад вёскі спыніўся. Пайшоў па патрэбе ў лес. Праз пэўны час жанчыны, якія ехалі з ім, занепакоіліся. Пайшлі шукаць. Ён быў мёртвы. Сувязь з Бербашамі, з маёй другой малой радзімай, аслабела. Хаця прыязджалі да нас і старэйшы брат, і бацькі. Бацькі часцей прыязджалі зімою: летам трэба было штосьці па гаспадарцы рабіць. Але час ішоў, проста імчаў. Незаўважна бацькі пастарэлі. Бацька неяк у апошнія свае гады махнуў на ўсё рукою. Аслабеў, больш ляжаў. Цікавасць да ўсяго, што навокал дзеецца, знікла. Час ад часу прасіў у маці, каб схадзіла ў суседнюю вёску ў магазін купіла пляшку віна. Маці, хоць і сама ўжо старая была, хоць увесь час сварылася з бацькам за гэтую выпіўку, збіралася і ішла. Купляла гэтае віно. Што зробіш – хворы. Шкода. Памёр бацька ў 1982 годзе, не дажыўшы да 80 гадоў аднаго года. Маці, пасля смерці бацькі, усё больш пачала слабець, губляць цікавасць да сваёй гаспадаркі. Нейкі час жыла ў сваіх Бербашах. Пачалі чапляцца розныя хваробы. Прыязджала да нас у Мінск. Праз нейкі час пагадзілася пераехаць да нас назусім. Жылося маці ў нас, як разумею сёння, не зусім хораша. То быў не той свет, у якім праляцелі яе немалыя папярэднія гады. У кватэры быццам усё нармальна: быў выдзелены асобны невялікі пакойчык. Якраз перад гэтым я атрымаў ад Саюза

пісьменнікаў чатырохпакаёвую кватэру. Тут мне пашанцавала: былі то ці не апошнія кватэры, якія выдзяляў Саюз пісьменнікаў. Далей для творцаў слова наступяць іншыя, далёка не лепшыя часы. Сёння, як паглядзіш, ніхто не клапоціцца пра самога пісьменніка, а не толькі пра яго родных.

Праўда, як вядома, шчасце чалавека не вымяраецца пакойчыкам. Маці не адчувала вясковага прастору, далучанасці да навакольнай прыроды. Ні жадання, ні магчымасці штосьці рабіць не было. Адна ў хаце. Здароўе горшала і горшала. Праз нейкі час не магла ўжо хадзіць. Здарылася так, што памірала маці, калі дома быў я адзін. Божа! Дай ёй супакаенне на тым свеце… Памерла ў 1998 годзе, памерла на дзевяностым годзе жыцця. Пахавалі ў Бербашах. Магіла побач з магілаю бацькі. Радзімай усё ж лічылі, асабліва маці, Бельшчыну. Адбылося гэта – смерць і пахаванне маці – ужо ў паслявыдавецкія гады майго жыцця.

Вяртаючыся да папярэдніх гадоў жыцця, гадоў, звязаных з выдавецкай працай, хочацца колькі слоў сказаць і пра тое, як праходзіў час у дні адпачынкаў, якія ўзаемадачыненні панавалі ў пісьменніцкім асяроддзі, якая атмасфера была там. Знаходзячыся ў рамках Саюза, пісьменнікі Беларусі маглі адпачываць у санаторыях, дамах адпачынку творчага тыпу і за межамі рэспублікі. Чытаючы мемуары, дзённікавыя запісы, лісты літаратараў, чыё творчае жыццё праходзіла яшчэ ў ранейшыя гады, яшчэ тыя – савецкія, нельга не здзіўляцца, якія сацыяльна-бытавыя ўмовы для творчасці і адпачынку былі ў іх. Пісьменнік меў права і магчымасць адпачываць у дамах творчасці Крыма, Прыбалтыкі, Падмаскоўя, у сваіх беларускіх. Там пана-

вала атмасфера шчырасці, творчага ўзаемаразумення, творчага ўздыму. Колькі выдатных твораў было напісана ў тых спрыяльных для душы ўмовах, колькі творчых задум выспелена і рэалізавана. Чытаеш асабістыя сведчанні творцаў пра іх творчыя светлыя часіны, пра тыя мясціны, дзе жыццё і творчасць мелі змест і сэнс, – і па-добраму зайздросціш, смуткуеш і шкадуеш. Ды ці толькі дамы творчасці, санаторыі, дамы адпачынку. Саюз пісьменнікаў меў сваю паліклініку. А Дом літаратара? Дзе ўсё гэта? Што там? Хто ведае… А Дом жа літаратара – гэта ж быў адзін з цэнтраў нацыянальнай культуры, нацыянальнага духоўнага жыцця. Там жа была багатая бібліятэка нацыянальнай літаратуры. Дзе яна? Няма такой сёння. А гэта ж было ў часы, калі мы яшчэ не мелі сваёй дзяржавы. Сёння мы яе маем, беларускую. На жаль, у сённяшняй нашай Рэспубліцы Беларусь менш той беларускасці, чым у той рэспубліцы, якая была ў складзе вялікай дзяржавы СССР. А ўвагі сёння да духоўнага развіцця нацыі, да развіцця беларускай культуры вельмі і вельмі мала. Такое адчуванне. Пэўнай палітычна-ідэалагічнай праграмы такога зместу няма. Пра яе не чуваць. І тут пануе рынак. Па сутнасці, той жа Дом літаратара стаў рынкавым аб’ектам. А былі ж часы, калі там пастаянна наладжваліся творчыя вечарыны, гучала мастацкае слова, гуртавалася пісьменніцкая грамада. Праходзіла тут нямала і пісьменніцкіх пленумаў, семінараў, сходаў, сустрэч. Арганізоўвалася, мацавалася пісьменніцкая грамада, якая ядналася інтарэсамі і клопатамі агульнымі для народа і дзяржавы. І гэта – не інтарэсы, клопаты прыватныя, нярэдка групавыя: яны таксама былі. То быў саюз менавіта беларускіх пісьменнікаў –

па духу, па зместу і характару творчасці, па мове. Для нацыі, якая няўпэўнена ішла па шляху свайго ідэнтыфікавання, гэта было так неабходна. І сёння працэс гэты працягваецца, але носьбітамі, творцамі яго з’яўляюцца асобныя пісьменнікі. Найбольш маладыя. І яны ў сваім нацыянальным самаўсведамленні, самасцвярджэнні больш ідуць не ад жывой, зямной, народнай асновы, а ад высноў разумовых, сканструяваных, ажыццяўляемых лагічна. Але добра, што хоць так. Можа гэта і дасць належны вынік. Увогуле ж кожнаму часу сваё і час творыць сябе. Гэты і агульны, і асобны для кожнага народа.

Згадваючы сёння, сямнаццаць з паловай гадоў пасля, выдавецкі перыяд жыцця майго, не магу не звярнуць увагу і вось на які момант. Якраз у тыя гады, пазнейшыя ў гэты жыццёвы перыяд, я пачаў па-сапраўднаму адпачываць. У дамах творчасці, дамах адпачынку, санаторыі ў Юрмале. З жонкай, з дзецьмі, з унукамі. Адчуў, зразумеў, што такое сапраўдны адпачынак. Асабліва помняцца адпачынкі ў доме творчасці на Іслачы і ў Юрмале. Дом творчасці на Іслачы сваёй творчай атмасферай, насычанасцю беларускім духам, што так адпавядала сапраўднай, беларускай прыродзе. Тут лёгка дыхалася, дзесьці далёка адыходзілі і ўсе штодзённыя выдавецкія клопаты і турботы. Тут былі, як кажуць, усе свае людзі: пісьменнікі, таксама тыя, хто так ці інакш быў звязаны з літаратурай. Іх сем’і. Сустрэчы, гутаркі, размовы. Усё схіляла да шчырасці, даверлівасці. Свет уяўляўся больш прыгожым, гарманічным, людзі – добрымі. Станавілася зразумела, чаму многія пісьменнікі асабліва любілі працаваць у дамах творчасці.

Дзесьці ўжо ў апошнія гады выдавецкай працы давялося некалькі разоў адпачываць у санаторыі ў Юрмале. Ужо ўнукі былі. Адпачывалі з імі, з дзецьмі. Здзейснілася мая дзіцячая мара – я пабачыў, адчуў і пачуў мора. У параўнанні з нашым, беларускім, там усё іншае: сацыяльныя абставіны, прырода, само паветра, мора. І разам з тым неяк усё блізкае душы, роднае. Тут адчувальна набіраўся і сілы, і здароўя. Чароўная казка-мара дзяцінства тут стала явай. У ціхія, спакойныя сонечныя дні можна было доўга сядзець і глядзець, глядзець у бясконцую водную роўнядзь, слухаць закалыхваючае паплёскванне хваляў. Гэта ніколі і ніколькі не надакучала, не стамляла. Здавалася, мора тоіць у сабе якісьці невядомы дух пастаяннага фізічнага і псіхічнага абнаўлення.

Штосьці пагрозліва-таямнічае і чароўнае вылучала мора ў часы нячастых непагодлівых дзён. Ужо здалёк чуўся яго трывожны, унутраны пагрозлівы шум. Шум гэты, здавалася, быў бясконцы. Пры набліжэнні да берага ён узмацняўся, станавіўся больш злавесны, магутны. Хвалі вышынёй у некалькі метраў, са злосцю рашуча білі ў бераг, пляжную паласу зямлі і, нібы пабуркваючы, паціху адступалі назад. І так аднастайна, здавалася, бясконца. Адчуваўся няспынны рух часу, рух жыцця. Ён захопліваў цябе, як бы пераносіў у іншы свет. Рэальныя жыццёвыя клопаты і турботы станавіліся зусім нязначнымі, дробнымі. Праўда, на жаль, толькі на нейкі час. Жыццё рэальнае, штодзённае ад сябе не адпускала. Але тваё існаванне, бытаванне ў гэтым свеце станавілася больш спакойным, узважаным, больш светлым і прывабным.

Гады маёй выдавецкай працы адметныя для мяне

значным пашырэннем разумення неабходнасці і значнасці прафесійнага, майго прафесійнага (у дадзеным выпадку выдавецкага) занятку, узбагачэннем ведання свету і людзей, пэўнымі зменамі ў светабачанні і светаразуменні. Выявілася, што веданне кніг – справа не толькі вузка мясцовага, нацыянальнага (хаця гэта ўсё ж галоўнае) прызначэння. Кніга ішла ў свет, яна несла вестку, веды пра наш край, народ наш іншым людзям, іншым краінам. Кожныя два гады працаваў Маскоўскі міжнародны кніжны кірмаш. Не адзін раз мне даводзілася быць адказным за наша выдавецтва. Падрыхтоўка да ярмаркі заўсёды вельмі адказная. Кірмаш быў і выставай. Кнігі для выставы адбіраліся самыя значныя, цікавыя ў мастацкім афармленні. Асобна разглядаліся, адбіраліся кнігі, прызначаныя для выдання за мяжой. Наша выдавецтва, здаецца, заўсёды займала першае месца па колькасці падпісаных кантрактаў на продаж нашых кніг. І тут абсалютна выключалася якоесьці сяброўства, прыяцельскія адносіны. Галоўнае – значнасць кнігі (твора) ў нацыянальнай ліатаратуры. Зразумела ж, падпісвалі мы пагадненні на выданне кніг замежных аўтараў на беларускай мове. То найчасцей былі пісьменнікі іншых рэспублік СССР, а таксама краін сацыялістычных.

Помніцца, у розныя гады падавалі заяўкі на выданне ў сваім перакладзе замежных пісьменнікаў вядомыя нашыя аўтары: Міхась Стральцоў – эстонскага празаіка Юрыя Тууліка, Алесь Разанаў – літоўскага паэта Эдуардаса Межалайціса, Рыгор Барадулін – рускіх паэтаў Андрэя Вазнясенскага, Ігара Шкляроўскага, Васіль Быкаў – знакаміты раман Уладзіміра Багамолава «У жніўні сорак чацвёртага…» Такія заяўкі

часцей за ўсё ўлічваліся. Падчас кірмашу яны афармляліся юрыдычна.

Час на гэтым кірмашы пралятаў імкліва. Наведванне павільёнаў іншых краін, іншых выдавецтваў, найперш профільных, сустрэча з наведвальнікамі ў сваім павільёне, гутаркі і з выдаўцамі, і з наведвальнікамі… Усё трымала ў пастаянным напружанні, узбуджала цікавасць выдавецкую, кніжную, ды і часта чалавечую. Здаралася так, што найчасцей даводзілася гутарыць з выдаўцамі з Польшчы і з Югаславіі. Нечакана адкрыў для сябе, што прадстаўнікі розных рэспублік той жа Югаславіі, не надта пранікнуты любоўю і павагай адзін да другога. Відаць было, што гэта не асабістае. Праглядаўся момант рэлігійна-этнічны. Пазнейшы развал Югаславіі ўжо паказаўся зусім не нечаканым.

Атрымалася неяк так, што ў апошнія савецкія гады мне давялося (проста пашчасціла) некалькі разоў бываць ў Польшчы. Не ведаю чаму, але і сёння вельмі многае, што звязана з гэтай краінай, неяк па-асабліваму цікавіць, выклікае нейкае хваляванне. Напэўна, дзесьці захавалася на генным узроўні. У канцы 80-х гадоў у нашага выдавецтва склаліся добрыя адносіны з Лодзінскім выдавецтвам. Быў я запрошаны ў Лодзь дырэктарам выдавецтва Яцэкам Загорскім. Наладжана была сустрэча з мясцовымі пісьменнікамі. Наведалі Жэлязову Волю, музей Ф. Шапэна, усклалі кветкі да помніка славутаму кампазітару. У горадзе па-добраму ўразілі адносіны палякаў да помнікаў, высокае, чыстае стаўленне да творцаў нацыянальнай культуры. У Кельцэ наведалі музей дзіцячых і юнацкіх гадоў С. Жэромскага. Было падпісана пагадненне аб абмене

выданнямі, далейшым супрацоўніцтве. Аднак палітычныя змены і ў Польшчы, і ў Савецкім Саюзе ўсе нашы планы і задумы звялі на нішто. А мы рыхтавалі анталогію беларускай паэзіі…

Некалькі разоў даводзілася ўдзельнічаць у Варшаўскім кніжным кірмашы.

У 1956 годзе на Беласточчыне было ўтворана Беларускае грамадска-культурнае таварыства (БГКТ). У 1958 годзе з’явілася літаратурна-мастацкае аб’яднанне «Белавежа». У 1988 годзе аб’яднанне адзначала 30-годдзе дзейнасці. Адзначыла шырока, урачыста. Пашчасціла і мне прымаць удзел у гэтых урачыстасцях. Уражанні незабыўныя. Паехалі мы з Барысам Сачанкам. Дарэчы, хораша, цёпла расказаў ён пра гэтую нашую паездку ў нарысе «На зямлі беластоцкай». Паехалі спачатку ў Варшаву. Пасяліліся мы ў гасцініцы пры Доме літаратара. Апекаваўся намі Алесь Барскі, на той час старшыня праўлення БГКТ, загадчык кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, чалавек, які нямала зрабіў для таго, каб літаратура беларусаў Беласточчыны стала вядомая ў Беларусі. З ім мы наведалі кафедру, якую ён узначальваў, пабывалі ў Доме савецкай навукі і культуры, у тыя гады значным культурным цэнтры ў Варшаве. Пабывалі ў гасцях у Алеся дома. Тут панавала вельмі цёплая, сардэчная атмасфера, па-сапраўднаму хатняя. І Алесь і яго жонка Ніна сваёй адкрытасцю, шчырасцю выклікалі прыхільнасць, даверлівасць. Шмат было перагаворана, зведана. Алесь быў чалавек дасведчаны, шмат дзе пабываў у свеце, многае ведаў. Мяне ўразіла колькасць, разнастайнасць выданняў (кніг, часопісаў, газет) беларусаў дальняга замежжа. Штосьці і нам было

падорана. Усё гэта ўзбуджала неяк, мацавала веру – жывем! Тут, у Варшаве, Алесь Барскі пазнаёміў нас з гасцямі са Злучаных Штатаў Амерыкі, якія таксама прыехалі на свята «Белавежы»: то былі Мікола Заморскі – беларус, які пасля вайны апынуўся спачатку ў Германіі, потым у Амерыцы, і Томас Бэрд – прафесар, саветолаг, вывучаў гісторыю Беларусі. Гутаркі з імі ў Варшаве, потым у Беластоку – асабіста для мяне зусім новыя старонкі з жыцця беларускай эміграцыі – мінулае, сучаснае, побыт, перажыванні, думкі.

У Беласток цягніком ехалі разам. Там да нас далучыліся два навукоўцы з Беларусі – Аляксей Пяткевіч і Уладзімір Казбярук, які родам з Беласточчыны. Тут, у Беластоку, панаваў святочны ўздым, жыццё віравала. Была арганізавана сустрэча з беластаччанамі. З нагоды 30-годдзя «Белавежы» два дні праходзіла навуковая канферэнцыя. Выступалі і ўсе мы, прадстаўнікі Беларусі. Ашаламляльнае ўражанне пакінула святкаванне Купалля ў Белавежы. То было штосьці для мяне датуль, ды і пасля, нябачанае – чароўнае, таямнічае, іскрыстае, танцавальна-музычнае. І ўсё гэта было нашае, беларускае, беластоцкае.

Мне пашчасціла пабываць ў маіх родных Грэдэлях, сустрэцца з роднымі, са знаёмымі, трохі пагаварыць за чаркай. У вёсцы многае непазнавальна змянілася. Месца, дзе была наша сядзіба, было не пазнаць. Але адчуванне цеплыні, сонечнасці нагадала мне светлыя дні дзяцінства. І яно, гэтае і такое адчуванне, і па сённяшні дзень жыве ўва мне.

Не магу не згадаць і яшчэ адну старонку майго жыццёвага лёсу, звязаную з Польшчай, зямлёй, дзе я прыйшоў на гэты свет і адкуль пайшоў у шырокае

жыццё. 28 мая – 7 чэрвеня 1991 года ў Кракаве праходзіў Сімпозіум па культурнай спадчыне дзяржаў – членаў СБСЕ. Удзел прымалі 34 краіны — усе краіны Еўропы, ЗША, Канада. У складзе дэлегацыі СССР былі прадстаўнікі Расіі, Украіны, Беларусі і Таджыкістана. Ад Беларусі ў склад дэлегацыі пашчасціла ўвайсці мне. У час працы Сімпозіума адбылося адкрыццё мемарыяльнай дошкі ў гонар нашага асветніка, першадрукара ўсходніх славян Францыска Скарыны, 500-годдзе з дня нараджэння якога адзначалася ў мінулым годзе. На адкрыццё мемарыяльнай дошкі прыязджаў наш міністр замежных спраў – Краўчанка Пётр Кузьміч. Ён і выступаў на адкрыцці яе ў Ягелонскім універсітэце. Прысутнічалі дэлегаты Сімпозіума, беларусы з Беласточчыны, выкладчыкі і студэнты з універсітэта. Панавала атмасфера ўрачыстасці і шчырасці. Душу перапаўнялі гонар, хваляванне. Гучала роднае Скарынава беларускае слова. Гучала яно і на сустрэчы ў рэктара Анджэя Пельчара. Міністр карыстаўся беларускай мовай свабодна, натуральна. То была яго родная мова. Здарылася ў гісторыі так, што з Кракавам быў звязаны жыццёвы і творчы лёс не аднаго толькі Скарыны.

У Кракаве ў 1891 годзе быў выдадзены першы паэтычны зборнік пачынальніка новай беларускай літаратуры Францішка Багушэвіча «Дудка беларуская», у прадмове да якога паэт заклікае (менавіта «заклікае», бо гэта і сёння гучыць надзённа): «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерці».

На кракаўскай зямлі ў 1920 годзе знайшоў апошні прытулак паэт і змагар за нацыянальнае адраджэнне Беларусі Алесь Гарун, чыя творчасць толькі ў тыя гады

пачала прыходзіць да беларускага чытача.

Пра гэта гаварыў я ў сваім выступленні на Сімпозіуме. Ды не толькі. Галоўным было – агульная сітуацыя з нашай культурнай спадчынай. Здарылася так, што ў гісторыі народа цэлыя стагоддзі, дзесяцігоддзі пазначаны нацыянальным прыгнётам і падаўленнем, заняпадам нацыянальнага духоўнага, культурнага жыцця. Час ад часу (і адбывалася гэта не так рэдка) валы ваеннага нашэсця пракочваліся па нашай зямлі то з захаду на ўсход, то з усходу на захад, руйнуючы і спусташаючы і зямлю, і душы людзей. Кожны цягнуў народ наш на свой бок, разрываючы яго на часткі. Культурныя каштоўнасці аднымі вывозіліся на ўсход, другімі – на захад. Вывозіліся і там асядалі. Для свайго народа знікалі. Далей цытую: «Сённяшняе наша нацыянальнае адраджэнне – і свядомае, і стыхійнае, а то і проста інстынктыўнае. Ёсць імкненне, усвядомленае жаданне стварыць выразны нацыянальны вобраз на абломках з абломкаў. Для гэтага патрэбна глыбінная аснова і высокая мэта. Мэта ёсць. Аснова – гэта культурная спадчына ва ўсім сваім багацці і разнастайнасці. Нацыянальны арганізм патрабуе сёння духоўнага наталення якраз за кошт спадчыны. Яна ў нас ёсць. Але яна павінна быць даступна людзям, кожнаму чалавеку. Ён павінен хаця б ведаць пра ўсё багацце і разнастайнасць. Еўрапейская культура – гэта культура ўсіх яе нацыянальнасцяў. І нацыянальнае адраджэнне любога народу павінна стаць клопатам усёй суполкі еўрапейскіх народаў, адчуваць іх падтрымку».

Так думалася і бачылася тады. Прайшоў час… І сёння добра відаць, што сітуацыя ў краіне, калі і змянілася, то далёка не ў лепшы бок.

Але вернемся да Сімпозіума.

Як мне тады ўяўлялася, арганізацыя Сімпозіума была вышэй усялякіх пахвал. Дзелавітасць, арганізаванасць неяк натуральна спалучалася з уважлівасцю, добразычлівасцю гаспадароў. Дні стаялі цёплыя, пагодлівыя; было цёпла, але не горача. Дажджу за ўвесь час практычна не было. Горад цудоўны, дзесьці як бы таямнічы, засяроджаны ў сабе, але ўнутрана светлы, добры. Гараджане добразычлівыя, уважлівыя. Агульная атмасфера горада па-добраму неяк уплывала на тую атмасферу, у якой праходзіў Сімпозіум. На пасяджэннях (і пленарных, і дзвюх рабочых груп) спектр пытанняў, характар праблем, якія вылучаліся выступоўцамі, быў даволі шырокі і значны. Археалогія і архітэктура, жывапіс і скульптура, кнігі і архіўныя пісьмовыя матэрыялы, народная творчасць і мова, паркі і культурны ландшафт, культурная спадчына і сучасная экалагічная сітуацыя, культурная спадчына і тэхнічны прагрэс, захаванне і абарона культурнай спадчыны, абмен інфармацыяй, падрыхтоўка кадраў – пра ўсё гэта гаварылася і ў агульным плане і на падставе канкрэтных прыкладаў. Усё было цікава, хвалявала, бо ўсё гэта ў большасці выпадкаў мела непасрэднае дачыненне да нашай краіны.

Належная ўвага была аддадзена гэтаму маштабнаму мерапрыемству і ўладамі Польшчы, і іншых краін. Нямала было выступленняў міністраў, звязаных з культурай, выступалі прэм'ер-міністр Польшчы, віцэпрэзідэнт ЗША Альберт Гор. Былі арганізаваны прыёмы на вышэйшым узроўні, экскурсіі. Наведалі Асвенцым. Гэта штосьці выключна жахлівае. Не верыцца, розум не прымае, сумленне не можа і катэгарычна не

хоча дапусціць, што такое магчыма сярод людзей, што такое можа рабіць чалавек (а ці чалавек гэта?!) з чалавекам. Гэта штосьці д’ябальскае, прычым цывілізаванае д’ябальскае. Уражанне, хутчэй уздзеянне, усё тое, што там, у Асвенцыме, бачаць людзі, надоўга іх пазбаўляе весялосці, веры ў чалавека... Увогуле ўдзел у гэтым Сімпозіуме быў цікавы і карысны для мяне асабіста ў многіх адносінах. Я адчуў, зразумеў, як патрэбна ў такіх сітуацыях веданне замежных моў. Пабачыў, што самай вялікай увагай сярод іншых дэлегацый і дэлегатаў карысталіся дэлегацыі ЗША, Ватыкана і Ізраіля. Для мяне то было трохі нечакана. Але ж гэта было так. Адчуў, можа, больш, чым калі, як важна, проста неабходна, у пэўных умовах умець перададолець унутраную скаванасць, прымусіць сябе адкінуць прэч адчуванне, быццам ты горшы ледзь не за ўсіх астатніх.

Прайшоў час. А час шмат чаго сцірае з нашай памяці. Згадваю найбольш актыўныя гады маёй працы, гады маіх найбольш шырокіх кантактаў з іншымі людзьмі, наведвання іншых мясцін. І часцей за ўсё згадваю падзеі, людзей, справы, звязаныя з краем майго нараджэння — Польшчай. І сёння гэта працягваецца. Такое, відаць, шчаслівае наканаванне лёсу.

Такімі вось помняцца мне мае выдавецкія гады працы і жыцця.

IV

"Освобождён от занимаемой должности в связи с окончанием срока действия трудового договора" – такі запіс 31.12.1997 года быў зроблены ў маёй "Працоўнай кніжцы" інспектарам па кадрах на падставе Загада Дзяржаўнага камітэта па друку Рэспублікі Беларусь. Так завяршылася мая шматгадовая праца. На ноце казённай, абыякавай. Дзесьці і так то ўжо быў завяршальны момант скарачэння, а дакладней чысткі выдавецтва. Праведзенай новым кіраўніцтвам Дзярж-камітэта па друку і актыўна падрыманай дырэктарам "Мастацкай літаратуры". Усё тое было невыпадкова. Бо трохі пазней (ці то і адначасова) пачаліся скарачэнні і іншага характару: скарачэнні праз аб'яднанні – рэдакцый, выдавецтваў, інстытутаў акадэмічных. І найбольш гэта закранула сферу беларушчыны – мова, літаратура, выданне, даследаванне. Так было далучана да "Мастацкай літаратуры" выдавецтва "Юнацтва", аб'яднаны акадэмічныя інстытуты літаратуры і мовы. Напэўна, то было звязана з унутраным, так бы мовіць, духоўным умацаваннем беларускай дзяржаўнасці. Што ў гэтым плане атрымалася і атрымоўваецца – добра відаць. Цешыць, што ўсё ж ужо ў 2015 годзе акадэмічныя інстытуты мовы і літаратуры раздзяліліся і

набылі ранейшы статус.

Трохі пазней (у 2003 г.) у гутарцы з карэспандэнтам часопіса "Крыніца" Яўгенам Хвалеем пра тагачасныя змены ў выдавецкай сістэме я разважаў так: "Справа ў тым, што зараз усе спасылаюцца на рыначныя ўмовы. Умовы то рыначныя, але справа (выдавецкая – *С.А.*) дзяржаўная. І выдавецтва дзяржаўнае. Таму і трэба па-дзяржаўнаму падыходзіць да развіцця нацыянальнай літаратуры... Мы ж рухаемся зараз назад, у даваенны, пасляваенны час, калі ў рэспубліцы было адно дзяржаўнае выдавецтва "Беларусь". Дзяржаўнае выдавецтва – справа не прыватная... І не часовая мэтазгоднасць павінна ўсё вызначаць".

Ну, але гэта была агульная хваля дзяржаўнага стаўлення да нацыянальнага пытання. На гэтай хвалі быў вынесены і я з выдавецтва – казённа, бесцырымонна. І на ўзроўні Дзяржкамітэта, і на ўзроўні выдавецтва. То быў стыль работы з кадрамі, што даволі паспяхова ўваходзіў у дзяржаўную практыку. Тым больш, што ў мінулым школа была выдатная, практыка багатая.

31 снежня 1997 года пайшоў я з выдавецтва канчаткова. І як супрацоўнік, ды і як аўтар, як выявілася праз гады. Усё быццам бы па закону: пенсійны ўзрост, кантрактнае пагадненне закончана. Але пайшоў абражаны, пакрыўджаны. І, здаецца, не тым, што пайшоў, а тым, як пайшоў. Столькі гадоў адпрацаваў – сумленна, аддана. Гэта не толькі я так лічу. Гэта адзначана кіраўніцтвам, дзяржавай, пра што я ўжо гаварыў раней. І што істотна: з боку пісьменніцкай грамадскасці, кіраўніцтва Саюза пісьменнікаў выдавецтва заўсёды адчувала падтрымку, узаемаразуменне. Прычым з выда-

вецтва так быў адпраўлены не я адзін, так былі адпраўлены і іншыя супрацоўнікі. Тыя ж Рыгор Барадулін, Васіль Сёмуха... Тут ужо дзейнічала сістэма – сістэма адносін да кадраў, адносін наогул да чалавека.

Пачаўся новы, 1998 год. З'явілася, узнікла нейкае дзіўнае ўнутранае самаадчуванне. То адчуваў увесь час нейкую ўнутраную повязь са знешнім светам, сваю далучанасць да яго, нейкае сваё неабходнае месца ў ім. І раптам усё перакрылася. Твой свет зменшыўся да свету сямейнага. Добра, што свет гэты быў здаровы, цэласны. І ён пашыраўся, узбагачаўся. Дочкі павыходзілі замуж. З'явіліся ўнукі – дзедава суцяшэнне і радасць. Старэйшая дачка і яе сям'я жылі ў сваёй кватэры. Меншая з намі. Маці мая зусім хворая была. Амаль зусім не ўставала. Малодшая дачка была цяжарная. Цяжарнасць праходзіла складана. Вось гэтая няпростая хатняя атмасфера забірала, па сутнасці, усю маю ўвагу, мае думкі і перажыванні.

На першым годзе майго паслявыдавецкага бытавання памерла маці. На 90-м годзе жыцця. У мяне на вачах: дома быў толькі я адзін. Паміраць не хацела, усёй істотай фізічна супраціўлялася. Бачыць усё гэта было жахліва. У маёй памяці – гэта самы балючы векапомны момант. Пахавалі маці ў нашых Бербашах, побач з бацькам. На доўгі час жыццё было парушана. У душы засталося, жыве пачуццё вінаватасці. Дзесьці не заўсёды была належная ўвага, душэўнае разуменне, шкадаванне. Праца, аднастайная мітуслівая штодзённшчына захоплівалі, падпарадкоўвалі чалавека поўнасцю. Але ўсё гэта – не апраўданне. Адчуванне віны засталося і сёння жыве ўва мне. Даруй, Госпадзі!

Бег часу не спыняўся. Жыццё агульнае ішло сваім шляхам. Яго адвечныя законы падпарадкоўвалі сабе, уцягвалі ў сваю плынь кожнага чалавека, любую жывую істоту. Ужо згадвалася – сям'я расла, пашыралася. Калі і раздзялялася, то ніяк не губляла сваіх цесных сямейных сувязяў. Яны і сёння, калі ўжо не адна, а тры ў нас сям'і, сувязі гэтыя, даволі, дзякуй Богу, цёплыя і цесныя. Тады ж склалася так, што мне давялося шмат займацца з унукамі, найперш з меншым, Алёшам. Пачалося яшчэ з калыскі. Ён прывык да мяне, гуляў ахвотна. Рэдка калі ўсчыняў дзеду скандалы. Няньчыўся з ім больш, чым у свой час з дачушкамі. Гэта, гульні з малым, догляд, давала мне сапраўдную радасць, унутранае задавальненне. Мае сумныя, хутчэй непрыемныя, успаміны, звязаныя з апошнімі гадамі выдавецкай працы, паступова адышлі ў мінулае. На доўгі час. Адышлі дзесьці далей праца, грамадска-літаратурныя справы, творчыя. Усё гэта выклікала алергічнае непрыманне. У такім нятворчым, далёкім ад жыцця грамадскага стане знаходзіўся я гады тры. Здзіўляюся, што так доўга. За ўвесь гэты час надрукаваў усяго некалькі артыкулаў. Не помню – шукаў я дзе працы ці не.

Аднак... 1 лістапада 2000 года па кантракце быў залічаны на адзін год на пасаду старшага навуковага супрацоўніка па аддзелу сучаснай беларускай літаратуры ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук. Кантракты, як звычайна зазначалася "па пагадненню бакоў", заключаліся і перазаключаліся кожны год, а то і па некалькі разоў на год. Апошняе звязана з тым, што дзесьці ўжо на пачатку 2006 года пачалося пераіменаванне-аб'яднанне (ці то наадварот – аб'яднанне-пераі-

менаванне) аддзелаў, інстытутаў. Закончыў працу ўжо ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. Адпраўляў ужо новы дырэктар для Інстытута літаратуры, ранейшы для Інстытута мовы Лукашанец А.А. Ён займаўся навукова-кадравай "аптымізацыяй" інстытутаў. Было тое 31 снежня 2008 года. Як і пасля выдавецкіх гадоў, новая паласа майго жыццёвага лёсу зноў пачалася з чарговага новага года – 2009. Новы год, новы перыяд у тваім жыцці – унутрана ўсё гэта неяк супакойвала, арганізоўвала, настройвала на штосьці новае.

Вярнуўся я ў свой (так я яго адчуваў, усведамляў) Інстытут дзякуючы ўвазе, клопатам намесніка дырэктара, загадчыка аддзела сучаснай беларускай літаратуры Лаўшука Сцяпана Сцяпанавіча, доктара філалагічных навук, на сённяшні час – члена-карэспандэнта НАН Беларусі. З вяртаннем усё было не так і проста: трэба было шукаць адзінку навуковага супрацоўніка. Давялося выпрошваць у кіраўніцтве акадэмічным: у Інстытуце вакантных месцаў не было. Рабіў гэта намеснік дырэктара. Неабходнасць – праца над шматтомнай "Гісторыяй беларускай літаратуры XX ст."... Праўда, у сяго-таго ўзнікалі сумненні (і выказваліся яны вышэйшаму акадэмічнаму кіраўніцтву) наконт таго, ці зможа ён, гэта значыць я, на належным навуковым узроўні ўдзельнічаць у гэтай адказнай працы. Лаўшук С.С. узяў на сябе адказнасць за новага-старога супрацоўніка, паверыў у яго магчымасці, дамогся залічэння ў Інстытут, у свой аддзел. За што мая заўсёдная самая шчырая ўдзячнасць яму.

Увогуле Лаўшук і як кіраўнік аддзела, і як намеснік дырэктара (а яму часта даводзілася выконваць і

абавязкі дырэктара) вылучаўся ўедлівасцю, працавітасцю, паважлівымі, душэўнымі адносінамі да супрацоўнікаў. Працавалася ў Інстытуце спакойна, ніхто цябе не тузаў.

Я быў адразу падключаны да напісання "Гісторыі беларускай літаратуры XX ст.". Стварэнне такой гісторыі было на той час асноўнай задачай навуковай дзейнасці Інстытута. Да напісання былі прыцягнуты супрацоўнікі некалькіх аддзелаў. Першы том з'явіўся у 2001 годзе. Прысвечаны ён быў літаратуры 1901–1920 гадоў. Другі том (літаратура 1921–1941 гадоў) быў надрукаваны ў 2002 годзе; трэці том (літаратура 1941–1965 гадоў) – у тым жа 2002 годзе.

Калі я вярнуўся ў Інстытут, ішла актыўная падрыхтоўка 4-га тома, першай яго кнігі (1966 – 1985). Даручана было адразу зрабіць агульны раздзел, прысвечаны прозе гэтых гадоў. Далі мне чарнавы варыянт гэтага раздзела, зроблены былым загадчыкам аддзела Дзюбайлам П.К. (памёр 24.1.1995 г.). Яго бачанне прозы не зусім супадала з маім. Я папрасіў дазволу самастойна зрабіць свой раздзел. Дазволілі. Асаблівых цяжкасцяў я тут не адчуў. Канкрэтны літаратурны матэрыял, проза пазначаных гадоў, быў мне знаёмы яшчэ з давыдавецкіх гадоў маёй працы ў Інстытуце. Праз гады ён неяк у маім разуменні скампанаваўся, вызначыўся ў сваіх агульных праявах і канкрэтных якасных ацэнках. Трэба было нешта абнавіць у памяці, праверыць на тагачаснае эмацыянальнае ўспрыманне. Працавалася з задавальненнем, без якогасьці ўнутранага прымусу. Прайшоў пэўны час у развіцці нацыянальнай літаратуры. Той жа прозы. Якіясьці агульныя мастацкія тэндэнцыі развіваліся далей, іншыя адышлі з часам.

Для гэтага ж тома і гэтай кнігі мною быў напісаны таксама раздзел, прысвечаны творчасці Івана Пташнікава. Пра яго творчасць яшчэ ў ранейшыя інстытуцкія часы была напісана манаграфія "Чалавек на зямлі". Выйшла ў 1988 годзе ў выдавецтве "Мастацкая літаратура". То быў пісьменнік мой – па жыццёвай біяграфіі, успрыманні навакольнага свету; духоўны свет яго твораў быў мне блізкі ўнутрана. Свет, узноўлены, створаны ім, быў беларускі – у сваёй прыродзе, побыце, духоўным, эмацыянальным напаўненні, у сваёй цэласнасці і арганічнасці. Так лічыў я, калі пісаў кнігу.

Прайшоўшыя гады, новыя творы пісьменніка яшчэ больш узмацнілі такое разуменне яго творчасці. Такім чынам, новы мой прыход у Інстытут быў для мяне не дужа складаны, у нейкім сэнсэ ашчадны. І гэта было добра. Бо за той час, які быў аддадзены мною выдавецкай працы, у самім Інстытуце, у аддзеле, у самой навуковай атмасферы адбыліся нейкія змены. Інстытут структурна змяніўся – павялічылася колькасць аддзелаў. На жаль, было гэта не дужа доўга. Значныя змены адбыліся ў кадравай сістэме: колькасна пераважалі жанчыны. Маладыя, энергічныя, амбітныя. Але, можа, самае істотнае – гэта змены ў самым стылі выкладання – і вуснага, і асабліва пісьмовага навуковага матэрыялу: перанасычанасць новай, яшчэ як след не асвоенай тэрміналогіяй, складанасць сінтаксічных канструкцый, вольна-навуковы стыль пісьма. Неяк пры абмеркаванні адной планавай працы паспрабаваў сказаць пра гэта. Падтрымкі не знайшоў. Пазней зразумеў, што гэта стыль новай навуковай генерацыі. Хаця і сёння перакананы: гэты стыль запазычаны, ён не народжаны нашай тагачаснай літаратурнай практыкай –

яе мастацкім узроўнем, філасофскім зместам, нацыянальнай адметнасцю.

Але вернемся да працы навукова-творчай. Як ужо зазначалася, 1 кніга 4-га тома "Гісторыі..." уключала ў сябе даследаванне нацыянальнай літаратуры 1966–1985 гадоў. Праўда, XX стагоддзе ў развіцці літаратуры гэтым перыядам не завяршалася. Якраз у канцы стагоддзя, у пераходныя гады ў новае стагоддзе літаратурны працэс быў асабліва актыўны, поўны мастацкіх пошукаў. У гэтым я пераканаўся, калі было даручана пісаць абагульняльны раздзел, прысвечаны прозе 1986–2000 гадоў. Пісаўся гэты раздзел, з аднаго боку, лёгка, цікава, з другога – патрабаваў творчых намаганняў, дадатковай працы. Творчы перыяд 1986–2000 гадоў быў багаты, поўны пошукаў новых жыццёвых тэм і ідэй, адкрыццяў новых пластоў рэчаіснасці гістарычнай і сучаснай, найперш раней забароненых, недаступных для даследаванняў. Менавіта ў гэтыя гады па-новаму заявіў пра сябе Васіль Быкаў, па-маладому натхнёна працавалі старэйшыя празаікі: Янка Брыль і Іван Шамякін; актыўна, адказна тварылі іх маладзейшыя таварышы па цэху: Іван Пташнікаў, Вячаслаў Адамчык, Барыс Сачанка, Іван Чыгрынаў... Увогуле, мне здаецца, што гэта быў перыяд у развіцці нацыянальнай літаратуры самы паспяховы – і на новыя творы, і на новыя імёны. Імёны, творы. Знаёмыя, новыя. Іх было багата. Яны былі розныя. Было пра каго і пра што пісаць. Усё гэта трэба было неяк аб'яднаць, упарадкаваць. І тут галоўным было жыццё, час, яго духоўная атмасфера. Якраз гэтым, жыццём і часам, у першую чаргу аб'ядноўваліся багатыя тагачасныя набыткі прозы. Найперш вылу-

чаліся моманты змястоўныя, ідэйна-тэматычныя. Складаней, цяжэй было з момантамі духоўна-эмацыянальнымі і эстэтычнымі. Зноў жа ў гэтым напрамку вельмі пажадана, патрэбна было заўважыць, вылучыць і ў кожным творы (зразумела, значным), і ў кожнага творцы найперш нешта сваё, адметнае і разам з тым знайсці тое, што лучыць іх і з літаратурным нацыянальным працэсам, і з літаратурай гэтага часу. Такія задачы я перад сабою ставіў, так хацелася зрабіць гэты раздзел. Што атрымалася – меркаваць чытачу. Я асабіста зробленым не дужа задаволены.

Для гэтай жа кнігі (2-ой 4-га тома) пісаў я яшчэ раздзел пра творчасць Аляксея Карпюка. Гэты аўтар імпанаваў мне сваёй шчырасцю, адкрытасцю. Карпюк-чалавек вельмі непасрэдна адчуваўся ў сваёй творчасці. Раней мне даводзілася пра яго пісаць, таму цяпер праца над раздзелам не ўяўляла ніякіх цяжкасцяў. 2-ая кніга 4 -га тома (а там былі змешчаны гэтыя мае раздзелы) выйшла ў свет у 2003 годзе.

У працэсе работы над "Гісторыяй..." выявілася, што шэраг імёнаў, важных для літаратуры XX стагоддзя, па тых ці іншых прычынах у гэтую "Гісторыю..." не трапіў. Варта тут нагадаць хоць бы прозвішчы Уладзіслава Галубка, Міколы Лупсякова, Алеся Савіцкага, Анатоля Дзялендзіка, Уладзіміра Паўлава, Генрыха Далідовіча, Вольгі Іпатавай, Ніны Мацяш. Не трапілі таксама некаторыя маладыя аўтары, якія ў канцы стагоддзя заявілі пра сябе даволі адчувальна. Як творцы, яны якраз у XX стагоддзі сфармаваліся.

Большасць такіх раздзелаў была напісана, абмеркавана, прынята. Было вырашана (і тут галоўная заслуга Лаўшука С.С.) падрыхтаваць і выдаць яшчэ адну – 3-ю

кнігу 4-га тома. Справа з выданнем зацягнулася. І ўсё ж, нарэшце, у 2014 годзе кніга выйшла. Памер фантастычны – 87.3 улікова-выдавецкія аркушы. Мае раздзелы прысвечаны творчасці Міколы Лупсякова і Васіля Гігевіча. Лупсякоў – пісьменнік няроўны. Але ў яго лепшых творах уражвае нейкая сваеасаблівая чыстая і светлая, уласцівая толькі яго творчасці, любоў да прыроды і да чалавека. Пісаць пра яго даводзілася і раней. У творчасці Васіля Гігевіча досыць глыбока паказаны, даследаваны складаны працэс – сацыяльны, духоўна-псіхалагічны – пераходу чалавека са свету вясковага, вякамі асвоенага ім, у свет гарадскі – выключна рухомы, зменлівы.

І творчасць Лупсякова, і творчасць Гігевіча імпанавала мне, унутрана была зразумелая. Яна не патрабавала якіхсьці ўнутраных намаганняў. Хаця творчасць таго ж Гігевіча далёка не простая.

Ужо пасля таго, як я пайшоў з выдавецтва, мне некалькі разоў прапаноўвалі прачытаць па некалькі раздзелаў. То былі аўтары з вышэйшых навучальных устаноў. Чытаў іх уважліва, шчыра гаварыў пра тое, што мне не зусім падабалася. З гэтай прычыны быў уключаны ў рэдкалегію 3-яй кнігі 4-га тома. С.С. Лаўшуку я зноў жа шчыра ўдзячны (зразумела ж, не за тое, што ён уключыў мяне ў рэдкалегію) за тое, што ён у нейкі перыяд даў мне больш спакойна перажыць сваю навукова-літаратуразнаўчую незапатрабаванасць. Гэты том дае даволі поўную карціну нацыянальнай літаратуры канца стагоддзя. Тут прадстаўлена творчасць абодвух пісьменніцкіх саюзаў, і тых, хто апазіцыйна настроены да існуючага ладу, і адкрыта прыўладных. Асноўнае – яны творцы нацыянальнай літаратуры. Іх

слова – слова мастацкае. Зразумела, гэта, па сутнасці, сучаснасць, жывы літаратурны працэс; нярэдка яго непасрэдныя ўдзельнікі, іх творы ацэньваюцца чыста эмацыянальна. І таму тут кожны можа сказаць, што вось гэтага не трэба было ўключаць (даваць яму асобны раздзел), а вось таго – абавязкова трэба. Напрыклад, мне не хапае асобных раздзелаў пра Уладзіміра Арлова, Васіля Якавенку, Эрнэста Ялугіна, Юрыя Станкевіча... Але, што ёсць, тое ёсць.

"Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя" – навуковы нацыянальны праект выключнай значнасці. То не проста гісторыя літаратуры. У ёй, з ёю сацыяльна-палітычная гісторыя краю, трагічна-драматычная духоўная гісторыя народа, пакутлівая гісторыя жыцця і выжывання (каб не ўмерці!) беларускага слова. Створана гэтая гісторыя (напісана, даследавана) лепшымі літаратуразнаўчымі навуковымі сіламі. І крыўдна, абуральна, што гэты, такі гісторыка-літаратуразнаўчы праект не знайшоў належнай дзяржаўнай ацэнкі.

Але што зробіш... Гісторыя і гэта ацэніць.

Для "Гісторыі..." мною было напісана шэсць раздзелаў: два абагульняльныя, прысвечаныя даследаванню прозы 1965–2000 гадоў, і чатыры – манаграфічнага характару, прысвечаныя жыццю і творчасці, як ужо зазначалася, Міколы Лупсякова, Аляксея Карпюка, Івана Пташнікава, Васіля Гігевіча.

Дарэчы, над раздзеламі падобнага характару даводзілася працаваць мне і ў давыдавецкія інстытуцкія гады. Так, для "Истории белорусской советской литературы" (1977 г.) мною былі напісаны раздзелы, прысвечаныя жыццю і творчасці Кандрата Крапівы і Івана Мележа. Пазней для вучэбнага дапаможніка

вузаўскага прызначэння "Гісторыя беларускай савецкай літаратуры" (у 2-ух частках) былі напісаны манаграфічныя раздзелы пра таго ж Кандрата Крапіву і Васіля Быкава.

Апрача раздзелаў "Гісторыі...", у апошнія гады працы ў Інстытуце давялося ўдзельнічаць і ў напісанні калектыўнай працы, прысвечанай беларускай літаратуры пра Вялікую Айчынную вайну. У 2006 годзе з'явілася навуковая праца "Вытокі мужнасці спасцігаючы". Кніга складалася з пяці невялікіх навуковых прац, прысвечаных невычарпальнай тэме мінулай вайны ў літаратуры. Назва маёй працы – "Вялікая Айчынная вайна і мастацкі вопыт <філалагічнага пакалення>“. Увага была засяроджана на дзвюх творчых праблемах: "Чалавек у трагічным свеце" і "Эпічнасць, народжаная трагічным жыццём". Гэтыя праблемы літаратуры пакалення дзяцей вайны для мяне мелі асаблівы сэнс. Яны мною асэнсоўваліся, вылучаліся дзесьці як мае асабістыя. То была літаратура, створаная пакаленнем, да якога адносіўся і я сам. Таму творы пісьменнікаў гэтага пакалення я ўспрымаў і ацэньваў не проста як літаратуразнаўца, а дзесьці як удзельнік іх падзей. Той драматычны свет, увасоблены ў іх тварах ужо ў другі час, то быў і мой свет. Духоўны, эмацыянальны. Ён не такі, як у творчасці тых, хто непасрэдна ваяваў на фронце ці ў партызанскім атрадзе, у падполлі. Тых жа Васіля Быкава, Янкі Брыля, Івана Мележа, тых жа Алеся Адамовіча, Аляксея Карпюка, Івана Навуменкі.

Па сутнасці, усё, што было ў гэтыя гады напісана ў Інстытуце (як планавыя заданні), перш, чым быць надрукаваным у калектыўнай якойсьці працы, папярэдне абавязкова павінна было пабачыць свет у

перыядычным выданні. Так было таксама і ў давыдавецкія гады працы ў Інстытуце. Зразумела, што планавыя працы, звычайна, вялікія па памерах, асобнымі раздзеламі ці цалкам друкаваліся ў часопісах. Найчасцей то былі "Полымя", "Нёман", "Маладосць". Увогуле сувязь з перыядычнымі выданнямі была пастаянная. З тым жа часопісам "Роднае слова", з газетамі "Літаратура і Мастацтва", "Звязда", "Чырвоная змена"... Праца навуковая, тым больш звязаная з сучаснасцю, заўсёды патрабавала актыўнага ўспрымання сучаснага літаратурнага працэсу, яго бачання і разумення ў суаднесенасці з часам. Бо сувязі творчыя ў нацыянальнай літаратуры заўсёды былі цесна звязаны з жыццём грамадска-сацыяльным. І сама атмасфера часу, характар, змест літаратуры прымушалі выходзіць за рамкі абранай навуковай тэмы і праблемы, пэўныя факты і з'явы літаратурнага працэсу вылучаць, разглядаць асобна. Так з'яўляліся пазапланавыя артыкулы, рэцэнзіі. Асабліва ў давыдавецкія гады маёй працы ў Інстытуце. Тады я шмат пісаў рэцэнзій на асобныя творы, у тым ліку на творы маладых. Сёння цікава паглядзець, як тады ацэньвалася творчасць тых, хто рабіў толькі першыя крокі на творчай дарозе. Прайшло нямала часу. Пачаткоўцы сталі вядомымі пісьменнікамі, набылі шырокую вядомасць. Але ў сваіх тагачасных ацэнках іх твораў я не бачу ніякіх памылак, ніякіх праяў нядобразычлівасці, суб'ектывізму. Гэта прыемна адчуваць, усведамляць. У новыя гады навуковай працы і пазней рэцэнзій практычна я не пісаў. Праўда, было некалькі, але гэта хутчэй рэцэнзіі-артыкулы. І дзіўная рэч, усе яны прысвечаны, па сутнасці, адной тэме. Не магу сёння пэўна сказаць: быў гэта чыйсьці заказ-

прапанова ці то мая ўнутраная патрэба. Хаця, зразумела, без другога моманту нічога не бывае..

У 2003 годзе ў часопісе "Полымя" (№ 12) быў надрукаваны мой артыкул "Гісторыя вернутай літаратуры. Думкі і меркаванні пра 2-і том "Гісторыі беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Гады:1921–1941". 27 красавіка 2009 года ў газеце "Літаратура і Мастацтва" – рэцэнзія-артыкул "Расстраляная... ды не памерлая", прысвечаны кнізе "Расстраляная літаратура" (Мінск, "Кнігазбор", 2008). Гэта была кніга, "у якой сабраны найбольш значныя творы 66 пісьменнікаў, загубленых карнымі органамі бальшавіцкай улады ў 1920–1950 гадах". У 2005 годзе ў часопісе "Роднае слова" (№ 1) надрукаваны артыкул "Трагічныя старонкі сямейнай сагі". Пра аповесць Янкі Брыля, прысвечаную трагічнаму лёсу яго брата. 2007 год, часопіс "Полымя" (№ 10): артыкул "Біяграфія ў трагічным гістарычным кантэксце", прысвечаны творам (апавяданням) Івана Пташнікава другой паловы 90-х гадоў ("Францужанкі", "Тры пуды жыта", "Пагоня"). Творы гэтыя, розныя па сваім змесце, па жанравых асаблівасцях, адрозныя ў раскрыцці і выяўленні асобы аўтара і аб'ектыўнага жыццёвага матэрыялу, аб'яднаны сваёй асноўнай тэмай, пратэстна-выкрывальнай ідэйнай скіраванасцю, асабістай далучанасцю, да трагічнага жыццёвага матэрыялу часоў панавання культу асобы Сталіна. Артыкул (не рэцэнзія) "Яго дзённік – гэта ён" ("Полымя", 2015, № 1) – пра кнігу-дзённік Яна Скрыгана "Сэрцу горкая далячынь". Дзённік пісьменнік вёў у апошнія васямнаццаць гадоў свайго жыцця. Першы запіс зроблены 1.03.1974 года, апошні – 20.07.1992. Памёр пісьменнік 18 верасня 1992 года. У

сваім артыкуле, сярод іншага, я пісаў: "Увогуле дзённік Скрыгана, як мне ўяўляецца, і вылучаецца сярод многіх іншых дзённікаў найперш тым, што ў ім выключна важнае, можа, нават вызначальнае месца займае мінулае аўтара. Прычым гэта не ўспамін, менш за ўсё ўспамін. Гэта яго, аўтарава, сучаснае жыццё, ён сучасны. А ў ім, у яго памяці, свядомасці, псіхіцы – мінулае. Яно яго не пакідае, яно – у ім. І якраз гэтае мінулае вызначае выключна драматычны, эмацыянальны лад твора".

Усе гэтыя артыкулы, непасрэдна звязаныя з аналізам, разглядам асобных кніг, твораў, унутрана лучацца агульнай для гісторыі нашай краіны, нашага народа праявай гісторыі. Гэта – бальшавіцка-сталінскі тэрор, як ён праявіўся ў нашай літаратуры. У 2-ім томе "Гісторыі..." – спробы аб'ектыўна паглядзець, што такое пакутліва-вынішчальныя 20–30-я гады ў гісторыі нашай літаратуры, у яе развіціі, які гэта правал. "Расстраляная літаратура" – жывыя прыклады таго духоўна-мастацкага багацця, што было ўжо, што загінула, тых вялікіх спадзяванняў і надзей, якім наканавана было здзейсніцца і якія згаслі, так і не разгарэўшыся пасапраўднаму. Творы Янкі Брыля і Івана Пташнікава – сведчанні таго, як карная ўладная машына закранала ўсіх і ўсё, як адбілася ў жыцці і творчасці іх асабіста. Ян Скрыган, яго дзённік – непасрэдныя доказы таго, як выпадкова, абсурдна, жорстка дзейнічала дзяржаўная карная машына, як яна нявечыла, калечыла чалавечыя лёсы, які непазбыўна балючы след у душы чалавека ўсё гэта пакідала.

Гэта сёння (сакавік 2016 г.) так усё бачыцца, узаемазвязваецца. Тады ж кожны твор ацэньваўся сам па

сабе. Была не проста цікавасць, было ўнутранае адчуванне абавязку выказаць свае адносіны да гэтых твораў, іх тагачасную патрэбу. А яны і сёння актуальныя. Асабліва калі паглядзець на пастаянныя публічныя спрэчкі пра ролю Сталіна ў гісторыі Расіі. Ды і Беларусі. Ухіл гэтых спрэчак – поўнае ўхваленне яго гістарычнай ролі.

І вось канкрэтныя прыклады дзейнасці гэтай асобы, што непасрэдна датычацца нашай нацыянальнай гісторыі. Знішчана нацыянальная літаратура – частка расстраляна, астатняя загнана ў кут. Пакалечаны творчыя лёсы тых, хто выжыў. Пакалечаны, разбураны сем'і, парушаны адвечны лад сваяцтва, сям'і, суседства. І гэта ў кожнай вёсцы, на кожнай вуліцы, у кожнай хаце. Раны, нанесеныя ў тыя часы, – гэта раны духоўныя, душэўныя, раны незагойныя. Для асобнага чалавека, для народа.

І ў інстытуцкія познія гады працы, і пасля (ужо ў гады сталапенсійныя), апрача артыкулаў, вышэй узгаданых, у перыядычных выданнях было надрукавана нямала і іншых літаратуразнаўча-крытычных матэрыялаў. Тут найперш хочацца сказаць пра артыкулы, прысвечаныя жыццю і творчасці Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, Барыса Сачанкі, Янкі Сіпакова, Анатоля Кудраўца, Міколы Кусянкова. З асаблівым хваляваннем, светлымі ўспамінамі пісаў пра "Маю бібліятэку" Янкі Сіпакова. Усё (ці амаль усё), пра што ён пісаў, у многім знаёмае, блізкае духоўна. 30 сакавіка 2012 года я запісаў: "Чытаю <Маю бібліятэку> Янкі Сіпакова. Другую паліцу. Аўтографы. За кожным аўтографам бачыцца, адчуваецца яго аўтар. Як яго ўспрымае Сіпакоў. У той час. Тады. Узаемаадносіны з некаторымі

з тых аўтараў з цягам часу, зразумела ж, памяняліся. Але бачыцца, адчуваецца толькі той настрой – настрой прыязнасці, дабрыні, захаплення. Увогуле Янка ўмеў радавацца жыццю, захапляцца прыгажосцю жыцця. У яго няма ні кроплі непрыязні, нянавісці, злосці да кагосьці. Дабрыня і прыгажосць – галоўнае для яго ў жыцці". Сіпакова ўжо не было ў жывых: памёр ён 10 сакавіка 2011 года. Памёр неяк нечакана. Бо ён ніколі асабліва не скардзіўся на якіясьці хваробы. Наадварот – заўсёды падбадзёрваў мяне: хадзі больш, дружа. Жыццёвы круг звузіўся яшчэ больш. Першы раз я адчуў такое пасля смерці Варлена Бечыка, пазней – Барыса Сачанкі. І вось – Янка Сіпакоў. То былі жывыя крыніцы, якія лучылі са светам. Знікаюць крыніцы – блякне, уціскаецца свет.

Пра некаторых аўтараў (І. Мележа, Я. Брыля, І. Пташнікава, Ул. Караткевіча, Б. Сачанку), чыя творчасць духоўна асабліва блізкая мне, эмацыянальна сугучная майму ўспрыманню свету і чалавека, даводзілася пісаць па некалькі разоў. Асабліва ў новым часе. Неабходнасць такіх зваротаў, па-першае, тоіцца ў ідэйна-мастацкай глыбіні іх творчасці, невычарпальнасці, па-другое – у часе. Праверка часам для літаратуры самая сур'ёзная і адказная. Менавіта гэтым я кіраваўся (ва ўсякім разе імкнуўся кіравацца), паўторна звяртаючыся да творчасці таго ці іншага аўтара. Не трэба забывацца і на тое, што час уплывае і на нас, у дадзеным выпадку і на мяне.

Добра згадваецца: пачатак новага стагоддзя ў інстытуцкім жыцці вылучаўся асаблівай актыўнасцю, літаратурна-навуковым ажыўленнем. Працавалася з задавальненнем. Былі не толькі планавыя заданні,

падрыхтоўка раздзелаў для "Гісторыі...", іх варыянтаў для часопісных публікацый, але і шмат працы, непасрэдна як бы не звязанай з выкананнем навукова-даследчых заданняў. Не раз даводзілася выступаць з дакладамі на рознага ўзроўню навуковых канферэнцыях. Матэрыялы іх потым друкаваліся. Прымаў удзел у юбілейных вечарынах, прысвечаных жыццю і творчасці Івана Мележа, Барыса Сачанкі, Юльяна Сяргеевіча Пшыркова, майго настаўніка. Пазнаёміўся з тэлебачаннем, радыё: прымаў удзел у перадачах, прысвечаных адпаведна Івану Мележу і Івану Пташнікаву. А колькі даводзілася ўдзельнічаць у абмеркаванні планавых інстытуцкіх прац, дысертацый, рэцэнзаваць рознага характару матэрыялы, дасланыя збоку – падручнікі, дапаможнікі па беларускай літаратуры, праграмы. Усё гэта ніколькі не стамляла, не надакучала. Наадварот, рабіла жыццё больш актыўным, надавала яму запатрабаванасць. На жаль, было гэта да ўз'яднання інстытутаў.

У канцы XX стагоддзя склаліся былі добрыя адносіны з выдавецкім кніжным праектам "Беларускі кнігазбор", заснаваным у 1996 годзе. Яго заснавальнікам і нязменным кіраўніком на працягу вось ужо двух дзесяцігоддзяў з'яўляецца Кастусь Цвірка. Менавіта дзякуючы яго клопатам і намаганням была ў Інстытуце літаратуры распрацавана серыя "Беларускі кнігазбор". Яе план-каталог складаўся з дзвюх частак: серыя першая – Мастацкая літаратура, серыя другая – Гісторыка-літаратурныя помнікі. У невялікім звароце да чытача, змешчаным у першым томе серыі (Ян Чачот. Выбраныя творы), зазначалася, што гэта "першая кніга залатой бібліятэкі Беларусі, унікальнага шматтомнага

выдання ўсяго лепшага, усяго самага важнага, што было створана на беларускай зямлі з пачатку пісьменства і да нашых дзён". Прайшло два дзесяцігоддзі. З'явілася добрая сотня кніг гэтай серыі. І можна пэўна сцвярджаць, што гэта лепшы выдавецкі праект за ўсю гісторыю нацыянальнага кнігавыдання. І па адборы літаратурнага матэрыялу (тэкстаў), і па тэксталагічнай падрыхтоўцы. Шкада і крыўдна, што гэты праект, такі праект ажыццяўляецца і без дзяржаўнай увагі, і без належнай дзяржаўнай падтрымкі.

Помніцца, яшчэ ў выдавецкія гады Кастусь Цвірка заходзіў да мяне параіцца адносна праекта. Здзіўляла грунтоўнасць падрыхтоўкі, апантанасць гэтаю справаю.

З прыемнасцю я атрымаў першую кнігу выдання з дарчым надпісам галоўнага рэдактара праекта і ўкладальніка тома, аўтара прадмовы да яго і каментару: "Шаноўнаму Серафіму Андраюку – са шчырай падзякай за падтрымку ў выданні першай кнігі гэтай серыі. 16.10.1996. К. Цвірка". Праўда, зараз я не помню, у чым была тая падтрымка і ці была яна. Тады ж адразу я быў уключаны і ў рэдакцыйную раду выдання.

У 1999 годзе ўпершыню я прыняў непасрэдны ўдзел у ажыццяўленні гэтага праекта. Мною была напісана прадмова да кнігі выбраных твораў Янкі Брыля "Запаветнае", што з'явілася ў гэтай серыі. Прыемна, што зроблена гэта было па прапанове самога аўтара. Том гэты ў мяне з дарчым надпісам Янкі Брыля: "Дарагі Серафім Антонавіч, вельмі прыемна яшчэ раз падзякаваць Вам і пажадаць усяго найлепшага. 8.12.99". Подпіс.

Пазней у розныя гады для гэтай серыі мною быў падрыхтаваны (укладанне, прадмова, каментар) яшчэ

шэраг кніг: Іван Мележ. Выбраныя творы (2001); Кандрат Крапіва. Выбраныя творы (2008); Цішка Гартны. Выбраныя творы (2012); Аляксей Кулакоўскі. Выбраныя творы (2014); Мікола Лупсякоў. Выбраныя творы (2014).

Прызнаюся, што працаваў над гэтымі кнігамі я з задавальненнем. Творчасць усіх гэтых аўтараў, за выключэннем хіба што Цішкі Гартнага, была мне нядрэнна знаёмая. Не адзін раз пісаў пра іх. Відаць, асабліва грунтоўна мне давялося ў свой час знаёміцца з творчасцю Івана Мележа, пісаць пра яго творчасць. Але наступілі новыя часы, нямала чаго змянілася ў грамадска-сацыяльных умовах, у духоўнай атмасферы. У літаратурным жыцці запанавала нейкая няўстойлівасць, стракатасць у літаратурнай нацыянальнай атмасферы, разрэджанасць яе. І для мяне самога было цікава паглядзець, на сабе праверыць, як успрымаецца, чытаецца творчасць розных мінулых часоў на пачатку XXI стагоддзя, у новым часе. Тым больш, што было жаданне, патрэба паглядзець на творчасць пісьменніка, яго асобу ў вызначальных творчых і чыста чалавечых якасцях.

У Івана Мележа і Янкі Брыля, як і раней, уражвала нейкае светлае ўспрыманне свету. У кожнага сваё, пamастацку адметнае. У лёсе і творчасці Цішкі Гартнага і Кандрата Крапівы адчуваецца моцная залежнасць ад свайго часу, уплыў, непасрэднае ўздзеянне часу. Асабліва моцна, непасрэдна адбіўся час на жыцці і творчасці Гартнага. Час нарадзіў, сфармаваў яго як асобу, творцу, час згубіў яго і як творцу, і як чалавека. Гэта так, такі быў час. Трагічны ў сваёй бурнай зменлівасці. Моцная залежнасць ад свайго часу ба-

чыцца і ў творчасці Кандрата Крапівы. Бачыцца гэта ў тым, што многія творы гэтага таленавітага пісьменніка засталіся ў мінулым са сваім часам. Як яго сведкі. Хоць і таленавітыя. Аляксей Кулакоўскі моцны быў ва ўзнаўленні вясковага побыту свайго часу. Вясковай стыхіі. Шкада, што ў пэўны час быў прыглушаны ў яго творчасці сатырычны струмень, арга-нічны для яго.

Не адразу трапіў у "Беларускі кнігазбор", дарэчы, як і ў "Гісторыю беларускай літаратуры ХХ ст.", Мікола Лупсякоў. Чалавек ён быў незвычайны. Заўзяты рыбак, нястомны вандроўнік. Мог знікаць з Мінска на месяц, на два. Затое заўсёды прывозіў новыя творы, якія, як пісаў Барыс Сачанка, "пахлі зямлёю, рачною вадою, усім разнатраўем нашых лугоў і палёў". Быў ён як пісьменнік няроўны. Але лепшыя яго творы пранізаны чыстай любоўю да чалавека і да роднай прыроды. За гэтую кнігу ў мяне радасць асаблівая. Бо то шчырае, светлае слова пра нашу прыроду і нашага чалавека.

Вось гэтыя кнігі "Беларускага кнігазбору", да з'яўлення якіх я меў пэўнае дачыненне, – асаблівая старонка ў маёй творчай працы. Яны, асабліва апошнія тры, зробленыя ў гады канчатковага выхаду на пенсію, неяк згладжвалі маю аднастайную штодзённасць. За гэта я шчыра ўдзячны Кастусю Цвірку. Адзін раз мне давялося займацца ўкладаннем кнігі і пісаць да яе прадмову – дзесьці як бы ствараць кнігу. То быў зборнік "Апавяданні пра Вялікую Айчынную" (1985 г.). І сёння, калі б давялося рабіць кнігу такога зместу і такога прызначэння, я, відаць, пакінуў бы ўсё без змен.

Прадмовы да тых ці іншых кніг даводзілася пісаць часцей. Нярэдка грунтоўныя, датычныя ўсёй творчасці пісьменніка. Тут бы назваў прадмовы да збораў твораў і

выбраных твораў Аляксея Кулакоўскага, Івана Пташнікава, Барыса Сачанкі, Янкі Сіпакова, Анатоля Кудраўца. У ранейшыя гады, у XX стагоддзі, такія артыкулы ўключаліся ў мае асабістыя зборнікі літаратурна-крытычных артыкулаў. Іх з'явілася тры: "Вывяраючы жыццём" (1976 г.), "Жыць чалавекам" (1983 г.), "Пісьменнікі. Кнігі" (1997 г.). Працы манаграфічнага характару, якія выйшлі асобнымі кнігамі, я ўжо называў: "Жыццё. Літаратура. Героі" (1973 г.), "Традыцыі і сучаснасць" (1981 г.), "Чалавек на зямлі" (1988 г.).

Не ўсе навуковыя працы мае, як і іншых навукоўцаў, абавязкова выходзілі асобнымі кнігамі. Пашырана была практыка калектыўных даследаванняў. Пазней – калектыўных праблемных выданняў. Так, першая мая навуковая праца "Апавяданне пасляваеннага часу" было надрукавана ў кнізе "Беларуская савецкая проза. Апавяданне і нарыс" (1971 г.); праца, прысвечаная даследаванню стылю Івана Мележа ("Іван Мележ") і ўступны раздзел "Да пытання аб індывідуальным стылі пісьменніка" былі змешчаны ў кнізе "Стыль пісьменніка" (1974 г.). У кнізе "Беларуская літаратура. Дзень сённяшні" (1980 г.) надрукавана мая праца "Проза. Духоўны свет чалавека". У пачатку 2006 г. у калектыўнай працы "Вытокі мужнасці спасцігаючы" змешчаны і мой раздзел "Вялікая Айчынная вайна і мастацкі вопыт <філалагічнага пакалення>". І ўжо ў 2008 годзе ў калектыўнай працы "Сучасная літаратура. Каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку" – раздзел С.А. Андраюка "Творчы лёс і час".

І ў ранейшыя часы працы ў Інстытуце, і ў пазнейшыя, ужо паслявыдавецкія, нямала даводзілася друкавацца. Аглядныя артыкулы, артыкулы па якойсьці

літаратурнай праблеме, прысвечаныя разгляду творчасці таго або іншага пісьменніка – іх было нямала. А колькі было надрукавана рэцэнзій на асобныя творы... Раней, яшчэ да выдавецкай працы, нямала даводзілася пісаць выдавецкіх рэцэнзій на рукапісы твораў. Пісаў шмат і для розных энцыклапедычных выданняў.

Згадваецца выпадак ужо з новых часоў. У 2005–2007 гадах выдавецтва "Беларуская навука" падрыхтавала і выпусціла ў трох тамах своеасаблівы энцыклапедычны навуковы зборнік, прысвечаны сучаснай (другая палова XX ст.) Беларусі. Тамы былі вялікія. Закраналіся (асвятляліся) розныя сферы жыцця рэспублікі. Час, пра які ішла гаворка ў гэтым салідным выданні, быў складаны, багаты на падзеі, факты самага рознага характару, зместу. Далёка не адназначныя. Мне было прапанавана зрабіць (напісаць) артыкул пра беларускую прозу гэтага перыяду. Былі ў мяне ўжо немалыя напрацоўкі, таму я згадзіўся. Артыкул мусіў быць абагульняльнага характару, дзе б выяўляліся, акрэсліваліся галоўныя тэндэнцыі літаратурнага працэсу акрэсленага часу, названы найбольш значныя творцы і творы ў гэтыя гады. Я так разумеў асноўную сваю задачу – так і зрабіў. Праз нейкі час узнікла патрэба ў складальнікаў і выдаўцоў выдаць трохтомнік на рускай мове. Артыкул быў перакладзены на рускую мову. Здадзены. На гэты раз складальнікі і выдаўцы гэтай вялікай працы артыкулы пра літаратуру (пра артыкулы іншага зместу нічога не магу сказаць) аддалі на рэцэнзію. Праз нейкі час пазнаёмілі з рэцэнзіяй. Яна непрыемна ўразіла. Не зместам, не ацэнкай артыкула па сутнасці яго. А тым, што раней называлася ідэйна-палітычнымі заўвагамі. Адразу ўзгадаліся старыя

"добрыя" часы. І ў маім артыкуле, і ў артыкуле Любы Гарэлік, прысвечаным беларускай паэзіі гэтых гадоў, рэцэнзент убачыў праявы нацыяналізму. У чым – не гаварылася. Было абвінавачанне. Была прапанова аддаць належную ўвагу пісьменнікам рускамоўным. Хто аўтар рэцэнзіі, не сказалі. Так, даходзілі чуткі, што гэта адзін з членаў Саюза пісьменнікаў Беларусі. Таго, якім кіраваў і кіруе Мікалай Чаргінец. Усё гэта можа падацца не такім ужо і сур'ёзным. Але маючы ў такіх абвінавачаннях вопыт папярэдніх гадоў, падумалася, што, калі нават у новых умовах такія абвінавачанні робяцца, то, ой не хутка дойдзем мы да Беларусі: сочаць пільна.

Ну, але то як бы адхіленне ў размове пра справы мае непасрэдна літаратурна-крытычныя. Быццам нямала пісаў, друкаваўся ў перыядычных выданнях. Нямала публікацый было не аднадзённага зместу. Артыкулы, прысвечаныя даследаванню беларускай прозы канца XX – пачатку XXI стагоддзя, артыкулы, прысвечаныя жыццю і творчасці многіх таленавітых пісьменнікаў – усё гэта, як мне падавалася тады, у час напісання (і сёння лічу так) – разлічана не толькі на разавае тагачаснае выкарыстанне. Так, то была патрэба таго часу. Дакладней, маё разуменне, адчуванне тагачаснае асобных твораў, творцаў. Актуальных на той час. Хаця, калі строга падыходзіць, то таленавітае заўсёды актуальнае. І якраз хацелася выявіць гэта ў творах.

Творы, творчасць пісьменніка я ацэньваў па іх эмацыянальным уражанні. А гэта найперш эмацыянальная насычанасць слова ў моўным кантэксце. Арганічнасць сэнсавая і эмацыянальная гучання фразы. І

можа не так самой па сабе, як у самім тэксце. Зноў жа ўсё гэта істотна не само сабе, як у самім тэксце. Гэтыя моманты, элементы мастацкасці вылучаюцца пазней. Адразу ж ты чытаеш, каб адчуць і ўведаць. Наталіць прагу, уласцівую кожнаму чалавеку, прагу перажывання і пазнання. Бывае такое тады, калі трапляеш у якісьці новы для цябе свет, свет цэласны, арганічны ў сваіх праяўленнях, жывы. Ты ўваходзіш у гэты свет, прымаеш яго, пачынаеш у ім жыць.

Так я разумеў, адчуваў літаратуру. Так яна ўваходзіла ў мяне, станавілася неад'емнай часткай, выключна арганічнай, майго свету. Менавіта пра гэта я імкнуўся пісаць і пісаў, пра гэты свет сваёй душы, сфармаваны, народжаны шмат у чым мастацкай літаратурай, імкнуўся выказаць у сваіх артыкулах, даследаваннях. То была мая мэта крытыка, літаратуразнаўца. Што атрымлівалася і атрымалася, урэшце не мне судзіць. Хаця адчуванне таго, што напісана горш, што лепш, было. Магу адно сказаць, што за ўвесь час, як я пішу, я не помню якіхсьці адмоўных ацэнак зробленага мною. Былі якіясьці крытычныя закіды па нейкіх прыватных пытаннях, творах. Помніцца станоўчае. У свой час яно было з той ці іншай нагоды выказана Іванам Мележам, Міхасём Мушынскім, Дзмітрыем Бугаёвым, Юльянам Сяргеевічам Пшырковым, Міхасём Ярошам, Міхасём Тычынам, Яўгенам Лецкам, Таццянай Шамякінай, Аляксеем Рагулем, Яўгенам Гарадніцкім, Алесем Марціновічам, Веранікай Стральцовай... Праўда, быў выпадак, калі я атрымаў крытычныя заўвагі (а можа заўвагі нязгоды) з боку Алены Васілевіч. Датычылася гэта аповесці Янкі Сіпакова "Жанчына сярод мужчын". Ды і то да гэтага артыкула пра аповесць "Разбурэнне

словам" быў прыкладзены як бы падзагаловак "Суб'ектыўныя заўвагі чытача".

Да чаго я ўсё гэта кажу?

Апошняя мая кніга літаратурна-крытычных артыкулаў выйшла ў 1997 годзе. У апошні год маёй выдавецкай працы. Пасля таго не было ніякіх асобных маіх выданняў: ні манаграфічных прац, ні зборнікаў. Былі кніжныя публікацыі ў "Гісторыі...", пра што згадвалася раней, а таксама ў калектыўных зборніках. Хаця ў перыядычных выданнях, найперш у часопісе "Полымя", друкаваўся пастаянна. І да гэтага часу друкуюся.

І вось пад канец першага дзесяцігоддзя ўжо новага веку ўзнікла жаданне выдаць лепшыя артыкулы асобнай кнігай. Кніга мне ўяўлялася цэласнай. Яна ўключала шаснаццаць артыкулаў, прысвечаных жыццю і творчасці пісьменнікаў, пераважна празаікаў, розных творчых пакаленняў (Кандрат Крапіва, Янка Брыль, Іван Мележ, Васіль Быкаў, Іван Пташнікаў, Анатоль Кудравец, Васіль Гігевіч і інш.), а таксама адзін артыкул абагульняльнага характару, прысвечаны прозе апошніх амаль сарака гадоў XX стагоддзя. Як мне ўяўлялася, кніга давала даволі цэласнае ўяўленне адносна літаратурнага працэсу (найперш, як ён выявіўся ў прозе) аднаго з самых складаных перыядаў нашай гісторыі. Артыкулы манаграфічна-нарыснага зместу насычаны канкрэтным жывым літаратурным матэрыялам, зроблены тэарытычныя высновы. У сваю чаргу артыкул абагульняльнага зместу як бы выяўляў месца і ролю асобнага пісьменніка, яго творчасці, твораў у агульным літаратурным працэсе таго часу.

Зразумела ж, рыхтаваў я рукапіс, папярэдне правёўшы перамовы з выдаўцамі. А калі дакладна, то меў я

перамовы з галоўным рэдактарам роднай мне "Мастацкай літаратуры" Віктарам Шніпам. Быў атрыманы дазвол: прыносьце. Я аднёс рукапіс, аддаў галоўнаму рэдактару. Да дырэктара не заходзіў. Галоўнага рэдактара я ведаў лепш. Яго паэтычнае пасталенне ішло праз "Мастацкую літаратуру". Помню, было гэта, здаецца, дзесьці напачатку 80–х гадоў, зайшоў да мяне Рыгор Барадулін з маладым хлопцам. Падалося, юнаком. Быў той няўпэўнены якісьці, як бы баязлівы. Вочы неяк бегалі, быццам не было позірку ўстойлівага, пэўнага. Запомніўся. У пазнейшыя гады ў сваёй творчасці ўвесь час заўважаўся. Прызнаюся, яго прызначэнне на пасаду галоўнага рэдактара выдавецтва было для мяне нечаканым. Тым больш пры далёкім ад беларускай літаратуры дырэктары. Але працуе. І даўно ўжо працуе, пры другім дырэктары. А дырэктар – з выбраных.

Дык вось, рукапіс я аддаў галоўнаму рэдактару. Спадзеючыся, што ўсё будзе як трэба. Але, як кажуць, спадзяванка-цацанка... Не, спачатку ўсё ішло быццам нармальна.

Кніга была ўключана ў тэматычны план выданняў. Так мне было сказана. Прайшоў немалы час. Падумаў: зайду – пацікаўлюся. Тым больш, што ісці недалёка: выдавецтва за ракою. Пайшоў. У самім будынку, на паверсе, дзе выдавецтва роднае, усё як і ў ранейшыя часы, адчуваю трошкі хваляванне. Галоўны рэдактар быў на месцы. Заходжу. Шніп якісьці разгубленанезадаволены: мой прыход для яго непрыемны і нечаканы. Усё высветлілася амаль адразу. Не паспеў я папытаць, ці ўключана мая кніга ва ўдакладнены план выданняў на наступны год, як атрымаў адказ: выключана. Чаму? Маўляў, Мікалай Іванавіч загадаў.

Мікалай Іванавіч – гэта Чаргінец, старшыня прапрэзідэнцкага Саюза пісьменнікаў Беларусі. Як усё роўна вядро памыяў смярдзючых на галаву вылілі. Больш ніякіх тлумачэнняў. Забраў я рукапіс і пайшоў. Выпытваць, што і як не стаў. Пайшоў пакрыўджаны, абражаны. І не так тым, што кнігу выключылі з удакладненага плана, як тым, як гэта было зроблена – па-хамску, бесцырымонна. Я працаваў у выдавецтве, доўга працаваў. Даводзілася вырашаць самыя розныя (у тым ліку і такога зместу) пытанні. І я не помню, каб іх вось так бесцырымонна мог вырашаць дырэктар выдавецтва, галоўны рэдактар ці тым больш хтосьці з кіраўнікоў Саюза пісьменнікаў. А былі яны тады заслужаныя, аўтарытэтныя. Існавалі рэцэнзенты, рэдкалегіі. З іх дапамогай вырашаліся такія пытанні. І тое было ў аблаяныя савецкія часы. Ды што зробіш... Даўно заўважана: якія часы – такія і норавы. А норавы зноў жа працуюць на часы.

Тое, што галоўны рэдактар сказаў вось так пра лёс кнігі, мяне не здзівіла: хлопец ён не надта смелы і рашучы. Недарэчным ўяўляецца іншае. "Мастацкая літаратура" – гэта ж не выдавецтва Саюза пісьменнікаў Беларусі, а выдавецтва, падначаленае Міністэрству інфармацыі. Ды што зробіш: недарэчна – яно ва ўсім недарэчна. Хаця, шчыра кажучы, упэўненасці, што кніга ў гэтым выдавецтве выйдзе, у мяне асаблівай не было. І вось чаму?

Раней, калі гадоў было менш, а здароўя больш, я пастаянна наведваў кніжныя выставы-кірмашы. Узгадваліся ранейшыя нягоршыя часы: Маскоўскія кніжныя выставы-кірмашы, Варшаўскія. Успаміны то былі добрыя, часам светлыя. Яшчэ было шмат знаёмых

кнігавыдаўцоў, работнікаў кнігагандлю. Праўда, і тыя ўсё больш мяняліся, станавіліся заклапочаныя, мітуслівыя. Добра былі знаёмыя з ранейшых часоў і работнікі міністэрства, звязаныя непасрэдна з выдавецтвамі. Неяк між іншым ў размове з адной супрацоўніцай пацікавіўся адносна выдання кнігі артыкулаў. Пытанне было трохі нечаканае: у якім я саюзе (пісьменнікаў). Адказаў. Тлумачэнне даволі адназначнае: "Мастацкая літаратура" выдае творы (і плаціць за іх ганарар) толькі членаў аднаго саюза – саюза, якім кіруе М.І. Чаргінец. І гэта так. Улада плаціць тым, хто ёй аддана служыць. Менавіта ёй, а не народу, краіне. Гэта ў дзяржаве, якая прэзентуецца яе кіраўнікамі як дэмакратычная, еўрапейская. Таму, калі мне вярнулі рукапіс, то ў гэтым менш за ўсё быў вінаваты галоўны рэдактар. Сістэма спрацавала.

Рукапіс вярнулі. Але надзея выдаць кнігу ў мяне засталася, была яна звязана з асобай галоўнага рэдактара газеты "Звязда" Карлюквіча Алеся Мікалаевіча. З ім таксама неяк сустрэліся і пагаварылі на кніжнай выставе. Было тое да таго, як мне вярнулі рукапіс з выдавецтва. Папытаў ён: можа ёсць што выдаваць. Я адказаў: трэба паглядзець. Дзесьці ў хуткім часе вярнулі рукапіс. Нейкі час перажываў. Потым пазваніў Карлюкевічу. Адказ быў: прыносьце. Было гэта да таго, калі рэдакцыя "Звязды" магла дазволіць сабе выданне кнігі вельмі рэдка. У хуткім часе пачалося аб'яднанне перыядычных выданняў. У канцы 2012 года была створана Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова "Выдавецкі дом <Звязда>". Я абрадаваўся. На жаль, "радуюся" і да гэтага часу. Прайшло на гэты час (сёння 20 сакавіка 2016 г.) больш за тры гады – "а воз и ныне там". За гэты час

тэлефанаваў два разы. Усё абяцаюць. "Гісторыя" з выданнем цягнецца ўжо гадоў шэсць. Калі не больш. Нарэшце набраўся рашучасці – патэлефанаваў. Падумаў: трэба канчаць. Адказаў Карлюкевіч А.М. Голас стомлены. І не дзіва: столькі даводзіцца цягнуць – кіраўнік РВУ "Выдавецкі дом <Звязда>", дырэктар-галоўны рэдактар газеты "Звязда". А яшчэ ж удзел у Давыдзькавым "Клубе рэдактараў". А мілае сэрцу краязнаўства, на якое, мяркуючы па выданнях, сёння мода пайшла. Але, нягледзячы на адчуванне стомленасці-заклапочанасці, голас быў пэўны, рашучы. Маўляў, мы не "Мастацкая літаратура", не нашага профілю выданне. Дзесьці прамільгнула: заказу таксама няма. І ўсё: хаця рукапіс я аддаў па яго прапанове і яшчэ да ўтварэння "Выдавецкага дома <Звязда>". Узнікае пытанне і такога характару: дзеля чаго трэба было трымаць рукапіс больш трох гадоў? У мяне адказу няма. Штосьці падобнае да першай кнігі. Там, праўда, была пэўная актыўнасць. Тут жа гісторыя без гісторыі. Канал перакрыты – і ўсё. Звяртацца няма да каго, скардзіцца няма куды. Сістэма працуе зладжана. Не тыя часы. Ды і людзі... змяніліся.

І ўсё ж, шчыра скажу, не ўсё ўжо і так змрочна складваецца ў маім творчым, а гэта і жыццёвым, лёсе. Ёсць тут і светлая, чыстая палоска. І, як гэта ні дзіўна, звязана яна з маёй роднай Беласточчынай. Дакладна з альманахам (штогадовікам) "Тэрмапілы". А здарылася ўсё неяк можа і выпадкова. У 2005 годзе ў альманаху быў надрукаваны мой артыкул "З адчуваннем высокага неба", прысвечаны творчасці „белавежца” Міхася Андрасюка. І вось у канцы 2012 года даследчыца літаратуры, супрацоўніца Беластоцкага ўніверсітэта доктар

філалагічных навук Галіна Тварановіч прапанавала мне напісаць да майго 80-годдзя ў «Тэрмапілы» штосьці аўтабіяграфічнае. Здаецца, не адразу, але я даў згоду. Меркаваў, напісаць не больш за аркуш. Але пачаў пісаць і задума мая парушылася. Успаміны захапілі мяне. Першы артыкул быў надрукаваны ў 17 нумары "Тэрмапілаў" за 2013 год. Працяг успамінаў друкаваўся ў 18 і 19 нумарах штогадовіка за 2014 і 2015 гады. І вось зараз заключны раздзел у № 20 "Тэрмапілаў". Узгадалася – перажылося ўсё маё жыццё: і тое добрае, што было ў ім, і не надта добрае. Але ўсё гэта маё: яно са мною і ўва мне.

Сёння самая шчырая сардэчная ўдзячнасць мая Галіне Тварановіч, якая натхніла на гэтыя ўспаміны, сачыла за іх напісаннем і публікацыяй; глыбокая ўдзячнасць спадару Яну Чыквіну, які палічыў магчымым надрукаваць успаміны ў "Тэрмапілах".

Згадваючы пражытае і перажытае, неяк само сабою заўважылася: з мінулага ў памяці застаецца больш адмоўнае, дрэннае, балючае, чым станоўчае, добрае, радаснае. Ва ўсякім разе, так у мяне. І тое, на жаль, што ішло ад мяне да іншых, і тое, асабліва, што прыйшло да мяне ад іншых. Тут падзеі, асобы, учынкі, уражанні. Жыццё само па сабе, як існаванне, дзеянне, як тварэнне, – гэта ўжо не проста штосьці станоўчае, гэта радасць для чалавека. Нармальны, арганічны яго свет – гэта жыццё ў сваёй сутнасці. І розныя станоўчыя моманты толькі актывізуюць, узбагачаюць жыццё – гэты натуральны працэс. Самой сутнасцю сваёй чалавек падрыхтаваны, наладжаны для больш спакойнага, роўнага ўспрымання ўсяго добрага, станоўчага. Адмоўнае, злоснае, цёмнае ўрываецца ў жыццё чалавека, парушае

нармальную хаду яго. Усякае ж парушэнне заўсёды і ва ўсім пакідае прыкметны, адчувальны след. І надоўга.

Падумалася пра ўсё гэта ў сувязі з адной жыццёвай гісторыяй, якая здарылася з намі (са мной і, больш, з жонкай) у 1998 годзе. Жонка працавала ў адным салоне прыгажосці касметолагам. Перад гэтым закончыла, у Маскве, курсы па касметалогіі. Касметолаг была проста выдатны. Самыя складаныя працэдуры выконвала ў вышэйшай ступені прафесійна і, можа, галоўнае, з душою. Увогуле ўсё, што ні рабіла жонка, яна рабіла з душою. Сэрца было чулае, адкрытае для людзей: нялёгкі жыццёвы вопыт не злосць пакінуў у душы, не непрыязь да чалавека, не закрытасць, а шчырасць, адкрытасць, душэўную дабрыню. Асабіста я ўсё гэта бачыў, адчуваў, жыў гэтым. То было маё жыццёвае шчасце. Зразумела, усе лепшыя прафесійныя і чалавечыя якасьці добра ведалі, адчувалі і пацыенты. Да Тамары Пятроўны заўсёды былі чэргі. Многія гадамі наведваліся, наведваліся на кватэру. Не з адной пацыенткай скláліся добрыя таварыскія, а то і сяброўскія, адносіны. Па праўдзе кажучы, і заробак тут быў прыстойны. Можа, упершыню жонка адчувала сябе больш-менш свабодна з грашыма.

Але... У жыцці нашым мы ніколі не можам пэўна прадбачыць, што нас чакае заўтра, хто і як нас здзівіць. Ды не проста здзівіць – ашаломіць.

Вось якая гісторыя здарылася. Я яшчэ працаваў у выдавецтве. Аднойчы з раніцы заходзяць у кабінет два маладыя мужчыны, цывільна апранутыя. Прапа-нуюць паехаць з імі. Як пазней высветлілася, то былі супрацоўнікі Камітэта па арганізаванай злачыннасці МУС Рэспублікі Беларусь. Павезлі ў адно аддзяленне

міліцыі г. Мінска. Па дарозе даведаўся, што жонка ўжо там. Гутарка (дакладней допыт) цягнуўся некалькі гадзін. Гутарка была непрыемная, мякка кажучы, не дужа тактоўная. Гутарылі яны ўдвух са мною. Адзін з іх нават працытаваў радкі Аркадзя Куляшова: "Цвёрда трымайся юнак на дапросе..." Лагічна было б працягнуць яшчэ два радкі: тое было б больш праўдзіва.

А справа такая.

Адна жанчына, пацыентка жончына, вырашыла адкрыць цэнтр здароўя, з касметалагічным кабінетам. Абяцала жонку ўзяць касметолагам. Папрасіла пазычыць грошы: купіць памяшканне, правесці рамонт. Фірма свая ўжо была зарэгістравана. Жонка пазычыла – раз, потым другі... Былі дадзены распіскі, дзе былі пазначаны тэрміны вяртання доўгу. Але праходзіць тэрмін... Доўг не вяртаецца. Пацыентка-даўжніца знікае, на тэлефанаванні не адказвае.

А далей – выклік жонкі і мяне ў міліцыю. Ды не выклік, а прывоз. Патрабаванне да жонкі (асабліва) і да мяне: сказаць, хто пагражае жанчыне-даўжніцы і патрабуе аддаць даўгі. Жонку дапытвалі доўга. Пагражалі пасадзіць у бамжатнік, затрымаць на трое сутак. Потым нас адпусцілі: мяне раней, жонку пазней. Як адпусцілі... З намі паехалі тыя самыя падпалкоўнікі рабіць вобыск. Калі яшчэ былі ў аддзяленні міліцыі (кагосьці чакалі на ганку), выйшла з памяшкання і пераможна прайшла зладзюжка-даўжніца. Чаго яна там сядзела? Слухала наш допыт? Незразумела. Вобыск быў нядоўгі. Чаго шукалі – невядома. Запрасілі ў якасьці панятых двух суседзяў. Неяк сорамна гэта. Паехалі "шукальнікі". Жонцы стала дрэнна. Выклікалі хуткую. Пазней яшчэ выклікалі ў міліцыю. Пісаў я ў пракуратуру г. Мінска

адносна правамернасці затрымання жонкі і мяне, адносна вобыску ў нашай кватэры, адносна праслухоўвання нашага хатняга тэлефона. Зразумела, адказ адзін і той жа: усё рабілася законна. Пазней мы даведаліся, што наша даўжніца пазычыла грошы і не аддавала яшчэ некалькім чалавекам. Тыя ўжо самі звярталіся ў следчыя органы. Дзесьці праз год выклікаў пракурор, той, які вёў справу раней. Я быў у яго. Ён паведаміў, што мы ўжо свабодныя ад іх нагляду. Папытаў у яго: ці цікавіліся яны наконт вяртання даўгоў іх падабароннай. Адказ быў: не. Вывад напрошваецца адзін: грошы можаш пазычаць – і не аддаваць. Нічога страшнага.

Гісторыя паскудная. Надоўга парушыла душэўны спакой. Прымусіла яшчэ раз задумацца аб тым, што з намі робіцца. Як так можа зрабіць чалавек, які лічыць сябе інтэлігентам: пазычаць грошы – і не аддаваць, што значыць – красці. Чаму праваахоўна-следчыя органы не разглядаюць справу з яе вытокаў: пазычыў грошы (ці што іншае) – аддай. І не будзе ніякіх ускладненняў. А так губляецца вера ў чалавека, парушаецца вера ў праўдзівасць свету людзей. Выносіць такія ўрокі пад старасць не дужа прыемна, балюча.

Увогуле пад старасць усё жыццё чалавека набывае іншы сэнс, іншы змест і характар. То ён увесь час жыў у сям'і, у працоўным калектыве, наогул у грамадзе. Жыў актыўна, мэтанакіравана. Жыў з унутрана актыўным адчуваннем знешняга свету – і далёкага адносна, і больш блізкага. Той свет патрабаваў ад яго дзейнасці – і знешняй (у самім тым свеце), і ўнутранай (думаць, перажываць). Але ідзе час – няспынна, наканавана. Чалавек старэе. Знешні свет – свет грамадскіх, сямей-

ных, ды нават асабістых узаемаадносін – звужаецца, губляе сваю актыўнасць. Сам чалавек усё менш становіцца запатрабаваны навакольным светам, навакольным жыццём. Ды і свет гэты – грамадскі, бытавы, сямейны – усё ў меншых памерах адчувае запатрабаванасць чалавека. З'ява гэтая ўніверсальная – духоўная, сацыяльная, побытовая, сямейная, асабістая. Так чалавек прыходзіць у жыццё, так сыходзіць з яго. Застаючыся ў сусвеце. Як дух, як памяць. Вось гэтае звужэнне, змяншэнне ўзаемадзеяння са знешнім светам аслабляе чалавека – і фізічна, і духоўна.

Гэтыя, такія разважанні, як быццам абстрактныя, на самой справе народжаны рэальным жыццём рэальнага чалавека – жыццём асабістым, сямейна-побытовым. На схіле дзён яго. Надыходзіць час, калі чалавек, фізічна і духоўна, усё больш слабее. Яго ўзаемадзеянне з навакольным светам усё больш звужаецца, аслабляецца. І не ведае: дзе тут прычына, дзе вынік.

Зразумела адно: і вынік, і прычына ўсяго – нашыя хваробы, нямогласць. Жыве чалавек – радуецца жыццю. Працуе, гуляе, дзяцей гадуе, марыць пра добрае, светлае, імкнецца да яго. У яго свае жаданні, свае мэты. Да іх ён імкнецца, іх здзяйсняе. І зусім не ведае, што яго чакае сёння, заўтра, праз тыдзень. Наогул, што яго чакае. Надараецца такое, што не падлягае ніякаму тлумачэнню.

Увогуле хваробы прыходзяць з узростам. Старэе чалавек, слабее фізічна, зніжаецца супраціўляльнасць – і пачынаюць чапляцца да яго ўсялякія вірусы, ажываюць нямогласці розныя, якія раней у ім драмалі, прыціснутыя яго фізічнай і духоўнай энергіяй. Пераканаўся ў гэтым на ўласным вопыце, часамі даволі горкім.

Дзесьці ў хуткім часе пасля таго, як пачаў я працаваць галоўным рэдактарам выдавецтва, быў замацаваны за так званай лечкамісіяй. Тут былі пастаянныя медыцынскія агляды, аналізы. Пазней ужо менавіта тут давялося перажыць няпростыя часіны ў маім жыцці, шмат што пабачыць, уведаць. Дрэннага, часам вельмі, ад хвароб, добрага – ад людзей, тых, хто памагаў пераадольваць хваробы тыя, нягоды ўсякія, звязаныя з імі. А хваробаў тых, нягодаў самых розных пад старасць пачало набягаць усё больш і больш. У свой час давялося выдаляць мачавыя камяні. Ужо ў восемдзесят дзесьці гадоў зноў жа выдалялі апендыцыт. Гэтыя аперацыі прайшлі спакойна. Якіхсьці адхіленняў адмоўных і ў час аперацый, і ў час пасляаперацыйнай рэабілітацыі не было. Затое трэцяя аперацыя, якая адбылася ў часе дзесьці паміж дзвюма гэтымі, і яе наступствы, поўныя нечаканасці, болю, містыкі.

А было ўсё так. Знаходзячыся ў бальніцы, праходзіў я абследаванне. Рабілася гэта нярэдка. Таму ніякай трывогі ці то нават занепакоенасці я не адчуваў. Тым больш, што ўсе мае трывогі, звязаныя са здароўем, засяроджаны былі на сардэчна-сасудзістай сістэме. І раптам – як гром сярод яснага неба: анкалогія ныркі. Я быў проста ашаломлены. Доктар усё гаварыў голасам устрывожаным, сам узбуджаны. Загадаў ледзь не адразу ехаць у Бараўляны ў вядомы анкалагічны цэнтр – выразаць усё лішняе. Доктар патэлефанаваў жонцы, перадаў усё гэта. Страх ахапіў усіх, трывога.

Але куды дзенешся. Праз колькі дзён паехалі туды. Палата была на двух чалавек. Другі быў нехта з Украіны, платны. Умовы былі не надта. Прыбіральня

агульная, дзесьці на калідоры. Праз пару дзён зрабілі аперацыю – выразалі кавалак ныркі. Дзякаваць Богу – незлаякасны. Усё, здавалася б, добра. Варта сказаць яшчэ вось пра які момант. У час падрыхтоўкі непасрэдна да аперацыі адзін з дактароў гаварыў са мной на добрай беларускай мове. Гэта дадало хоць трохі аптымізму. Кожны дзень прыязджала жонка, дзеці. Усё ішло да таго, каб выпісвацца. За гэтыя дзень-два ў палаце з'явіўся другі хворы. Першы пасля аперацыі ў той жа дзень выехаў: кожны дзень прадугледжваў немалыя грашовыя выдаткі. Новы хворы знешне быў якісьці незвычайны: у памяці адразу ж усплыў герой славутага рамана Віктора Гюго – Квазімода. Пазнаёміліся – дабрэйшай душы чалавек.

Усё ішло быццам нармальна. Праўда, паняцце "нармальна" несла ў сябе іншы змест. Ішла размова, што і выпісвацца ўжо трэба. Ды раптам... Было тое ў пятніцу. Прыязджалі жонка з дачкою. Пасля абеда паехалі. Я сабраўся выйсці з палаты. Падняўся з ложка... Далей нічога не помню... Апрытомнеў на нейкай медыцынскай калясцы. Вакол чалавек шэсць дактароў, сясцёр... Нейкая нярвознасць, мітусня. У роце нейкая трубка... Чую: хтосьці пытае: ну, што там? Адказ: балота. Гэтае слова засела ў памяці назаўсёды. Потым доўга ехалі на гэтай калясцы ў нейкім тунэлі. Апынуўся ў рэанімацыі. Вялікі пакой, хутчэй зала. Хворыя, мо чалавек дзесяць, ляжаць паўкругам на падлозе. Пасярэдзіне паўкруга ўзвышаецца стол. За ім сядзяць медыцынскія работнікі гэтага цэнтра. Нагадвала ўсё гэта якісьці высокі суд. Праляжаў я там дзесьці гадзін дванаццаць. Падцісkалі хворыя пасляаперацыйныя.

Вярнуўся ў палату. Даведаўся, што адбылося са

мною. Страціў прытомнасць, абсунуўся на падлогу. Сусед па палаце выклікаў дзяжурнага доктара. Той – астатніх. Добра, што яшчэ супрацоўнікі адпаведных службаў не пайшлі дамоў. Тут мне пашчасціла. Дыягназ таго, што здарылася са мною – страўнікавае кровазліццё. На глебе нярвовага стрэсу.

У той час, калі са мною здарылася гэтае няшчасце, жонка з дачкою ехалі з Бараўлянаў у Мінск. І вось недзе пасярэдзіне дарогі жонка занервавалася. Узніклі ў яе нейкія пытанні адносна майго самаадчування. Патэлефанавала. Ёй сказалі, што я ў рэанімацыі. Вярнуліся назад. Зразумела, у рэанімацыю іх ніхто не пусціў. Сказалі, што ўсё ўжо нармальна. Паехалі дамоў. Тамара Пятроўна ўся ў маўчанні, перапоўненая перажываннямі. Пазней расказала і мне, і дачцы такое. Зайшла ў кватэру, стала на калені перад абразом. Малілася за маё здароўе. Прасіла: Госпадзі, вазьмі мяне, але дай яму жыццё і здароўе. Калі расказвала пра гэта, мне хацелася плакаць. Словы заселі ў памяці. Дзесьці ў душы, у свядомасці з'явілася трывога. Засталася надоўга, назаўсёды. Жыве і дагэтуль.

А склалася ў жыцці так, што дзесьці з пачатку новага стагоддзя (а можа, і раней) галоўным хворым у нашай сям'і быў я. То сардэчны прыступ, то гіпертанічны крыз, то сардэчны рытм збіўся... Хуткая дапамога, бальніца... Жонцы, здавалася, няма калі і няма як займацца сваімі, як кажуць, болькамі. Ды і яе праца – касметалогія – ёй вельмі падабалася. Дзеці жылі ўжо самастойна. Іх сямейнае жыццё пачалося і ішло намнога лепш, чым то ў нас некалі. У гэтым сэнсе ў нас ніякіх турботаў не было.

Але ж гады бяруць (што забіраюць, што даюць)

сваё. І гэта найчасцей ужо ўсё нашае, асабістае – ці то добрае, ці то дрэннае. Жончына праца патрабавала добрага зроку. Рознага роду акуляры павелічальныя дапамагалі слаба. Вырашылі рабіць аперацыю – замяніць хрусталік. Замянілі. Аперацыя прайшла нармальна. Праходзіць пэўны час – зрок не паляпшаецца. Пачынаюцца болі галавы. Нас ахоплівае трывога, страх. Тамара Пятроўна кладзецца ў бальніцу пры Кардыялагічным цэнтры. Вынікі абследавання для нас былі страшныя – выяўлена пухліна галаўнога мозгу. Неабходна была аперацыя. Зрабілі яе ў хуткім часе ў бальніцы адпаведнага профілю. Вынікі аперацыі былі несуцяшальныя: пухліна аказалася злаякасная, выдаліць яе ўсю не змаглі. Праз нейкі час выпісалі з бальніцы. Дактары нас нічым не суцяшалі. Пэўнасці ніякай не было. Спачатку ўсё ішло быццам спакойна. Далей усё пачало пагаршацца. Страшныя прыступы галаўнога болю, страта прытомнасці. Але і ў такім стане жонка пастаянна гаварыла пра сваё жаданне хутчэй вярнуцца да сваёй справы. Была ў яе вялікая прага жыць. Да апошняга не думала і не хецела паміраць. Памерла 14 кастрычніка а 12 гадзіне. Адышла ціха, паступова губляючы дыханне. То было неяк незразумела, вусцішна. Адыходзіць родны табе чалавек адсюль, ад цябе. І ты нічога не можаш зрабіць, неяк дапамагчы. Пакутліва сядзіш і маўчыш. Добра, што была са мною ў гэты час і наогул ва ўсе гэтыя цяжкія дні старэйшая дачка Света. Меншая сядзела з унукам, якому не было яшчэ і года.

Прайшло амаль чатыры гады з таго балючага часу, як адышла ў іншы свет мая Тамара Пятроўна. Праходзяць гады, з аднаго боку, быццам хутка, з другога –

нудна-цягуча. Бо гады без якіхсьці прыкметных падзей, гады жыццёвай аднастайнасці. І, напэўна, самае страшнае – гады чалавечай адзіноты. Жыў чалавек у працоўным калектыве, у творчым асяроддзі, у сям'і. Было пастаяннае ўзаемадзеянне, асабістыя дачыненні рознага зместу і храктару. Усё гэта жывіла і ўнутраны свет, штурхала да дзеяння, да працы.

І раптам усё гэта знікае, усё парушана. Што рабіць? Дзеля чаго рабіць? У імя чаго рабіць штосьці? Ды і жыць?.. Сэнсы, матывы, мэты твайго існавання і бытавання – высокія, значныя ды і самыя непасрэдныя, штодзённыя – знікаюць, размываюцца, страчваюць сваю прыцягальную, жыццедайную сілу. Свядомасцю, розумам імкнешся, намагаешся пераадолець такі стан. Штосьці часам і ўдаецца. Але ўсё гэта ўжо не тое. Няма паўнаты, натуральнасці. Асабліва моцна, балюча адчувалася адразу пасля смерці жонкі. Шмат думаецца, як бы нанова перажываецца – душэўна, эмацыянальна. І найбольш сямейнае, асабістае. Асобнае з пачуццём вінаватасці, шкадавання.

З часу адыходу жонкі ў свет іншы, лепшы, не пакідае думка аб дачаснасці адыходу, вымаленасці яго ў час знаходжання майго ў Бараўлянах. А малілася жонка шчыра, аддана: яна па-сапраўднаму верыла ў Бога.

Тут хочацца, ды нават не проста хочацца, а ёсць нейкая ўнутраная патрэба яшчэ звярнуцца да балючапомных дзён майго знаходжання ў Бараўлянах. Сёння мясціна гэтая ўяўляецца як бы ямай. Ды не проста гэта яма, гэта як бы іншы свет. Ён у тумане. Туман прасветлены сонечным святлом. Але святло гэтае якоесьці нерухомае, цяжкае. Усё тое, што там было, гэта як бы ў іншым жыцці. Ды і было гэта як бы са мною, але быў я

другі: я – не я. У сне ці то ў паўзабыцці перада мною раскручвалася кіналента, кадры якой усе запоўнены якімісьці нерэальнымі пачварнымі істотамі, жахліва злоснымі. Разам з тым па начах дзесьці побач за сцяною адбываліся нейкія гулянкі, шматлюдныя, з музыкай, песнямі. Выразна чуліся галасы, вылучалася мелодыя. Было гэта побач, але нябачнае, за сценамі.

Я разумею, што гэта выклікана лекамі. Але адкуль усплываюць фігуры, незнаёмыя аблічча людзей, незнаёмая музыка, прычым не якаясьці стыхійная, а меладычна суладная... Лячыўся ж я і ў іншых шпіталях, не адзін раз быў і ў рэанімацыі. Але нічога нават блізкага я не перажываў. Увогуле Бараўляны для мяне засталіся назаўсёды месцам містычным. І можа не так страшным, як невытлумачальным у сваіх праявах, у сваёй атмасферы.

Усе гэтыя жыццёвыя падзеі, здарэнні, асабліва тыя, што адбыліся ў пачатку гэтага стагоддзя, і, відаць, найперш тыя, што звязаны з хваробамі, смерцю жонкі, жывуць у апошнія гады ў маёй памяці, у маёй душы пастаянна. Асабліва ў часы адзіноты, калі застаешся толькі сам з сабою. А гэта, па сутнасці, пастаянны мой унутраны стан.

Зразумела ж, я не забыты, не закінуты. Барані Бог! Дзеці часта прыязджаюць, па некалькі разоў тэлефануюць за дзень. Дачушкі мае – і Света, і Алеся – добрыя, уважлівыя, сардэчныя. Усе ў мамачку сваю. Іх увагу, клопат, душэўнае цяпло я адчуваў і адчуваю сёння. Света ўжо доўгі час жыве ў Маскве. Але ў цяжкія часіны хваробы і смерці маці, у мае няпростыя шпітальныя дні яна тут, разам са мною. Падзяляе боль, гора і клопат. Так і меншая – Алеся. Жыве яна ў

Мінску, можна сказаць побач. Гэта я адчуваю ўвесь час. Яна, у параўнанні з сястрою, больш эмацыянальная, непасрэдна адкрытая, нярэдка ўпартая ў адстойванні свайго. Для мяне яна сёння, можна сказаць, галоўная падтрымка. У часы маіх сардэчных прыступаў (а яны ў мяне здараюцца найчасцей глыбокай ноччу), калі мяне ахоплівае панічны страх, перш, чым выклікаць хуткую дапамогу, я тэлефаную Алесі. Яна адразу прыязджае. Прыносіць супакаенне, і найчасцей хуткую не выклікаем. Часта наведваецца. Прывозіць што-небудзь смачненькае, уласна ёю прыгатаванае, гародніну, фрукты, ягады. Пасядзіць, пагаворыць сардэчна. І я на нейкі час атрымаў жыццёвую падзарадку. Сярэдні ўнук Алёша прыязджае да дзеда на кожныя выхадныя. Старэйшы Ваня, які жыве ў Маскве, калі прыязджае ў Мінск, пасяляецца на ўвесь час зноў жа ў дзеда. У апошні час часта прыязджае з бацькамі самы малодшы ўнучак – Ванечка. Агульная наша радасць. Але то бываюць гадзіны, дні – разам са сваімі роднымі. А тыдні, месяцы, ды і гады ўжо – самота. На вуліцу выходжу ўсё менш: ногі баляць, спіна. Так, сходзіш, зусім паціху, у ларку купіш што паесці. Ды і ўсё. Праўда, бывае, па дарозе зойдзеш у скверык ля ўкраінскага пасольства, пасядзіш якой паўгадзіны. Там магутныя дрэвы, дастаткова лавачак, помнік прыгожы Тарасу Шаўчэнку, чыста, дагледжана. Там адпачываюць-гуляюць жанчыны – па дзве, па тры. Мужчын чамусьці няма – старых. Часам толькі з'яўляюцца адзін-два бамжоўскага выгляду, абавязкова з пляшкай. А ўвогуле тут ціха, спакойна, неяк лёгка дыхаецца. Раней часцей, цяпер рэдка, хадзіў на Свіслач. Карміў качак, галубоў, чаек. Зараз, на жаль, гляжу на Свіслач больш праз акно: добра, што вокны

выходзяць на раку.

Дзіўныя, парадаксальныя рэчы творацца ў жыццёвым лёсе чалавека. Пачынаючы з пераезду нашай сям'і ў 1945 годзе ў Беларусь і да таго, як я атрымаў кватэру, ужо працуючы ў Інстытуце літаратуры, мне давялося жыць у цеснаце. І гэта больш за 20 гадоў. Спачатку гэта вялікая сям'я ў старой аднапакаёвай хатцы, дзе ўсё разам – і кухня, і спальня, пазней – інтэрнат аспіранцкі, пакойчыкі ў прыватных дамах, інтэрнат для маласямейных. Пастаяннае адчуванне ціску – фізічнага, духоўнага. Думаецца, што якраз гэта ў немалой ступені паўплывала на маю заціснутасць унутраную, няўпэўненасць. Сёння мне ўжо за восемдзесят. Кватэра двухузроўневая, плошча немалая. І ты – адзін. Адчуванне – не надта.

У кватэры – паліцы кніг, ранейшых самых шчырых задуменных шматгадовых маіх сяброў. Але, зноў жа, прайшоў час, прайшлі гады, шмат што ў жыцці наогул, як і ў маім асабістым, змянілася. Рытм жыцця не той. Усё кудысьці спяшаецца, бяжыць. Сэнсы чалавечага жыцця, бытавання зрушыліся, здрабнелі. Маштабы, узроўні маральных ацэнак панізіліся. І чалавек, мастак, у многім апынуўся бездапаможным ў імклівай кліпавай плыні жыцця. Якуюсьці падзею і чалавека ў ёй нельга ўважліва разглядзець, апісаць, задумацца. Знайсці гармонію ці нават звычайную зладжанасць у сённяшнім свеце вельмі цяжка. Усё гэта захоплівае, падпарадкоўвае чалавека. Чалавек гэта моцна адчувае, хаця, відаць, не заўсёды ўсведамляе. Мусіць, шматгадовая праца дзесьці прыглушыла абагаўленне кнігі, пакланенне ёй. І ідзе гэта ад непасрэднага ведання многіх аўтараў, іх паводзін. Хаця

я добра разумею, асабліва пасля выдавецтва, што пісьменнік-чалавек і яго творчасць далёка не адно і тое ж. У творчасці, у яе лепшых праявах, ён згустак духоўнай энергіі, мары, імкнення да лепшага, прыгожага. Ён фармуе, ладзіць сваё жыццё, устанаўлівае свой лад і парадак у адпаведнасці са сваім разуменнем добрага, праўдзівага і прыгожага. У жыцці ж звычайным чалавек не заўсёды ўнутрана змабілізаваны, падуладны знешнім павевам рознага характару, рознай сілы. Нярэдка вось гэты рэальны, штодзённы, побытовы свет перамагае ў творцы яго свет ідэальны, мару, прыніжае іх. Сапраўдны поспех бывае тады, калі ў творчасці пісьменнік здолее побыт, жыццё рэальнае ўвасобіць у свет, створаны, пабудаваны паводле законаў гармоніі і дабрыні. У іх індывідуальна-непаўторным ўвасабленні. Такое бывае тады, калі мастацкі вобраз свету, тварэнне яго ў катэгорыях мастацкіх, сілкуецца асабістым аўтаравым светам рэальным, грунтуецца на глебе жыцця навакольнага.

І калі сучаснасць уся бурліць, напоўнена духоўна агрэсіўнасцю, пранізана канфліктнасцю, то ці можна тварыць цэласны, гарманічны мастацкі свет. Хіба што вынайшаўшы якіясьці новыя эстэтычныя правілы і законы. Іх пакуль няма. Ды, можа, і шукаць не трэба. Ёсць адвечныя законы чалавечага быцця, духоўнага спасціжэння яго, законы спасціжэння навакольнага свету і сусвету. Іх мастацкага ўвасаблення. Увасабленне ў адпаведнасці з сучаснымі ведамі, уяўленнямі і сучасным разуменнем вышэйшай сутнасці самога чалавека.

У апошні час чытаю Біблію. Не першы раз ужо. Усё больш і больш адчуваю, разумею, што менавіта Біблія – гэта Кніга Кніг. Сваім духоўным напаўненнем,

сваёй скіраванасцю на сцвярджэнне вышэйшых законаў чалавечага быцця ў свеце, насычанасцю, багаццем падзей рознага зместу і сэнсу, разнастайнасцю канфліктных сітуацый, уласцівых самой прыродзе чалавека, што раскрываецца ў яго стасунках з людзьмі іншымі, у яго існаванні ў сусвеце. Здзіўляе арганічная суаднесенасць канкрэтных жывых герояў, месца дзеяння і вышэйшай духоўнай напоўненасці.

Даруй мне, Божа, гэтыя разважанні пра матэрыі вышэйшыя. Але што зробіш: так я сёння адчуваю, так разумею. Рэальнае жаццё, тое, якім (у якім) жывеш, само не надае, проста не дае, аптымізму. Містыка дзесьці выратоўвае. А містыка, дарэчы, у чымсьці вызначальным таксама рэальная. Праўда, рэальнасць гэтая ў блізкім рэальным плане ў асноўным невытлумачальная, хаця яе праявы, з'явы сустракаюцца ў жыцці чалавека пастаянна. Ды і без містыкі жыццё ўвогуле было б нецікавае, нерухомае.

А жыццё ідзе сваім шляхам. І калі чалавек адрываецца ад зямлі, ён губляе сваю прыродную, генетычную адметнасць, сваё жыццетворнае прызначэнне.

Але хопіць. Загаварыўся пра рэчы абстрактныя. А свет непасрэдны – жывы, канкрэтны.

Сярэдзіна мая, 2016 год. Сяджу за сталом. За акном цвітуць каштаны. За імі далей – Старажоўская вуліца. Па ёй увесь час туды-сюды імчаць машыны. За дарогай Свіслач. Тут, ля Палаца спорту, яна шырокая, дагледжаная. Перад Свіслаччу, управа за дарогаю, зелянее прыгожы бярозавы гаёк. Вырас ён проста ў мяне на вачах. Перад самым акном шырокая пешаходная дарожка. Тут пастаянна, з раніцы і да гадзін дваццаці, ідуць людзі. Паціху старыя, з кіёчкамі. З

гучнымі размовамі, імкліва пралятае моладзь. Часта даволі і неяк светла праязджаюць дзіцячыя каляскі. Іх суправаджаюць і ахоўваюць маладыя мамы. Нярэдка, што асабліва прыемна, і таты. Іх рух якісьці асабліва далікатны, асцярожны. Увогуле і на гэтым узроўні жыццё ідзе сваім адвечным шляхам.

Пабачана шмат. Перажыта таксама. Шмат што згадваецца сёння, пра многае думаецца. Магу зараз пэўна сцвярджаць, што маё жыццё прыватнае цалкам падуладнае жыццю агульнаму. І ў падзеях, і ў думках-перажываннях. Агульная плынь жыцця грамадскага, народнага несла мяне. Дарэчы, як і іншых. Так я жыў, так думаў. Быццам самастойна, але ў агульнай плыні. І маё плаванне даволі сціплае. Ды і адкуль яму быць нясціпламу. Плывец з мяне быў не надта – і ў прамым, і ў пераносным сэнсе. Асвойваў плаванне ў вясковай сажалцы ды ў невялікай рачулцы Міранцы. Плаваць у вялікай вадзе не асмельваўся: ведаў, адчуваў сваю непадрыхтаванасць.

Сёння глядзіш за акно – бачыш нерухомую амаль Свіслач, бярозавы гаёк за дарогаю, цвіценне каштанаў... Думкі ж плывуць і плывуць у сонечную, але дзесьці як бы трохі затуманеную далячынь мінулага. Мінулае ў гэтыя мае гады ўзгадваецца, праплывае ў памяці карцінамі, эпізодамі цёпла-сонечнымі, паэтычнымі. Так бачыцца душою найбольш часта, асабліва поўна тое мінулае, калі быў я асабліва блізкі з прыродай, жыў у еднасці з вялікім і такім блізкім навакольным светам прыроды. То быў свет адвечны, натуральны, і ты адчуваў сябе ў ім арганічнай часцінкай. Такой паўнаты адчування свету, яго арганічнасці горад, хаця б у нейкія моманты, не пакінуў, не дае і сёння. І што яшчэ істотна

– свет прыроды, свет арганічны духоўна, эмацыянальна сілкуе чалавека. Свет гарадскі, свет тэхналагічны трымае яго ў пастаянным унутраным напружанні, у затоенай трывожнасці. Успаміны жыцця ў гэтым свеце, а гэта самыя працяглыя, пазбаўлены паэтычнасці, святла. Гэтыя ўспаміны якіясьці пераважна шэрыя. Канечне, былі і тут падзеі, гісторыі, факты светлыя, прыгожыя. Але, на жаль, паглынуты, растворань ў шэрай атмасферы мітуслівага гарадскога жыцця. Такое ўспрыманне гарадскога жыцця, дакладней, свайго жыцця ва ўмовах гарадскіх, напэўна абумоўлена ў значнай ступені ўзроўнем і характарам агульнага жыцця краю.

А ўзровень гэты і характар, шчыра кажучы, не радуюць. І ў агульным плане, і асабіста. Па-першае (і галоўнае), няма вызначальнай дзяржаўнай ідэі. Ідэі сваёй – адметнай, нацыянальнай. Якая б прымушала краіну рухацца наперад, а не таптацца на месцы. Пра беларускасць нашай дзяржавы гаварыць цяжка. Па сутнасці, яе амаль няма. Ва ўсякім разе, у духоўным жыцці краіны, напрыклад, я не адчуваю.

А што матэрыяльны ўзровень жыцця ў краіне паляпшаецца? Я не сказаў бы. Асабліва калі супастаўляю рост пенсій за апошнія гады і рост цэн на прадукты, на лекі... Тут ужо не таптанне на месцы, а ўсё горш і горш. А яшчэ пастаянныя размовы ў прэсе, на тэлебачанні пра пенсіянераў – павышэнне пенсійнага ўзросту, павелічэнне іх колькасці ў краіне... Часамі за ўсім гэтым як бы чуецца незадаволенасць гэтымі пенсіянерамі...

Так думаецца, так адчуваецца на схіле дня 30 мая 2016 года, на схіле дзён маіх.

Суцяшае: заўтра будзе новы дзень.

Бібліяграфія
асноўных прац Серафіма Андраюка

I КНІГІ

1. Современный белорусский роман (1954 – 1965): Автореферат диссертации... кандидата филологич. наук. Минск, 1966.
2. Жыццё. Літаратура. Героі. Мінск, 1973.
3. Выяўляючы жыццём: (Крытычныя артыкулы). Мінск, 1976.
4. Традыцыі і сучаснасць. Мінск, 1981.
5. Жыць чалавекам. Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мінск, 1983.
6. Чалавек на зямлі: Нарыс творчасці Івана Пташнікава. Мінск, 1988.
7. А жыццё – вышэй за ўсё: Выбранае. Мінск, 1992.
8. Пісьменнікі. Кнігі: Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мінск, 1997.

II АРТЫКУЛЫ

1960
1. Каму верыць?: Пісьмо ў рэдакцыю// ЛіМ. 27 снежня.

1961
2. У хрэстаматыю – творы хрэстаматыйныя: Пісьмо ў рэдакцыю // ЛіМ. 1 верасня.

1964
3. Неабходнае адзінства// ЛіМ. 4 верасня.

1965

4. Адысея Алеся Кучынскага: (Рэц. Карпюк А. Пушчанская адысея)// Маладосць. № 10.
5. Паглыбленне ў характары: (Рэц.: Пташнікаў І. Лонва)// Маладосць. № 12.
6. Канфлікт і характары// Народная асвета. № 12.

1966

7. Праблемы і характары ў рамане: (На матэрыяле рамана І. Шамякіна "Сэрца на далоні")// Весці АН БССР. Серыя грамад. навук № 1.
8. Не забываць пра творчую індывідуальнасць// Полымя. № 4.
9. /Новае і знаёмае: (Рэц.: Кулакоўскі А. Першае чаканне)// Полымя. № 10.
10. Шукаць галоўнае ў сучаснасці//ЛіМ. 6 мая.
11. Сражающееся прошлое// Совет.Белоруссия. 20 апреля.
12. Своеобразие романиста// Совет.Белоруссия. 19 июля.
13. "На пороге будущего".// Совет.Белоруссия. 18 октября.

1967

14. Сваёй дарогай: (Рэц.: Сачанка Б. Пакуль не развіднела)// Маладосць. № 1.
15. Беларуская проза апошніх гадоў// Народная асвета. № 4.
16. Штодзённы людскі клопат: (Рэц.: Лупсякоў. На берагах Дняпра)// Полымя. № 5.
17. Паэзія моцнага гучання: (Рэц.: Вярцінскі А. Тры цішыні)// Звязда. 15 кастрычніка.
18. Зоркі можна бачыць і ўдзень: (Рэц.: Місько П. Калодзеж)// ЛіМ. 13 чэрвеня.
19. Знаёмства з цікавымі людзьмі: (Рэц.:Чарнышэвіч А.. Новы дом)// Звязда. 8 верасня.

1968

20. Талент шчыры, чалавечны// Прадмова: Брыль Я. Адзін дзень.
21. Панарама часу – панарама літаратуры: (Рэц.: Анталогія беларускага апавядання)// Полымя. № 4.
22. Факт, дакумент і праўда жыцця// Полымя. № 10.

23. Сувязь з часам: (Рэц.: Гусак С. Аляксей Кулакоўскі)// Маладосць. № 8.
24. У нагу з жыццём// Полымя. № 12.
25. Шлях у пяцьдзесят год (Рэц.: Лынькоў М. Летапіс эпохі)// Полымя. № 12.
26. Мэта пошуку – чалавек (Рэц.: Чыгрынаў І. Самы шчаслівы чалавек)// Звязда. 25 лютага.
27. Чэрпаючы з жыццёвай плыні (Рэц.: Лупсякоў М. Выбраныя творы)//ЛіМ. 27 жніўня.
28. Пасляваенная беларуская проза (У дапамогу настаўніку)// Настаўніцкая газета. 2 сакавіка.

1969

29. Люди чуткого сердца// Дружба народов. № 6.
30. Трагедыя і слава: (Рэц.: Караткевіч У. Каласы пад сярпом тваім.)// Маладосць. № 11.
31. Памяць вайны: (Рэц.: Арабей Л. Сярод ночы)// Звязда. 20 красавіка.
32. Даследуецца шлях пісьменніка: (Рэц.: Куляшоў Ф. Іван Мележ: Літаратурная біяграфія)// ЛіМ. 17 студзеня.
33. Слухаць пульс часу// ЛіМ. 18 красавіка.

1970

34. "Вначале было слово": (Рец.: Шкраба Р. Літаратура і мова)// Вопросы литературы. № 11.
35. Абгрунтоўваючы творчыя пазіцыі: (Рэц.: Бугаёў Д. Шматграннасць)// Полымя. № 11.
36. Кругі жыцця: (Рэц.: Скрыган Я. Кругі)// Звязда. 21 мая.
37. З жыццёвых вытокаў: чытаючы маладую прозу//ЛіМ. 17 лютага.
38. Актыўная пазіцыя сучасніка: (Рэц.: Лобан М. Гарадок Устронь.)// ЛіМ. 5 чэрвеня.

1971

39. Апавяданне пасляваеннага часу// Беларуская проза: Апавяданне і нарыс.
40. Як само жыццё: Нататкі пра стыль "Палескай хронікі"// Маладосць. № 2.

41. Хлеб и люди: (Рец.: Осипенко А. Обжитый угол: Повести)// Неман. № 1.
42. Пора возмужания: (Заметки о герое современной белорусской прозы// Неман. № 10.
43. На рамантычнай хвалі: (Рэц.: Караткевіч У. Чазенія)// Полымя. № 3.
44. Глыбокае пранікненне ў жыццё// Звязда.1 ліпеня.
45. Апавяданне: магчымасці, сённяшні стан// ЛіМ. 24 верасня.

1972

46. Вялікае святло жыццесцвярджэння// Маладосць. № 11.
47. Арыгінальнасць мастака//. № 3.
48. Вялікая праўда жыцця// Звязда. 29 сакавіка.
49. Творчы неспакой даследчыка// Звязда. 31 кастрычніка.

1973

50. Літаратура 1926–1932гг.// Гісторыя БССР. У 5 т. Т. 3.
51. Чалавек на зямлі// На стрыжні часу.
52. Увага да чалавека: (Рэц.: Жук А. Асеннія халады)// Маладосць. № 9.

1974

53. Да пытання аб індывідуальным стылі пісьменніка; Іван Мележ// Стыль пісьменніка.
54. Вернасць зямлі// Маладосць. № 10.
55. Пра галоўнае// ЛіМ. 4 кастрычніка.

1975

56. Истинно народный: Штрихи к портрету... Кондрата Крапивы// Неман. № 8.
57. Па-маладому і стала: (Рэц.: Далідовіч Г. Дажджы над вёскай)// Полымя. № 3.
58. Пафас даследчай думкі: (Рэц.: Пшыркоў Ю.Эпас рэвалюцыі)// Звязда. 28 жніўня.
59. Сын зямлі сваёй// Вячэрні Мінск. 23 мая.
60. Смерть ради жизни: (Рэц.: Пташников И. Найдорф.)// Сельская газета. 23 августа.
61. Красота человечности// Сельская газета. 16 ноября.

1976

62. Пашыраюцца далягляды: (Рэц.: Далягляды. 1975)// Маладосць. № 2.
63. Свой погляд: (Рэц.: Юрэвіч У. Погляд.)// Полымя. № 1.
64. Падстава для спадзяванняў: (Рэц.: Калодзежны Л. Аўсяны звон)// Полымя. № 3.
65. Сваё і чужое неба: (Рэц.: Сачанка Б. Чужое неба)// Звязда. 9 красавіка.
66. Талент сапраўды народны// Звязда. 5 мая.
67. Чалавек перамагае: (Рэц.: Быкаў В. Яго батальён)// ЛіМ. 12 сакавіка.
68. Клопаты мастака-патрыёта// ЛіМ. 26 лістапада.
69. Становление таланта: (Рэц.: Жук А. Паляванне на старых азёрах)// Сельская газета. 19 мая.

1977

70. Кондрат Крапива; Иван Мележ// История белорусской советской литературы.
71. Когда было начало: (Рец.: Бровка П. Вместе с комиссаром)// Дружба народов. № 11.
72. Духоўны свет героя: (Рэц.: Гігевіч В. Спелыя яблыні)// Вячэрні Мінск. 14 студзеня.
73. Шчодры талент// Вячэрні Мінск. 4 жніўня.
74. Талент сапраўды народны. Звязда. 5 мая.
75. Далучаны да сучаснасці// ЛіМ. 18 сакавіка.
76. Жыць чалавекам сярод людзей: Творчы партрэт// ЛіМ. 9 снежня.

1978

77. "Перад сумленнем і перад гісторыяй..."// Прадмова: Быкаў В. Аповесці і апавяданні.
78. Далучаны да сучаснасці: Раман 1976 года// Укладанне, артыкул: На стрыжні часу.
79. Клопаты і здабыткі: Маладая проза, год 1977// Маладосць. № 4.
80. Вывяраючы жыццём// Полымя. № 8.

81. Даследаванне творчай індывідуальнасці: (Рэц.: Бугаёў Д. Вернасць прызванню: Творчая індывідуальнасць Івана Мележа)// Полымя. № 10.
82. Мгновения жизни: (Рец.: Василевич А. Одно мгновенье)// Неман. № 10.
83. Адданасць роднай зямлі: (Рэц.: Пташнікаў І. Найдорф)// ЛіМ. 10 лістапада.

1979

84. С думой о современности: Обзор произведений белорусских прозаиков// В мире книг. № 9.
85. Плён пошуку: (Рэц.: Сачанка Б. Ваўчыца з Чортавай Ямы)// Звязда. 25 сакавіка.
86. Далучанасць да гісторыі народа// Звязда. 14 лістапада.
87. "Самім сабою быць...". (Рэц.: Брыль Я. Трохі пра вечнае)// ЛіМ. 9 лютага.
88. Куды ідзе апавяданне// ЛіМ. 18 мая.

1980

89. Проза: Духоўны свет чалавека// Беларуская літаратура: Дзень сённяшні.
90. Чалавек абжывае зямлю// Прадмова: Пташнікаў І. Выбр.творы. У 2 т. Т.1.
91. Человек в мире обстоятельств// Неман. № 3.
92. Жыві як трэба: (Рэц.: Сіпакоў Я. Ці так жывеш?)// ЛіМ. 28 сакавіка.
93. Быць карысным людзям// ЛіМ. 11 красавіка.
94. Працяг мастацкай творчасці: (Рэц.: Вярцінскі А. Высокае неба ідэала)// ЛіМ. 4 верасня.
95. Чалавек – гэта цэлы свет// Звязда. 24 чэрвеня.

1981

96. Кандрат Крапіва// Гісторыя беларускай савецкай літаратуры. Ч.І.
97. Пошук дае плён// Прадмова: Сачанка Б. Выбр. творы. У 2 т. Т.1.
98. Сям'я, вёска, народ: Штрыхі да партрэта// Маладосць. № 6.
99. Дарога ў вялікае жыццё// Полымя. № 2.

100. Чалавек у свеце// Полымя. № 6.
101. Шеметы живут: (Рец.: Лобан М. Шеметы)// Неман. № 10.
102. Заўсёды з народам: (Да 85-годдзя з дня нараджэння... Кандрата Крапівы)// Звязда. 5 сакавіка.
103. Героя притягательная сила// Лит. газ. 8 апреля.

1982

104. Васіль Быкаў//Гісторыя беларускай савецкай літаратуры. Ч.ІІ.
105. Человек в мире и мир человека// Неман. № 11.
106. Глыбокае карэнне: Па старонках выбр. твораў. А. Карпюка //ЛіМ. 5 лютага.
107. Верность земле отцов//Сов. Бел. 5 октября.

1983

108. Боль памяці//Прадмова: Сачанка Б. Апошнія і першыя.
109. Вернасць праўдзе жыцця// Беларусь. № 12.
110. Служыць праўдзе і чалавеку// ЛіМ. 4 лістапада.
111. Утверждая красоту жизни//Сов.Бел. 5 октября.

1984

112. Штодзённы пісьменнікаў клопат//Прадмова: Кулакоўскі А. Выбр. творы: У 2 т. Т.1.
113. Мужнасць праўды//Полымя. № 6.

1985

114. Даверлівы талент//Прадмова: Сіпакоў Я. Выбр. творы: У 2 т. Т.1.
115. Памяць і боль//Прадмова, укладанне: Апавяданне пра Вялікую Айчынную.
116. Высокае служэнне літаратуры: Яну Скрыгану-80//Беларусь. № 11.
117. Памяць і боль//Полымя. № 5.

1986

118. На зялёнай дарозе жыцця//Звязда. 1 студзеня.
119. Вытокі лёсу// Звязда. 15 мая.

1987

120. На зялёнай дарозе жыцця//Прадмова: Кудравец А. Выбр. творы. У 2 т. Т.1.

1988

121. Слова простае, шчырае//Прадмова: Кулакоўскі А.Тры зоркі. "Вёска – маці наша..."//Полымя. № 3.

1989

122. Свой у свеце літаратуры//Прадмова: Бечык В. Выбранае: Літ.-крытыч. артыкулы.
123. О прозе Ивана Пташникава//Предисловие: Пташников И. Тартак.Мстижи.
124. Высокай красе адданы//Маладосць. № 6.
125. Зрелость не бывает беспамятной //Коммунист Белорусси. № 3.

1990

126. Чалавек абжывае зямлю//Прадмова: Пташнікаў І. Збор твораў: У 4 т. Т.1.

1991

127. Слово простое, искреннее//Предисловие: Кулаковский А. Повести и рассказы.
128. Единое поле культуры: (Симпоз. по культ. наследию государств-чл.СБСЕ)//Сов.Белоруссия. 25 июля.
129. Шлях у бясконцасць жыцця//ЛіМ. 8 лютага.

1992

130. В творческом поиске//Предисловие: Саченко Б. Зелёное дерево.
131. Сучасны-беларускі-народны...: (Да 75-годдзя Янкі Брыля)// ЛіМ. 31 ліпеня.
132. Жыццё і праўда//ЛіМ. 2 кастрычніка.

1993

133. І лёс пакалення//Прадмова: Сачанка Б. Выбр.творы: У 3 т. Т1.
134. Талент неспакойны, чулы//Роднае слова. № 12.

1997

135. Творы, адкрытыя ў жыццё// Прадмова: Пташнікаў І. Тартак.

1998

136. І шлях ідзе ў бясконцасць//Прадмова: Брыль Я. Ты мой найлепшы друг.
137. Годнасць (У. Дамашэвіч)//Крыніца. № 8.
138. З пакалення дзяцей вайны (Б. Сачанка)//Крыніца. № 10.

1999

139. Думаючы пра вечнае, бачыць штодзённае//Прадмова: Брыль Я. Запаветнае: Выбр.творы ("Беларускі кнігазбор").
140. Очарован высокой красою: К 60-летию Варлена Бечика// Неман. № 8
141. Любоў да прыроды і людзей: Жыццёвы і творчы шлях Міколы Лупсякова// Роднае слова. № 3.

2000

142. А боль жыве: Новыя апавяданні Івана Пташнікава// Беларусь. № 6.
143. "Быў. Ёсць. Буду"//ЛіМ. 24 лістапада.

2001

144. Дарога ў вялікае жыццё// Прадмова, укладанне, каментар: Мележ І. Выбраныя творы ("Беларускі кнігазбор").
145. Талент глыбока беларускі//Полымя. № 2.
146. Суладна з жыццём: Беларуская проза на шляху перамен// Полымя. № 12.
147. Сфармаваны атмасферай часу//Крыніца. № 11–12.

2002

148. Літаратура перыяду 1966–1985 гадоў: Проза: Іван Пташнікаў//Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. У 4 т. Кн.1.
149. Ад роднай зямлі//Полымя. № 9–10.
150. Юльян Пшыркоў–вучоны, настаўнік//Роднае слова. № 10.

2003

151. Літаратура перыяду 1986–2000 гадоў: Проза; Аляксей Карпюк//Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. У 4 т. Т 4. Кн.2.
152. На пераломе//Полымя. № 1.
153. Старонкі лёсу і тврчасці//Полымя. № 6.
154. Гісторыя вернутай літаратуры//Полымя. № 12.
155. Літаратура на мяжы стагоддзяў//Роднае слова. № 2.

2004

156. На разломе вясковага і гарадскога грунту//Полымя. № 2.
157. Натхненне і праца: Навуковыя даляглядзы Алеся Яскевіча// Роднае слова. № 6.
158. Проза другой паловы ХХ стагоддзя//Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. Т.18.
159. Каб жыла гістарычная памяць//ЛіМ.12 лістапада.
160. С верой в человека: Сегодня–80 лет со дня рождения Василя Быкова//Во славу Родины.19 июня.

2005

161. Вялікая Айчынная вайна і мастацкі вопыт"філалагічнага пакалення"//Полымя. № 10.
162. Историей призванный: К 75-летию В. Короткевича.// Неман.№ 12.
163. З адчуваннем высокага неба//Тэрмапілы. № 9.
164. Трагічныя старонкі сямейнай сагі: Аповесць "Муштук і папка" Янкі Брыля//Роднае слова. № 1.
165. У пошуку жыццёвых крыніц і мастацкіх арыенціраў// Актуальныя праблемы сучаснага літаратурнага працэсу: Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. (Мінск,31 мая 2004 года).
166. Духовная необходимость истории//Белорусская военная газета. 26 ноября.

2006

167. Вялікая Айчынная вайна і мастацкі вопыт "філалагічнага пакалення"// Вытокі мужнасці спасцігаючы.

168. Мастацкі свет як выяўленне жыццёвага вопыту//Сучасны літаратурны працэс: пісьменнік і жыццё. Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі (Мінск,11 мая 2006 года).
169. Эпічнасць, народжаная трагічным вопытам жыцця//Полымя. № 4.
170. З высокай верай//Полымя. № 5.
171. Служэнне роднаму слову: Літаратурная крытыка – лёс Уладзіміра Юрэвіча//Роднае слова. № 6.

2007

172. Современная белорусская литература. Проза//Современная Беларусь. В 3 т. Т.3.
173. Мікола Лупсякоў//Полымя. № 3.
174. Нацыянальны вобраз свету і чалавека//Полымя. № 6.
175. Біяграфія ў трагічным гістарычным кантэксце.//Полымя. № 10.
176. Маці і дзеці: Вобраз маці ў творчасці Янкі Брыля//Роднае слова. № 8.
177. Свет да болю блізкі//Шлях па прамой часу (Беласток).

2008

178. Талент шматгранны, самабытны//Прадмова, укладанне, каментар: Кандрат Крапіва. Выбраныя творы "Беларускі кнігазбор".
179. Творчы лёс і час//Сучасная літаратура: Каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку.
180. Прыгожае і трагічнае ў звычайным//Прадмова: Іван Мележ. Людзі на балоце.
181. Покліч душы і часу//Полымя. № 4.
182. Творчасць і біяграфія//Роднае слова. № 3.

2009

183. Жыццё і творчасць//Прадмова: Іван Пташнікаў.Пагоня.
184. Творчасць як працяг біяграфіі//Полымя. № 4.
185. Біяграфія творцы ў кантэксце часу//Полымя. № 6.
186. Его судьба и время//Неман. № 4.
187. Расстраляная...ды не памерлая/ЛіМ.24 красавіка.
188. Урок жыццяі творчасці//ЛіМ.16 кастрычніка.

2010

189. Свая дзялянка ў жыцці і ў літаратуры//Полымя. № 2.
190. Зямля Івана Мележа//Полымя. № 8.
191. Напісанае-перажытае//ЛіМ. 9 красавіка.

2011

192. Слова шчырае, палкае//Полымя. № 6.
193. Драматызм і прыгажосць беларускай душы ў творчасці Анатоля Кудраўца//Роднае слова. № 1.
194. Вайною народжаны: Роздум над творчасцю Барыса Сачанкі//Роднае слова. № 5.

2012

195. Яго трагічны лёс//Прадмова, укладанне, каментар: Цішка Гартны. Выбраныя творы, "Беларускі кнігазбор".
196. Яго трагічны лёс//Полымя. № 4.
197. Прадыктавана жыццём, праверана часам//Полымя.№ 10.
198. Зробленае – нам пакінутае//ЛіМ. 26 кастрычніка.

2013

199. Старонкі//Тэрмапілы. № 17. Беласток.
200. Янка Сіпакоў і яго "Мая бібліятэка"//Полымя.№ 8, 9.
201. Талент шчыры, слова простае//Полымя. № 12.
202. Плён найвышэйшай якасці//ЛіМ. 5 ліпеня.

2014

203. Мікола Лупсякоў; Васіль Гігевіч//Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. Т. 4. Кн. 3.
204. Талент шчыры, слова простае//Прадмова, укладанне, каментар: Аляксей Кулакоўскі. Выбраныя творы, "Беларускі кнігазбор".
205. Любоў да прыроды і людзей//Прадмова, укладанне, каментар: Мікола Лупсякоў. Выбраныя творы, "Беларускі кнігазбор".
206. Новыя старонкі//Тэрмапілы. № 18. Беласток.
207. Служэнне роднай літаратуры//Полымя. № 1.
208. Яго радкі – яго жыццё//Полымя. № 6.

2015

209. Зробленае – нам пакінутае//Дарыў святло сваёй душы людзям і Айчыне: Успаміны пра Юльяна Сяргевіча Пшыркова.
210. Мае выдавецкія гады//Тэрмапілы. № 19. Беласток.
211. Яго дзённік – гэта ён//Полымя. № 1.
212. Вайна: беларускі свет//Полымя. № 5.
213. Пакліканы часам, гісторыяй//Полымя. № 11.

2016

214. Жыццё. Літаратура. Чытач// Полымя. № 1.
215. Яго лёс – літаратура// Полымя. № 5.
216. Старонкі на захадзе сонца, “Тэрмапілы” № 20, Беласток.

ЗМЕСТ

Рэдактар
Ян Чыквін

Тэхнічны рэдактар
Павел Бельскі

На вокладцы
Фатаграфія *Міколы Бушчыка*

Выдадзена за кошт сродкаў
Культурнага цэнтра Беларусі
Пры Пасольстве Рэспублікі Беларусь у Польшчы

ISBN 978-83-7657-201-7

Nr 102

Mariusz Śliwowski
ul. Kolejowa 19; 15-701 Białystok
tel. 602 766 304,
e-mail: prymat@biasoft.net, www.prymat.biasoft.net